КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Материалы IX Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов

Казань, 20–21 февраля 2018 г.

ТӨРКИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында укучыларның IX Халыкара фәнни-гамәли конференциясе материаллары

Казан, 20–21 февраль, 2018 ел

TURKIC LINGUISTIC CULTUROLOGY

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The proceedings of the IX International Scientific and Practical Conference for pupils, undergraduate and postgraduate students

Kazan, 20–21 February, 2018

КАЗАНЬ
2018

УДК 811.512.1
ББК 81.2
Т98

Научный редактор
доктор филологических наук, профессор **Р.Р. Замалетдинов**

Фәнни мөхәррир
филология фәннәре докторы, профессор **Р.Р. Җамалетдинов**

Science editor
Doctor of Philology, Professor **R.R. Zamaletdinov**

Редакционная коллегия:
Р.С. Нурмухаметова, Ф.Х. Габдрахманова, Г.Р. Мугтасимова, Ф.Р. Сибгаева

Редакция коллегиясе:
Р.С. Нурмөхәммәтова, Ф.Х. Габдрахманова, Г.Р. Мөгътәсимова, Ф.Р. Сибгаева

Editorial boat:
R.S. Nurmukhametova, F.Kh. Gabdrakhmanova, G.R. Mugtasimova, F.R. Sibgaeva

Т98 **Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы:** материалы IX Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов (Казань, 20–21 февраля 2018 г.). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – 264 с.

Төрки лингвокультурология: проблемалар һәм перспективалар: гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында укучыларның IX Халыкара фәнни-гамәли конференциясе материаллары (Казан, 20–21 февраль, 2018 ел). – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2018. – 264 б.

Turkic Linguistic Culturology: Problems and Perspectives: the proceedings of the IX International Scientific and Practical Conference for pupils, undergraduate and postgraduate students (Kazan, 20–21 February, 2018). – Kazan: Kazan University Press, 2018. – 264 p.

ISBN 978-5-00019-959-6

В сборник включены материалы исследований участников конференции, связанные с изучением тюркских языков и литератур, взаимоотношения языка и общества, культуры.
Ответственность за достоверность информации возлагается на авторов и научных руководителей.

Җыентыкта конференциядә катнашучыларның төрки телләр һәм әдәбиятлар, тел һәм җәмгыять, мәдәният белән бәйле мәсьәләләрне өйрәнү юнәлешендәге эзләнүләре, фикерләре урын алды.
Материалларның эчтәлеге, фактларның дөреслеге өчен авторлар һәм фәнни җитәкчеләр җавап бирә.

The collection includes materials of research related to the study of Turkic languages and literatures, the relationship between language and society, language and culture.
The authors and academic advisors are responsible for the accuracy of the information.

УДК 811.512.1
ББК 81.2

ISBN 978-5-00019-959-6

© Издательство Казанского университета, 2018

ФОНОСЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ ОБРАЗА ДВИЖЕНИЯ В ЯКУТСКОМ ЯЗЫКЕ В СРАВНЕНИИ С КИРГИЗСКИМ ЯЗЫКОМ

Аргунова К., Северо-Восточный федеральный университет, студент IV курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. И.Н. Сорова

Проблема фоносемантики представляет собой важную проблему современного языкознания. Она непосредственно связана с рассмотрением вопросов о происхождении языка и развитии словарного состава. Так как в алтайских языках в основном в центре многих исследований находились структурно-морфологические и синтаксические особенности образных слов, в настоящее время, исследование фонетической реализации образных глаголов является актуальным.

Материалом исследования прослужили реализации, являющиеся образными глаголами движения якутского и киргизского языка, отобранные методом сплошной выборки из всех томов толкового словаря якутского языка (под ред. П.А. Слепцова) и русско-кыргызского словаря (под ред. К.К. Юдахина).

Подражательное происхождение образных слов связывается с чередованием звуков, которое служит способом словообразования. Состав, содержащийся в основе образных слов и носящий основное значение, называется моделью. Модель в речи актуализируется посредством огласовки. Образованных, придерживаясь закона гармонии гласных, моделью вариантов в якутском и киргизском языках много. Например: VCV-VCV (в якутском-4; в киргизском-4): dagdaj // dagdaj; dogdoj // dogdoj; dügdäj // dügdüj; dïgdaj // dïgdaj.

Классификация образных глаголов носит условный характер и устанавливается по преобладанию того или иного смыслового признака. По смысловому содержанию образные глаголы делят на три основные группы: 1) глаголы движения; 2) глаголы зрительного образа; 3) глаголы чувственного состояния. К глаголам образа движения якутовед Л.Н. Харитонов относит те основы, в значении которых основным и исходным является представление о движении [5: 205]. Например: VCV-VCV (в якутском-4; в киргизском-4): як. dagdaj ‘выглядеть крупным, объемным, увеличиться в размерах’ // кирг. dagdaj ‘выпячиваться’; як. dogdoj ‘быть, казаться коротким (обычно об одежде)’ // кирг. dogdoj ‘иметь вид коренастого, крепыша’; як. dügdäj ‘быть сутуловатым, вздыбившимся’ // кирг. dügdüj ‘иметь вид выпуклого и громад-

ного’; як. ďïgdaj ‘сильно раздуться, раздаться вширь (обычно о внешнем облике кого-чего л.)’ // кирг. ďïgdaj ‘быть выдаваться, выпячиваться’.

В зависимости от того, какие гласные вошли в состав модели, слово получает соответствующее пространственное содержание. Передние гласные придают варианту значение мягкости, легкости, а задние гласные – увесистости, плотности к фигуре, к какой-либо части тела или к полости чего-либо. Например, модель VCV-VCV глагола образа действия: як. baqčaj ‘широко расставлять кривые или слегка согнутые ноги’ [4: 167] // кирг. bakčaj ‘быть крепышом’ [3: 107]; як. bökčöj ‘нагибаться, сгибаться корпусом’ [4: 449] // кирг. bökčöj ‘горбиться, сутулиться’ [3: 153]; як. bäkčäj ‘поджимать живот, быть поджарым’ [4: 629] // кирг. bekčej ‘горбиться, сгибаться’ [3: 167], где общая длительность больше всего в як. baqčaj (905 мс). При синхронности показателей интенсивности интервал движения ЧОТ составляет в як. baqčaj –ч.4 – ув.4 – б.3, в кирг. baqčaj – ув.4; в як. bökčöj – м.3 – ч.4 – ув.4, в кирг. bökčöj – ч.4; в як. bäkčäj – б.3 – ув.4, в кирг. bekčej – б.3 – м.6 – б.3 – ув.4 – м.3.

В интонограммах модели VCV-VCV в якутском языке наблюдается нисходяще-восходящая ритмомелодема. При огласовке варианта bäkčäj в реализации переднего ä в инлауте отмечено значительное нисходящее движение ЧОТ (ув.4).

В киргизском при огласовке модели на широкие a-a и ö-ö ударение впадает на второй слог и формируется значительная восходящая ритмомелодема. При огласовке на узкий ü-ü ударение впадает на первый слог, и значительное восходящее движение ЧОТ реализуется в этом слоге.

Таким образом, интонационная природа глаголов образа движения также выражает их семантическую особенность: значение увесистости моделя на широкий задний a-a выражается значительным интервалом движения ЧОТ (ч.4), значение мягкости моделей на передние ö-ö и ü-ä ~ü-ü – незначительным интервалом движения ЧОТ (м.2).

Интонационная природа образных глаголов движения также выражает их семантическую особенность:

1. Значение увесистости моделя образного глагола на широкие задние a-a, o-o, ï-a, u-u и в якутском, и в киргизском языках выражается более значительным интервалом движения ЧОТ и по мелодическим характеристикам составляют следуюшие модели:

среднеинтервальные (в пределах б.3-б.6), интервальные (в пределах ув.4-б.7) и широкоинтервальные (в пределах б.6-ч.12).

2. Значение мягкости моделей на передние ö-ö, ö-ü, ü-ä~ü, ä~e-ä~e, ä-ä и i-ä~e – выражается менее значительным интервалом и по мелодическим характеристикам составляют следуюшие модели: узкоинтервальные (в пределах м.2-б.3), среднеинтервальные (в пределах м.3-ч.5) и интервальные (в пределах ч.4-м.6).

Таким образом, интонационная картина образных глаголов и в якутском и киргизском языках показывает, что в зависимости от того, какие гласные, передние или задние, вошли в состав модели, слово получает соответствующее пространственное содержание.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев И.Е. Вопросительные предложения в якутском языке. Якутск: Кн. изд-во, 1982. 172 с.

2. Воронин С.В. Основы фоносемантики. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. 224 с.

3. Русско-кыргызский словарь. Бишкек, 2000. 992 с.

4. Толковый словарь якутского языка. Новосибирск, 2013. 680 с.

5. Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М.; Л.: Изд-во ЯАССР, 1954. 312 с.

ТЮРКСКИЕ МОТИВЫ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ: ЯКУТСКАЯ И ТУВИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРЫ (сравнительно-сопоставительный анализ)

Аманатова А.Н., Северо-Восточный федеральный университет, студент III курса

К письменным источникам всех тюркских литератур относятся древнетюркские памятники, найденные на берегу рек Орхон, Селенга и Енисей, составляющие общее наследие тюркоязычных народов. Как известно, история национальной литературы тесно связана с историей и культурой народа. Выдающийся лингвист и литературовед В.М. Жирмунский писал, что общность исторической судьбы народов с неизбежностью приводит к наличию у них общего культурного наследия [1: 114].

Современные исследователи отмечают близость произведений фольклора и художественной литературы тюркских народов с древними памятниками. Так, хакасский исследователь Н.С. Майнагашева отмечает: «Многие черты и художественные особенности слова древних авторов тесно связаны с фольклором хакасов, на основе которого впоследствии получит развитие современная литература» [2: 310]. Ученый из Тывы Л.С. Мижит утвер-

ждает: «Сегодня можно говорить об историко-генетическом влиянии через никогда не прерывавшуюся устную традицию исторической и лингвистической памяти тюркоязычных народов, благодаря чему, например, в произведениях тувинской литературы, сохранились образы и мотивы древнетюркской литературы» [3: 59].

Историко-генетическую связь поэтических традиций с поэтикой древнетюркской литературы в аспекте преемственности и развития традиций можно обнаружить и в произведениях современных якутских и тувинских писателей. Целью нашего исследования является выявление влияния древнетюркских памятников письменности на современную литературу.

Тюрколог Н.К. Антонов отмечал, что религия тюркютов была языческой – поклонялись небу, солнцу, называя их тенгри, также почитали духов земли, воды, гор, духов предков [4: 62]. По утверждению тувинского исследователя М.Б. Кенин-Лопсана, древние тюрки были приверженцами тэнгрианско-шаманитских воззрений, и для них культ неба имел «одинаковое значение и для небесных шаманов, и для королевского рода древних тюрков». В древнетюркских памятниках отражается культ богов – поклонение небесам и солнцу как неотделимому элементу верования и религии тюркютов. В «Большой надписи в честь Кюль Тегина» небесные божества упоминаются как прародители племени срединного мира. В «Малой надписи в честь Кюль Тегина» Бильге-каган говорит о себе как сотворенном по милости неба каганом, «неборожденным» (собственно на «небе» или «из неба возникшим») богочеловеком.

К небу как творцу человека обращаются современные якутские и тувинские поэты. В своем стихотворении «Мольба сироты» маститый тувинский поэт Степан Сарыг-Оол пишет:

Отец мой-Небо! Мать-Земля!
Молю я вас с молодых годов –
Не дайте мне погибнуть зря
От бурь, от лютых холодов!

Схожие моменты обнаруживаются в стихотворении «Дух свободы» молодого якутского поэта Р.Н. Каженкина-Арчы Уола:

Үөһэнэн кыырайа,уйдара
Кынаппын утары ууна –
Айбыт Айыыбар – Үрдүк Халлааммар
Күөрэйэ туруох этим мин...

Архетипический образ полководца Кюль Тегина в якутской поэзии упоминается как отважный, могущественный спаситель тюркских народов. Например, М.Д. Ефимов «Туйах тыаһа» пишет:

Кюль-Тэгин обургу айаас атынан
Өстөөҕүн эккирэтэн бытарытар.
«Уруй! Уруй!» – диэн ураанхайдыы тылынан
Тюрк биистэрин өрөгөйгө ыҥырар.

Н.И. Харлампьева «Омугум туһунан» циклиттэн:

Түүр омук үлтүркэйэбин.
Түҥ былыргы силис тардар
Күөх бөрө ойуулаах
Көмүс былааттардаах
Күл Тэгин күндэлэс үйэтигэр.

В стихотворениях якутских авторов Кюль Тегин выступает символом мужества, защитником родины. Он воспринимается как герой, спасший свой народ от врагов, сделавший многое для сохранения и сплочения племени. Таким образом, восходящие к древнетюркским памятникам и переплавленные в устном творчестве народа изображение борьбы добра и зла, спасающий родной народ от недобрых сил герой и другие образы-архетипы, образно-выразительные средства используются сегодня и в современной якутской литературе.

В древнетюркских памятниках показываются ужасные последствия войн и захватнической политики врагов. Завоеватели тюрков насильно уводили население с насиженных земель, угнетали, превратив их в своих рабов: «Народу табгач стали они (тюрки) рабами своим крепким мужским потомством и рабынями своим чистым женским потомством». Тяжелая судьба, доставшаяся на долю далеких предков волнует современных поэтов. Тувинский поэт Октябрь Туҥ-оол в стихотворении «Поклон предкам» пишет:

Сталью клинков пронзенную историю урянхов
Мне до конца осмыслить не по силам.
Но о предках-тюрках думаю без чванливых слов –
Они не покинули родину наперекор бедам.

Нина Серенот «С тобой, Россия»:

Дорогой длинной, бесконечной мукой
страданий тяжких, мой любимый край,
столетия идущий Урянхай,
осколок языков нетленных тюркских!

Если тувинские поэты гордятся тем, что их предки не покинули родину, то якутский поэт М.Д. Ефимов («Саха барахсан») восхищается мудростью своих предков, покинувших поле брани и нашедших свое счастье на берегу далекой Лены:

Кыргыстан-сэрииттэн кыйа туттунан
Кыйданан сылдьыбыта кыраман ырааҕынан,
Кэнчээритин сириэдитэр кэскилин ыраланан,
Өрө тыыммыта Өлүөнэни булан.

Особое место в памятниках уделяется описанию коней, верных спутников тегинов. Кюль Тегин на протяжении всей жизни имел много выносливых и быстроногих скакунов. В орхоно-енисейских надписях видим оседланных Кюль-тегином быстроногих и выносливых скакунов. Среди них самые верные и соответствующие храбрости и выносливости Кюль-тегина - белый жеребец Алып Шалшы, Азман ак и др. В генетической памяти тюркских народов лежит поклонение коню. Об этом свидетельствует стихотворение Степана Сарыг-Оола «Конь»:

В тебе от мудрых предков – ум,
От диких – взор горящ,
И от веков – к тебе любовь
Мужской души моей!
В сказанье ты богатыря от смерти уносил,
Ты имя Темная Гора в сказанье том носил.
Сподвижником боготырей в борьбе и впрямь ты стал.

Преклоняются коню и поэты. Например, Б. Павлов «Дьолуо»:

Сыһыыттан тутуллубут
тураҕас сылгы
Үс төгүл сөллүбэт гына
курданна.

Либо Н. Харлампьева «Гоби истиэбэр түүл»:

Оттон мин бэҕэһээ киэһэ
Кулунчукпун көрдүү сылдьан,
Көрбүтүм анараа кытылга
Үрүҥ аттаах уоланы.

Таким образом, можно полагать, что типологическое родство текстов, черты сходства в содержании и изобразительных средствах вызваны общими историко-культурными корнями.

С середины XX века, когда полностью были расшифрованы древнетюркские памятники письменности и появились первые ис-

следовательские работы ученых-тюркологов, усилилось внимание на историко-генетическую связь тюркских народов. И это дало писателям новые возможности для расширения границ поэтического горизонта. Начиная с середины 1970-х гг., якутские писатели С.П. Данилов, М.Д. Ефимов, С.И. Тарасов и др., начали в своих поэтических произведениях раздумываться о прошлом народа саха, искать связи с другими тюркскими народами. В это время были установлены дружеские связи с казахским, киргизским, башкирским народами: были изданы сборники взаимных переводов произведений писателей, проведены Дни литературы и культуры братских народов. В литературе данного периода можно наблюдать заметное усиление тюркских мотивов в якутской литературе. Иван Алексеев «Эн биhи хомуспут» (Суюнбай Эралиевка):

Арай дьэ, доҕоруом,
Инньэ үhүйээн үйэлэр саҕаттан
Хаан уруулуу, атылыы эбиттэр
Эн биhи таптыыр хомустарбыт.
Харах уутун санатан,
Бадаҕа, бииргэ дьиэрэhиййбиттэр
Былыргы санньыар тойуктарбыт...

Савва Тарасов «Иhиттим хабарҕа ырыатын»:

Уо, эмиэ иhиттим хабарҕа ырыатын –
Улуукан Улуг-Хем уйулҕан саҥатын...

В современный период – век глобализации перед нашими народами остро стал вопрос о сохранении национальной культуры, языка. Начиная с начала 2000-х гг., в якутской литературе наблюдается интерес к истории, прошлому тюркских народов. В последнее время большой интерес у читателей вызвали повесть народного писателя Якутии Н. Лугинова «Великие хунны» и сборник стихов народного поэта Н. Харлампьевой «Я осколок древних тюрков...» В поэтических произведениях Н. Харлампьевой, Н. Винокурова-Урсуна, Н. Михалевой-Сайа, А. Поповой-Долгуры звучит мотив неосознанного притяжения к Праматери Азии, далеким тюркским предкам, с которыми объединяет общее прошлое. Особую группу представляют образы и мотивы, навеянные древнетюркской литературой и культурой родственных народов: голубой волк, несущий тотемное значение у тюркских народов; всадник, конь, степь, горловое пение и др.

А. Попова-Долгура:

Топшуур, эн билэҕиэн,
Кылыһахтаах ырыанан
Кырыа кыһыны сымнатар
Кырыымпа диэн аймахтааххын?

Такая же картина наблюдается в литературе родственных народов, в частности, тувинской. Н. Серенот «С тобой, Россия»:

Древнейшими, глубинными корнями / мы пролегли под вечною землей. / Звучит хомус. И горловая песня / вдыхает гул мелодии степной.

Сравнительно-сопоставительный анализ поэтических произведений якутской и тувинской литератур, наличие параллелей в текстах позволяет сделать следующие выводы. Основы образного мышления якутов и тувинцев, система изобразительных средств языка были заложены и затем письменно зафиксированы еще в древние времена. Типичность идей и сюжетов, сходные черты в стиле и образах произведений вызваны общими историко-культурными корнями.

Тюркские мотивы в произведениях современных авторов могут быть вызваны исторической памятью о далеких прародителях, а также и стремлением наций к содружеству.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974. 727 с.
2. Майнагашева Н.С. Хакасская литература // Литературы народов России. XX век: словарь. М.: Наука, 2005. 365 с.
3. Мижит Л.С. Древнетюркские памятники как историко-культурный исток тувинской художественной литературы // История тувинской литературы. Т. I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921-1944). Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. 266 с.
4. Антонов Н.К. Наследие предков. Якутск: Нац. Кн. изд-во "Бичик", 1993. 200 с.

ОБРАЗНЫЕ ГЛАГОЛЫ В ОПИСАНИИ ЯКУТСКОЙ ЖЕНЩИНЫ (на материале поэтических произведений А.Е. Кулаковского)

Андылырова В., Северо-Восточный федеральный университет, аспирант III курса

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. Г.Г. Филиппов

Язык художественных произведений в якутском языкознании является одной из актуальных и малоисследованных тем. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения языка поэтических произведений А.Е. Кулаковского.

Целью исследования является изучение использования образных глаголов в поэтических произведениях А.Е. Кулаковского

в описании женщины. Образные глаголы это – слова, передающие внешние зрительно-образные представления о действиях и явлениях.

В якутском языкознании значительный вклад в исследовании глагола внес Л.Н. Харитонов. По смысловому содержанию основ образные глаголы он делит на следующие три основные группы:

1) образные глаголы движения;

2) глаголы зрительного образа;

3) глаголы чувственного состояния [5: 205].

А.Е. Кулаковский – выдающийся якутский писатель, зачинатель, основоположник и основатель якутской литературы. Как отметила Л.Н. Романова, творчество А.Е. Кулаковского явилось важным этапом в становлении якутского литературного языка. Его поэтический язык отличается красочностью, образностью, которые присущи знатоку, освоившему законы и традиции народной языковой культуры [4: 7].

В данной статье мы рассматриваем использование образных глаголов для описания образа якутской женщины в поэтических произведениях А.Е. Кулаковского.

1. Образные глаголы движения. Сюда относятся те образные глаголы, в значении которых основным и исходным является представление о движении [5: 205].

А.Е. Кулаковский описывает девушку при помощи следующих образных глаголов, при котором героиня сравнивается со цветением растения: кулуһун ‘болотное, круглостебельное, безлистное растение, которое идет на цыновки; озерная осока’ [3: 1210]; кылыһын/кылыс от ‘осока’ [1: 251]:

Кулуһун курдук **дьулугураата**

Быстро росла, как тростник на болоте

Кылыһын курдук **дьылыгыраата**

Или как тальник в сырой низинке (“Улусная женщина”)

Образные глаголы дьулугураата, дьылыгыраата раскрывают красивый стройный стан, статный вид юной девушки: дьулугураата ‘вырасти высоким, прямым и стройным’ [1: 440]; дьылыгыраата ‘выглядеть высоким, изящным и стройным (о человеке)’ [1: 497].

2. Глаголы зрительного образа. Преобладающую роль играет зрительное восприятие [5: 209].

Тура-олоро **дьороһуйбут**

Легкомысленная непоседа

Киирэ-тахса биэрэстэммит

Легковесная вертунья (“Портреты якутских женщин”)

Образный глагол дьороһуйбут описывает летящую походку девушки дьороһуйбут ‘двигаться, идти быстро и ровно (обычно о стройном, высоком человеке)’ [1: 413].

Ыга уойан ый курдук ыдьырыйбыт

Растолстела как полная луна (“Портреты якутских женщин”)

Образный глагол ыдьырыйбыт описывает фигуру располневшей женщины: ыдьырыйбыт ‘принимать неровный курчаво-волнистый или кудреватый вид’ [3: 3760].

3. Глаголы чувственного состояния представляют собой аналитическую форму, состоящую из сочетания корневого слова со служебным глаголом гын, буол [5: 213]:

Убайыгар **олус буолла**,

С братцем играясь,

Аҕатыгар **алыс буолла**,

К отцу и матери ласкаясь,

Ийэтигэр **бэрт буолла**

Смеяться начала то и дело (“Городская девушка”)

Исходя из контекста произведения читатель понимает переменный характер героини, путем использования образных глаголов олус буолла, алыс буолла, бэрт буолла.

Таким образом, рассмотрев использование образных глаголов при описании якутских женщин мы можем констатировать, что язык поэтических произведений А.Е. Кулаковского насыщен образными глаголами и раскрывают не только внешний вид, характер, но и эмоциональное и психическое состояние якутской женщины.

Статья выполнена при финансовой поддержке Госзадание-2016. Регистрационный номер 34.3377.2017/ПЧ

ЛИТЕРАТУРА

1. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта. Том III- IV. Новосибирск: Наука, 2006-2007. 884 с.

2. Кулаковский А.Е. Полное собрание сочинений: в 9 т. Новосибирск: Наука, 2009. 631 с.

3. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. СПб.: Наука, 2008. 3858 стлб.

4. Романова Л.Н. А.Е. Кулаковский и его современники. Особенности поэтического языка. Новосибирск: Наука, 2002. 120 с.

5. Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М.-Л.: изд-во Академии наук СССР, 1954. 312 с.

ШӘХЕС ТӘРБИЯЛӘҮДӘ Р. ФӘХРЕДДИН МИРАСЫН ФАЙДАЛАНУ

Айзатуллова Г., Чувашстан, Батыр р-ны, Шыгырдан мәктәбе, XI сыйныф

Җит. – Р.Р. Айзатуллова

Р. Фәхреддиннең хезмәтләре гасырлар дәвамында тупланган, халык тәҗрибәсенә нигезләнгән һәм ул – югары әхлакый шәхес тәрбияләүдә мөһим чыганак.

“Балаларыгызны үзегезнең заманыгыздан башка заман өчен укытыгыз, чөнки алар сезнең заманыгыздан башка бер заманда яшәү өчен дөньяга килгәннәр” дигән сүзләрне беренче тапкыр Казанда 1908 нче елда бастырылган китабының беренче битенә куюы, Р. Фәхреддиннең Аллаһының киң күңелле, хөрмәтле кешесе – Гали хәлифә сүзләренең үз хезмәтендә зур игътибарга лаек икәнен күрсәтә. Яшь буынны югары әхлак сыйфатларына ия булган мәдәниятле кешеләр итеп тәрбияләп, олы тормыш юлына әзерләү гамәлен, Р. Фәхреддин, бөтен җәмгыятьнең иң изге, иң мөһим эше дип карый.

Тәрбия эшенең нечкәлекләренә һәм үзенчәлекләренә тукталып, галим аны чорларга бүлә һәм шәхес тәрбияләүдә гаилә, мәктәп һәм җәмгыятьнең рольләре гаять зур икәнлегенә басым ясый. “...Баланың иң кечкенә вакытында имезү, йоклату, ашату, киендерү, юындыру, кыскасы, ана вә яки ана хезмәтендә булган кеше кочагында булган тәрбиясе, тәрбия галимнәре каршында “беренче тәрбия” вә мәктәптә булган тәрбия – “икенче тәрбия” вә аннан соң булган тәрбия – “өченче тәрбия” исеме белән билгеледер. Бу тәрбияләрдән беренчесе – аналардан вә аналык хезмәтендә булганнардан; икенчесе – мөгаллимнәрдән, өченчесе – шулай ук мөгаллимнәрдән һәм укылачак китаплар һәм газеталар, дус мөгамәләдә булачак затлардан өйрәнелер”, – дип яза.

“Тәрбияле хатын” хезмәтендә ананың гаиләдәге роле һәм җәмгыять алдындагы җаваплылыгы бәян ителә. Шулай ук мәктәпкәчә яшьтәге баланы тәрбияләү буенча күрсәтмәләр бирелә, төрле холыклы балалар белән эш итү ысуллары яктыртыла. “Адәм балаларының дөньяга килүләренә сәбәп булганлыклары өчен, хатыннарның кешеләр җәмгыятендәге урыны бик хөрмәтледер”, – ди ул. Галим хатын-кызларның кычкырып көлүен, матурлыгы белән мактануын, пычраклыгын, белемсезлеген, өйдәге эшләрне үтәмичә теләсә кайда йөрүен, мин-минләнүен кабул итми. Бу сыйфатларга ия хатыннарга һәрвакыт чисталык-пөхтәлекне сөюче, тыйнак, әдәпле һәм белемлеләрне каршы куя.

Р. Фәхреддин хатын-кызның күркәм холыклы булуының гаять зур байлык икәнлеген күрсәтеп болай дип яза: “...Йөзләрчә адәмнәрнең көче җитмәгән бер хезмәтне күркәм холык камил кылыр. Маллар белән сатып алынмаган хәтерләр – гүзәл холык белән алыныр...”

Үзенең “Тәрбияле бала” исемле китабының иң башында, Р. Фәхреддин тәрбияле баланың нинди булырга тиешлегенә, андый баланың гаилә һәм җәмгыять өчен нинди зур байлык икәнлеген күрсәтеп, болай дип яза: “Алтыннан да кыйммәтле, оҗмах нигъмәтләреннән дә кадерле булган нәрсә – тәрбияле баладыр. Ата һәм ана өчен тәрбияле бала кебек олы байлык һич булмас. Тәрбияле бала дөньяда җанга шатлык һәм ахирәттә йөзгә аклык китерер. Тәрбияле бала – дөнья байлыгына да бирелмәс һәм бер дәүләт патшалыгы белән дә алмаштырылмас; аны һәркем яратыр һәм мактап телгә алып сөйләр, ни сораса да бирерләр. Тәрбиясез баланы бер кеше дә яратмас, йомыш кушмаслар, бәлки хурларлар вә кимсетерләр генә”.

Р. Фәхреддиннең олы бер хәзинә дип атарлык “Нәсыйхәт” китабы укучыларны әхлак турында уйлауга этәрә, әби-бабаларыбызның күркәм сыйфатларын үзләштерергә ярдәм итә.

Әдәп, әхлак, тыйнаклык, эшчәнлек, тырышлык кебек сыйфатларның тере гәүдәләнеше буларак, Р. Фәхреддин үзенең балаларын да шул рухта тәрбияли. Кешелек сыйфатын бетерүче һәртөрле бозыклыкларга каршы гомере буе көрәшә.

Р. Фәхреддин: “Адәм баласы үзен-үзе тәрбияләргә һәм камилләштерергә тиеш, буй җиткән һәр кеше үзен-үзе тәрбияли ала”, – дип саный һәм аның күп кенә китаплары үз-үзеңне тәрбияләүдә ярдәм итү максатында язылганнар. Әлеге фикеренә ул үзе гомере буенча тугрылыклы булып кала һәм кешенең үзен-үзе тәрбияләүнең һәм камилләштерүнең гүзәл бер үрнәге булып тора.

“Шәкертлек әдәбе” исемле китабында Р. Фәхреддин әхлакый, рухи, этик һәм эстетик тәрбия турында төшенчә һәм яшь егетләргә киләчәк һөнәр сайлауда киңәшләр бирә, дуслар сайлаганда ялгышмаска һәм ялкау иптәшләр белән аралашмаска киңәш итә. Биредә ул бөек кешеләрнең тормышыннан гыйбрәтле мисаллар күп китерә һәм китапта күтәрелгән мәсьәләләр буенча галимнәрнең сүзләрен урнаштыра. “Тәрбияле бала” әсәреннән “Туганнар” бүлегеннән мисал китерү урынлы булыр иде. “Туганнарыгыз – ата вә аналарыгыз соңында иң якын

кешеләрегездер. Шуның өчен алар белән һәрвакыт әдәпле вә мәрхәмәтле булыгыз! Боларның олыларын ата вә ана урынында санап, итагатьле булыгыз вә сүзләрен тыңлап гамәл итегез! Кечеләренә шәфкатьле булып, аларны бер дә рәнҗетмәгез вә каты күңелле булмагыз. Оятсызлык вә тәрбиясезлектә күчергеч булып күенмәгез, аларны сүкмәгез, кулларында булган нәрсәләрне тартып алмагыз. Чөнки болай итү аларның каннары бозылуга вә ата-ананы ачуландыруга бер сәбәп булыр...”

Р. Фәхреддиннең эшчәнлеге, аның бай һәм күпкырлы иҗатының зур өлеше безнең рухи мирасыбызның алтын фондына керә. Аларны халык белергә һәм тәрбия эшендә мул итеп кулланырга тиеш. Ул вакытта гына халкыбызның якты киләчәге, тәрбияле яшь буыны булыр.

ӘДӘБИЯТ

1. Фәхреддин Р. Балалар әхлагы. Чуаштан: Диния нәзарәте һәм “Гөлсан” мәдрәсәсе, 2013.
2. Фәхреддин Р. Тәрбияле бала. Чуаштан: Тәрбия, 1999. № 7.
3. Фәхреддин Р. Ризаэддин бине Фәхреддин. Тәрбияле хатын: һәрбер өйдә вә һәрбер хатын кулында бу китаптан бер данәсе булырга тиешледер. Казан: Иман, 1996.
4. Фәхреддин Р. Шәкертлек әдәбе. Казан: Иман, 2002.

М. ҖӘЛИЛ ШИГЫРЬЛӘРЕНДӘ “КЫЗЫЛ” СҮЗЕНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Әхмәдиева З., Гыйниятуллина А., Казан, 4 нче гимназия-интернат, XI сыйныф

Җит. – Р.Г. Садыйкова

Поэзия күгендә һәр чорның үз йолдызлары кабынып тора. Аларның кайберләре яналар да сүнәләр, әмма кайберләре халык күңеленә бәйләнеп, сүнми торган нурлы йолдызга әвереләләр. Әнә шундый сүнми торган йолдызларның берсе – М.Җәлил.

Без М. Җәлилнең шигырьләрен кечкенәдән ишетеп үстек. Ә инде мәктәптә укыганда, һәр шигырь юлларының туган илгә карата мәхәббәт, горурлык хисләре, батырларның каны белән сугарылганлыгын аңладык. Аның иҗатын бирелеп, сәнгатьтчә эшләнешен тикшереп, аңлап укысаң, туган илебезгә җиңүнең батырлар каны бәрабәренә килгәненә төшенәсең. Менә без дә аның шигырьләрендә туган илгә булган патриотик хисләрне үзебездә генә түгел, башкаларда да тәрбияләргә тырышу максаты белән, аның иҗатын фәнни яктан тикшердек. Безне аның шигырьләренең сән-

гатьчә эшләнеше, тел-стиль үзенчәлекләре кызыксындырды. Без М. Җәлилнең “кызыл” сүзе белән бәйләнешле берничә шигырен укып анлизладык һәм аларның уртак һәм аермалы якларын таптык.

“Кызыл” төс Муса белән кечкенә вакыттан бирле янәшә барган. Яшь чагында нәни Муса Оренбургтан авылга кайтып төшкән. Шул ук вакытта ул үзенең хикәяләре, тылсымлы әкиятләре белән балаларны үзе янына тарткан. Түгәрәкләр ачкан һәм бу хәл Мусаны берничә елдан соң тетар ачарга этәргән. 1919 нчы елда “Балалар түгәрәге” дигән отряд төзелгән. Соңрак аны “Кызыл йолдыз” дип йөртә башлыйлар. Димәк, шагыйрьнең “кызыл” сүзенә бәйләнеше шушы вакытлардан ук башланган икән. М. Җәлилнең беренче шигырьләре гражданнар сугышы темасына багышланган. Шушы чорда иҗат ителгән әсәрләрдә шул вакытның символ байрагына әйләнгән кызыл эпитетының да шактый күп кулланылуы күзгә бәрелеп тора. Шунысын әйтеп узарга кирәк: кызыл эпитеты эчтәлектә генә түгел, әсәрләрнең исемнәрендә дә киң кулланылган. Мәсәлән, “Кызыл әләмгә”, “Кызыл таң нурлары”, “Кызыл каһарман”, “Кызыл гаскәр”, “Кызыл бәйрәм”, “Кызыл ромашка” һ.б.

“Кызыл юл белән” шигыренең темасы – мәхәббәт. Бу шигырь аша, без “кызыл” сүзенең ачык бер мәгънәгә ия булуын күзәтә алабыз. Ике яшь йөрәкнең якты киләчәккә атлавы “кызыл юл” белән бәйле. Әлбәттә, сугыш үзенең ролен уйнаган, чөнки “курыкты, төн качты кайгы-өн белән” дигән юллары шуны күрсәтә. Ә инде “Күккә нур ашты, Кояш нур чәчте”, – дигән юлларны укып, моның белән шагыйрьнең сугыш беткәннән соң, җир йөзенә яктылык килгәнлегенә ишарә ясаганлыгын аңлыйбыз. “Яшьләр берләште, серләр сөйләште, Һәм алга ашты кызыл юл белән”, – диеп шигырь тәмамлана. Шагыйрь өчен бу кызыл төс – изге төс кебек. Татар халкында телдә шундый сүз бар: “ Ак юллар сина!”, “Юлыңа ак җәймә”, диләр. Шагыйрь өчен ак төсне кызыл төс алмаштыра кебек. Бу юл, димәк, ышанычлы, ак өметле.

“Кызыл бәйрәм” шигыренең төп идеясе – сугыш бетеп, илгә шатлык – тынычлык килүе. Шагыйрь кызыл төсе белән, әйтерсең бөтен дөньяны буяган. Сурәтләү чараларын мул кулланып, шагыйрь җирдә сугыш артыннан соң килгән ирекнең бәйрәм кебек тантана итүен курсәтә. Шагыйрь бу шигырьдә “кызыл” эпитетын ил кояшының нур чәчүе белән, вәхшәт белән янәшә килгән, кан белән параллель алып бара (сурәтли). Ул бөтен нәрсәне, хәтта кешеләрне дә кызыл итеп күрә, алай гына да түгел, метафораны бик оста һәм

урынлы итеп куя. Мәсәлән, кып-кызыл байраклы эшче, ди. Шулай итеп, "Кызыл юл" шигыре белән "Кызыл бәйрәм" шигырендә уртак тема сайланган. Ике шигырьнең дә темасы бер. "Кызыл бәйрәм" шигырендә ил һәм җир өстенә килгән афәтнең – сугышның килүе түбәндәгечә сурәтләнә: "Чыкты җил бер төнгә кара чакта, күтәрелде давыл һәм куып алып китте күктә зур болытларның явын".

"Кызыл каһарман" сугышның никадәр куркыныч булуын сурәтли, сугышчының батырлыгын күрсәтә. "Кызыл" сүзе аша никадәр куәт кирәклеге әйтелә. "Кызыл каһарман" һәм "Кызыл бәйрәм" шигырьләрендә метафоралар уртаклыгы бер җеп булып сузыла. Мәсәлән, "Кызыл бәйрәм"дә кып-кызыл байрак йөрәкле эшче "Кызыл каһарман"дагы кызыл йөрәк белән тәңгәлләшә: "Кырып салып, качырып бер дошманың, галип булды кызыл каһарман, бөтен илгә баскач кара яулар, тазартты ул илне каһәрдән".

Кызыл белән кара антитеза да булып килгәннәр. "Галип булды кызыл каһарман, бөтен илне баскач кара яулар", – ди шагыйрь. "Кызыл каһарман" шигырендә түбәндәгеләргә игътибар иттек: кызыл җанлы һәм җансыз предмет һәм затларның билгесен ачыклау өчен кулланылган. Мәсәлән, җансызларга: кызыл кылыч, кызыл яулык, кызыл әләм, кызыл әләм, кызыл мәйдан керсә, ә инде җанлыларга: кызыл каһарман, кызыл гаскәр, кызыл йөрәк. Каһарман – ул кеше, гаскәр – кешеләр төркеме, кызыл йөрәк ул кешегә хас сыйфатны күрсәтә, ул да кешедә.

"Кызыл ромашка" шигырендә автор әсәрдә чиксез күп сынландырулар аша шигырьнең үзәгендә булган төп образны – кызыл ромашканың язмышы сәбәбен әлбәттә, сугыш итеп күрсәтә. Аның нәтиҗәсе – ул кан, кызыл кан. Кызыл – бу шигырьдә дә төп идеяне ачыклап бирүдә иң зур "табыш". Шигырьдә безнең каршыда гадәти ромашка гына түгел, ә бәлки кеше кебек үк уйлый – сөйләшә белгән "берүзе кызылдан киенгән ромашка кызы". Ак ромашка кызыл күлмәк кия, ул үзенең чукларында батыр егетнең ал канын – истәлеген саклый. М. Җәлилнең Ватан сугышы лирикасы ал канлы патриотик рух белән сугарылган. Ул кызыл төсе белән җанлы шигъри сурәт тудыра.

Бу эшне башкарганда, без шуларга игътибар иттек: "кызыл" төс шагыйрьнең тормышында бик зур урын алып торган. Бу төс аның шигырьләрен бизәү өчен генә кулланылмаган, әйтерсең, гомер буенча якты юлга өндәп барган. Мәктәп программаларында, дәреслекләрендә булмаган, югарыда санап кителгән шигырьләрнең,

гомумән, шагыйрь иҗатының тел байлыгына ия булуына, сурәтләү чараларына искиткеч бай икәненә һәм шулар аша идея-эчтәлекне тирән һәм оста итеп ачып бирүенә ышандык. Башкаларга да шушы уй-фикерләребезне җиткереп, М. Җәлилнең батырлыгына сокланырга да, чын патриот булырга да, иҗатының, гомеренең төрле төсләргә бай булуын күрә белергә дә өйрәтербез, диеп уйлыйбыз. Бүгенге тормышта М. Җәлил кебек илне саклаучы батырлар да кирәк, дөньяны, хәзерге көндәге ямьсез күренешләрне аның кебек матур, ачык төсләрдә күрә белүчеләр дә кирәк.

ӘДӘБИЯТ

1. Җәлил М. Әсәрләр 3 нче том. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. Б. 369-384.
2. Җәлил М. Моабит Дәфтәре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 28 б.
3. Мостафин Р. Өзелгән җыр эзеннән. Казан, 1982. 369 б.

Н. ГЫЙМАТДИНОВА ИҖАТЫНДА ХАТЫН-КЫЗ ОБРАЗЫ

Әхмәтҗанов Р., Казан, 121 нче лицей, X сыйныф
Җит. – Р.Һ. Вәлиуллина, Р.Р. Рәхмәтуллина

Татар әдәбиятында гына түгел, рус һәм дөнья әдәбиятында да хатын-кыз образы үзәк урынны алып торадыр, мөгаен. Борынгы заманнардан ук җырчылар хатын-кызларны мактап дан җырлаганнар, рәссамнар гүзәл сыннар ясаганнар, ә язучылар һәм шагыйрьләр, аларга атап, мәңгелек әсәрләр иҗат иткәннәр. Рус әдәбиятында хатын-кыз – матурлык алиһәсе булып саналса, татар әдәбиятында хатын-кыз – гаиләнең тоткасы. Сабырлык, түземлек, ихтыярсызлык кебек сыйфатлар күзгә ташлана. Г. Ибраһимовның “Татар хатыны ниләр күрми?”, Ш. Камалның “Уяну” яки “Козгыннар оясында” кебек әсәрләре татар хатын-кызының никадәр ачы язмышка дучар ителгәнлеге сурәтләнә. XX йөз башында килеп кергән инкыйлаб тәэсирендә язучылар татар хатын-кызын башкача сурәтләргә омтыла. Ф. Әмирханның “Хәят” повесты моның ачык мисалы булып тора. Хәят – иркен уйлый, рәхәтләнеп сөйләшә, дискотекалар йөри, аң-белем алырга омтылышы бик зур. Ягъни, татар зыялысы, чибәре гәүдәләндерелә. Хатын-кыз мәхәббәт алиһәсе белән тиңләнә. Гасырлардан гасырларга күчеп килгән хатын-кыз гәүдәләнеше үзгәрә бара. Мәсәлән, Г. Кутуйның “Тапшырылмаган хатлар” әсәрендәге Галия образы тулысынча башка яктан ачылып бирелә. Ул – ике бала анасы да, хөрмәткә лаек табиб та, чибәр, чая хатын-кыз буларак бирелә. Гомәр Бәшировның “Намус” романындагы Нәфисә дә берәүне дә битараф калдырмыйдыр. Соңгы берничә дистә ел эчендә иҗат ителгән

әсәрләрдә инде бүгенге көн хатын-кызы сурәтләнә. Н. Гыйматдинова әсәрләрендә төп геройларны бер уртак сыйфат берләштерә: хатын-кызлар башкаларга охшамаган, дөньяга үзләренчә карыйлар, изге-олы күңелле, чибәр һәм мәрхәмәтле, табигатьне бөтен җаннары белән яраталар һәм аның телен, җанын аңлыйлар. Алар чын, керсез, тирән ярату белән ярата беләләр, ләкин тормышта бәхеткә ирешә алмыйлар. Беренче карашка әсәрләрдәге башка геройларга замандаш түгел кебек. Матди байлык артыннан күбрәк куып, табигатьтән ераклаша бару, азгынлык, эчкечелек кебек сыйфатларның бугенге тормышыбызга үтеп керүе, кешеләрнең явызлануы, тупаслануы фонында төп геройларның уй-кичерешләре, характерлары күңелләрне айкап алырлык, тирән уйлануларга мәҗбүр итәрлек дәрәҗәдә укучыга җиткерелә ала.

Н. Гыйматдинова иҗатында реалистик сюжет, әйдәп баручы булганда, ямьсезлекне кире кагу үзәккә куела, романтик сюжетлар белән матурлыкны раслау алга чыга. 1980-2000 нче еллар аралыгында язылган әсәрләрдә уртак сыйфатлар бар. “Сихерче”, “Каракош”, “Торна каргышы”, “Күке төкереге”, “Болан”, ”Бүре каны” повестьларында мифологик һәм реалистик сюжет линиясе үрелеп бара. Сәвилә, Онык, Акчәч табигать балалары, аларда язмышны алдан күрә белү сәләте дә, табигатьнең үз дарулары – үләннәр белән дәвалый белү сәләте дә бар. “Болан” да Акчәч яраткан кешесе Рысколны коткару өчен, үләсен белә торып, боланга әверелеп, аучы ирнең каршысына чыга. Киек-җанварлар рәнҗеше ирне чир газапка сала. Аны аягына бастырганда Акчәч Рысколдан киек-җанварларның канын коймауны сорый, тагын бер рәнҗеш соңгы ноктаны куярга мөмкин. Ләкин Акчәчне үлеп яратса да, тамырларында аучы каны аккан Рыскол түзми – болан ауларга чыга. Акчәч-Болан аны үлемнән коткара. Монда болан образы хатын-кызның сылулыгын, аның йомшаклыгын да күрсәтә. Акчәч мәхәббәте хакына үлемгә таба үзе атлый.

Рыскол да Акчәч-Боланның үлеменнән соң тирән тетрәнү кичерә. Автор нәфсене тыя алмау нинди фаҗигале хәлләргә китерүен мифологик образлар аркылы мәңге онытылмаслык итеп укучы күңеленә сеңдерә ала.

Язучының соңгы елларда язылган “Аргы очта, бирге очта”, “Икебезгә дә авыр”, “Елан”, “Син түгел бу, син түгел” повестьларында мифологик сюжет сызыгы күзәтелми инде. “Син түгел бу, син түгел” әсәрендәге Бибисаралар буыны үсеп җиткәндә

илдә болганчык чор башлана. Укымышлы кешеләрнең кирәге бетә, Фәнзилә кебек алдар, үз юлында торучыларны таптап үтәргә дә әзер торган көнче кешеләр бу болганчыкта бик тиз үз урыннарын табалар. “Елан” повесте дә бик гыйбрәтле. Фәһимә чибәр, әрсез булып үсә. Ул да үз юлында киртә булучыларны, үзенә ошамаганнарны сытып, таптап узарга әзер. Эчендәге шушы зәһәрлеге өчен тиле Хәтимә аны “елан” дип атый,

Фәһимәнең уй-кичерешләре, йөрәк әрнүләре аркылы гаҗәеп оста психологик алымнар белән язучы безне аның эчке дөньясына алып керә. Аны кызганырга чакыра кебек, тик күңелдә кызгану тумый. “Кешенең язмышы туганда ук языла” диләр, шулайдыр анысы, тик шул ук вакытта кешегә күп төрле сайлау мөмкинлеге дә бирелә бит. Фәһимә дә үз язмышын комсызлыкка, усаллыкка төреп төзи. Ахырдан шуның җимешен татый.

Сүземне йомгаклап, шуны әйтәсем килә, шушы чакыру Нәбирә Гыйматдинованың һәр әсәрендә бар. Моны кеше өчен икенче берәү килеп эшләми, һәркемнең үз язмышы үз кулында. Иманыбыздан аерылмасак, бәхет һәрчак безнең белән булыр, ди автор. Нәбирә Гыйматдинова үз әсәрләрендә хатын-кыз образының төрле булуын ассызыклый. Аның һәр иҗат иткән образы үзенчәлекле. Әсәрләре магик реализм белән сугарылуына карамастан, хатын-кыз нечкә күңелле, нәфис, юк-барга игътибар итүче зат буларак гәүдәләндерелә. Ләкин шуның белән беррәттән, 90 нчы елларда, кара киртәләр җимерелеп, демократия җилләре исә башлау белән хатын-кызның үз-үзен тотышы үзгәрә. Ул күбрәк лидерлыкка омтылучан, бернәрсәдән дә курыкмаучы образ буларак бирелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Гыйматдинова Н. Кыргый. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996.
2. Гыйматдинова Н. Бер тамчы ярату. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006.
3. Гыйматдинова Н. Үзем генә беләм. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013.
4. Гыйматдинова Н. Повестьлар. 1 китап. Казан: Идел-Пресс., 2010.
5. Заһидуллина Д. Яңа дулкында // Казан утлары, 2003. № 1.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНТЕРАКТИВНОГО ISIZULU OXFORD LIVING DICTIONARY.

Бабюк В., КФУ, студент IV курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Г.Р. Сафиуллина

Из года в год растет число людей изучающих языки, культуру и традиции Южно-Африканской Республики. В ЮАР государственными являются 11 языков. Наиболее распространённым пер-

вым языком в ЮАР считается зулу, на котором разговаривают 24% населения. Численность людей, разговаривающих на языке зулу, достигла 27 миллионов человек по всему миру.

Теоретическая значимость нашего исследования заключается в раскрытии вопросов, касающихся современной компьютерной онлайн лексикографии. В век развивающихся технологий важно иметь целостное представление о состоянии онлайн лексикографии, ее целях и задачах, интерактивных словарях и их устройстве. Такие знания закладывают хорошую базу для изучения иностранного языка, а для лексикографов являются основополагающим аспектом для глубокого понимания языковой действительности.

Oxford Dictionary (OD) позволяют получить информацию о языке, где бы вы ни находились — на вашем компьютере, мобильном устройстве или даже при использовании поисковой системы или социальных сетей. Oxford Dictionary являются частью Oxford University Press (OUP), подразделение Оксфордского университета, чья задача заключается в предоставлении надежных данных, обновляемых словарей. Oxford Dictionary является всемирной организацией, охватывающей основные языки, и менее употребляемые, например исузулу и малайский.

Главные цели the Oxford isiZulu site, как части the Oxford Living Dictionaries: построить лексические ресурсы языка зулу при непосредственно участии носителей языка, которые будут в свободном доступе для общественности; внести свой вклад в присутствие языка в цифровом пространстве; создание всеобъемлющего ресурса для языка зулу; включить в состав разнообразные изменения и диалектов; предоставить людям интерактивное пространство, где они смогут задавать вопросы, участвовать в развлекательных мероприятиях, а также обсуждать разнообразные языковые темы по своему желанию.

Как отмечает В.В. Дубичинский [1: 104], цель перевода заключается не в перенесении эквивалентов, опираясь на переводные издания, а в поиске наилучшего решения исходя из семантического толкования, принимая во внимание национально-культурную специфику языка и оценку контекста в масштабе текста. Опираясь на вышесказанное, к анализу переводных изданий нужно подходить с различных точек зрения: аспект пользователя – направленность словника, его адресат, область его применения; лингвистический аспект – какие требования к отношению между единицами языков;

исследовательский аспект – взгляд на понимание ситуации межкультурного взаимодействия.

По определению Л.П. Ступина, функция словарей – быть помощником в практической деятельности. Основным наполнителем словаря переводных изданий являются языковые единицы одного языка, которые объясняются посредством единиц другого или других. Подобная литература предназначена для установления эквивалентных отношений между единицами разных языков [3: 78].

С практической точки зрения словари разделить на два типа: монофункциональные – если для описания языковых единиц мы осуществляем посредством других; би- и поли-функциональные – если объектом анализа и последующих исследований являются единицы всех или некоторых языков данного издания.

Немаловажно отметить, что при переводе нужно достигнуть непереводимого, и только в таком случае можно в действительности узнать чужой нам народ и чуждую культуру. Это подкрепляет значимость национально-культурной специфики языковых единиц, и их важность в лингвистической деятельности. В подобном контексте, переводчик является посредником не только между языками, но и культурами.Чем больше различий у культуры страны изучаемого языка, тем большим количеством знаний должен владеть переводчик [1: 99].

Электронные словари ни чем не уступают бумажным, а в некоторых аспектах даже превосходят их. Более быстрый поиск нужной информации. Словарь может найти нужное слово, если введена только его часть или оно введено с ошибкой, что актуально для людей, которые только начали изучать язык. Некоторые онлайн издания словарей дают максимально полную информацию о слове, помимо перевода и транскрипции, например диалектические варианты употребления слова.

Язык как живой организм изменяется, появляются новые слова, некоторые устаревают. Печатные издания переиздаются, но делать это часто не рентабельно. Онлайн словари постоянно обновляются, так как это не требует затрат, и к тому же отлично вписываются в современную картину мира, отвечают новейшим техническим требованиям, адаптируясь к электронной среде [5: 75].

Translation of *candle* in isiZulu — Перевод слова *свеча* на Зулу

свеча
candle
ikhandlela

NOUN (plural **candles**) **Сущ.** (мн.ч. **свечи**)

1 **ikhandlela**

'We lit candles when the electricity went off' — Sakhanyisa amakhandlela ngesikhathi kucishwe ugesi

— Мы зажгли свечи, когда погасло электричество

Translation of *coat* in isiZulu — Перевод слова *пальто* на Зулу

пальто
coat
ijazi

NOUN (plural **coats**) **Сущ.** (мн.ч. **пальто**)

1 **ijazi**

'He was wearing a very beautiful winter coat' — Ubegqoke ijazi elihle kakhulu lasebusika

— Он был одет в очень красивое пальто

Создаются материалы для широкого круга людей – рядовых пользователей, студентов, писателей, учителей, изучающих язык, исследователей, технологических компаний, разработчиков программного обеспечения с целью получения обширных и исчерпывающих знаний по лингвокультурологии и лингвистике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка. М.: Наука: Флинта, 2008. 432 с.
2. Карпова О.М. Английская лексикография. М.: Академия, 2010. 176 с.
3. Ступин Л.П. Лексикография английского языка. М., 1985. 167 с.
4. About Oxforddictionaries.com [электронный ресурс], 2009 г. // http://www.oxforddictionaries.com/words/about, свободный. (дата обращения: 14.01.2018).
5. Grishman, R. Information Extraction. In R. Mitkov (Ed.). The Oxford handbook of computational linguistics, Oxford University Press. 2003.

ТЕЛЕБАҒДАРЛАМА АТАУЛАРЫ – ҰЛТ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ КӨРСЕТКІШІ

Байжарық Р., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Ғыл. жет. – ф.ғ.д., проф. Т.Н. Ермекова

«Қазіргі заман – ақпарат заманы. Ал ақпарат алуда ешбір арна (канал) тілмен теңесе алмақ емес. Ақпараттар ағыны сөз

«тасқыны» – әсіресе экономикалық, қоғамдық – саяси өмірдегі бетбұрыс, елдік, еркіндік, тілдің тыныс алуымен, түбегейлі өзгеріспен байланысты реформация кезінде болып отыратын қоғамдық құбылыс», – деп жазады тілші-ғалым Н.Уәлиұлы [1: 69]. Ғалымның қазіргі ақпарат заманындағы тілдің ролін айрықша атап көрсетуі өте орынды. Оның ақпарат ағыны сөз «тасқынын» туғызады деген пікірі де еш талас туғызбайды. Ақпаратты түрлі жолмен алуға немесе таратуға болады. Алайда ғалымдар қай кезеңде де адам тілінің қарам – қатынастың аса маңызды құралы екендігін жан – жақты дәлелдеп келеді. Сол тіл бірлігі болып саналатын сөз мағынасы арқылы ақпарат тарату мәселесіне жеке көңіл аудару, арнайы қарастыру жағы әлі де қолға алынбай келеді.

Сөз арқылы біз ақпарат аламыз және ақпарат таратамыз, яғни қарым-қатынас барысында сөз арқылы ақпарат алмасамыз. Сөздің бұл қасиеті тіл білімінде арнайы қарастырыла қоймағанымен, отандық тіл білімінде де, шет ел ғалымдары арасында да оған назар аударғандар болды. Мысалы, нейролингвист А.Р. Лурия «Сөз тек ойлау құралы ғана емес, сондай-ақ қарым – қатынас құралы да болып табылады. Кез келген қарым – қатынас – басқаша айтқанда, ақпарат тарату – сөздің белгілі бір нәрсені көрсетіп қана қоймай, міндетті түрде сол нәрсе туралы мәліметтерді жинақтауын, талдап қорытуын талап етеді» – деп атап көрсете отырып, бұл пікірін дәлелдейтін бірнеше деректер келтіреді.

Ғалымның сөздің ойлау мен қарым-қатынастың құралы екендігін атап көрсете отырып, оны психологиялық, психолингвистикалық, нейролингвистикалық тұрғыдан дәлелдеуі бұл саладағы тың ғылыми нәтижелер қатарына енеді. Сөз табиғатин таза лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, оны ми қызметімен, ойлау категориясымен, адам санасымен тығыз байланыста зерттеу ғалымның өзі негізін салған нейролингвистиканың әдісі болып табылады. Ал енді қарым- қатынасты ақпарат тарату дегеніне келсек, бұл процестің мазмұны мен мәні айқындала түседі деген ойдамыз.

Ғалым көрсетілген еңбегінде сөздің қарым-қатынас құралы екендігі туралы ойын қайта-қайта негіздеп айта отырып, өз пікірін жан-жақты тұжырымдайды. Мысалы жоғарыдағы біз дәйексөз ретінде келтіріп отырған ойын қайталай келіп, ол ойын былайша түйіндейді: «белгілерді дерексіздендіре (абстракциялау) әр зат жөнінде жалпы мәлімет бере отыра, сөз ойлаудың және қарым-қатынастың құралы болып қалыптасады» [1: 40-41]. Соның ішінде

атаудың ұлттық сипатқа ие болуы да маңызды. Енді біз талдайтын мәселе төмендегідей: ақпарат алуда ақпарат атауы (телебағдарлама атауы) қаншалықты маңызды? Телебағдарлама атауларының ұлттық сипаты қандай деңгейде?

Газет мәтінін арнайы қарастырған ғалым Қ. Есенова мәскеулік әріптестерінің пікіріне сүйене отырып былай дейді: «Бір қарағанда мақалаға ат қою оңай сияқты көрінгенімен, іс жүзінде бұл мәселе журналистің шеберлігін, тіпті біліктілігін талап етеді. Өйткені оқырман аудиториясы алуан түрлі болып келеді. Жасы, білімдік дәрежесі, өмірлік тәжірибесі әртүрлі болып келетін әлеуметтік топтар оқырмандарды талғамы мен талабы сәйкеспейтін алуан түрлі қабаттарға бөліп қарастыруға негіз болады. Ең алдымен, ол тақырыпат автор мен аудиторияның арасында қажетті байланысты орната алуы тиіс [2: 376-377]. Ұлттық сипатты беруде атаулардың мәні зор екендігі айқын. Ал сол атаулардың мағынасын жан-жақты қарастырып, тереңірек зерттеу кезек күттірмейтін мәселе. Өзге елдердің кейбір жекелеген тілші-ғалымдарының еңбектерінде сөз мағынасы, атаулар сөз болғаны болмаса, бұл мәселе жалпы тіл білімінде өте аз зерттелген. Ал қазақ тіл білімінде сөз арасында айтылған жекелеген ой-пікірлер болмаса, арнайы зерттеу нысаны ретінде әлі қарастырыла қоймаған.

Соңғы жылдары тіл білімінде когнитивтік бағыттағы зерттеулерде әлемнің тілдік бейнесі (языковая картина мира) деген термин жиі қолданылып жүр. Осы бүкіл әлемнің тілдік бейнесі әр ұлттың тілінен өзінше көрініс табады. Ұлт өзінің өмір сүру ортасы мен тұрмыс-салт ерекшеліктеріне сәйкес әлем бейнесін сомдайды. Бұл ретте қазақ тілінің оның тұрмыс-тіршілігімен тікелей байланыстылығы жөніндегі ұлтымыздың аса көрнекті ақыны Мағжан Жұмабаевтың өткен ғасырдың 20-жылдары (1922 жылы) айтқан мына пікірі айрықша назар аудартады: «Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең. Тілі де бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінен қазақ тілінен бай, оралымды терең тіл жоқ». Ұлт өмірінің барлық қырының оның тілінен көрініс табатынын мағжан ақындық интуициямен, ұлт жанын жақсы түсінетін елжандылықты,

жұртын сүйе білген үлкен перзенттік жүрекпен әрі аса білімдарлықпен дәл басып айта білген.

Адамзат баласының болашақ үшін қоғамдық, мәдени-әлеуметтік,экономикалық т.б. күресі, сан ғасырлық тарихы, рухани жаңғырулары ұрпақтан-ұрпаққа сол ұлттың тілінде сақталуы арқылы жетеді. Ана тілінің өміршеңдік қызметінің қуаты мен құдіреті негізінде жаңа ұрпақ ұлтымыздың көне тарихы мен мәдениетін дұрыс танып білуге бастау алады. Осы бастаулар кешенді тіл ғылымының көкжиегінде ұлттық мәдениеттің көзі ретінде тағылымдық мәні зор ұлттық тілдің өн бойынан табылады. Осымен байланысты тіл табиғатының қыр-сыры өзге ғылым салаларымен (филология, мәдениеттану, антропология,психология, мифология, этнография) т.б. тығыз қарым-қатынастың негізінде танылып, зерделеніп отыр. Өйткені, ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың ғасырлар бойы тарихымен, тұрмыс – салтымен, мәдениетімен, дәстүрлі менталитетімен тікелей байланысты екені сөзсіз [3: 3].

Шығармашылық образдылыққа тән және сонымен байланысты эстетикалық әсер теу күші бар оқырманға, көрерменге, тыңдарманға бағытталған ішкі ұстаным – бұл берілетін ақпарат, яғни телебағдарлама атауларының «тілге жеңіл, жүрекке жылы» болуы. Қолданыстан шыққан сөздерді жоғарыда аталғандай, басты принцип санайтындар атау ретінде қояды. Себебі тың мәлімет ашқандай әсер берері анық, екіншіден, берер мағынасы да көп. Қазіргі таңда қолданыста болмағанымен, телебағдарлама атауы ретінде отандық телевидениеде кездесетін атаулар бар. Бұлар «Жәдігер», «Жебе», «Аллажар», «Әй, керім», «Мұра», «Ғибрат», т.б. Яғни аталмыш атаулар өз дәуірінде маңыздылығы зор болғаны баршамызға аян, бірақ бүгінгі күнде ешқандай мән үстемейді деп айта алмаймыз, сонда да қолданыста сирек кездесетіндер. «Жәдігер» деп сонау патша заманы немесе ел билеушісі хан болған кезде құнды дүниені осылай атап, ол «жәдігер» дүние екінің бірінде болмайтынын ескерсек, бүгінде телебағдарлама атауы. «Жәдігер» бұрынғы түсінік бойынша мағына үстеп те, атау ретінде аталады. Ақпарат беруде де сондай құнды деректер мен заттарды бейнетаспадан көрсету арқылы, көрермен мен тыңдарманды сөзсіз өзіне тартары ақиқат. Ал «Жебе» – садақтың оғы, өз заманындағы батырлардың қаруы. Көздеген міндетіне жетуде жебені

пайдаланған және дәл атқан жеріне тигізген. Қазіргі кезде «садақ пен жебенің заманы» өткен шақта қайдағы жебе деп әрбір тыңдармен ойланары хақ. Алайда ауыспалы мағынада «жебені» «сөздің жебесіне» алмастырған. Яғни талданатын тақырыпты көздей отырып, жетер межені «жебеге» теңейді. Телебағдарлама атауы ретінде болса да сөздеріміз қолданысқа оралып жатса неге қуанбасқа. Бірақ ақпарат алмасуда тыңдарман, көрермендеріміздің түсінбей жататынын мойындауымыз қажет. «Тіл – қарым – қатынас құралы» болғандықтан, ұлтқа түсінікті,соның ішінде ұлттық бағытта болғаны жақсы.

Тілді табиғатын ұлттың тарихымен, таным түсінігімен байланыста тани түсудің қажеттілігінің мәнін тіл білімінде соның ішінде қазақ тіл білімінің де ұлттық танымға негізделген жаңа үрдісті зерттеулері көрсетіп отыр. Мұндай үрдісті зерттеулері көрсетіп отыр. Мұндай бағыттағы жұмыстардың жүргізілуі ұлттық болмыс пен тұрмыс-тіршілігіне, танымына қатысты ерекшелікті сипаттап, сайып келгенде, тіл мен ұлттың тығыз бірлікте екенін дәйектейді.

ӘДЕБИЕТ

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің прагматикалық негіздері. Филол. ғылым док.... дисс. Алматы, 2007.
2. Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы. Алматы, 2007.
3. Әлімбек Г. Сөз және ақпарат. Алматы: Атлас баспасы – 2001, 2006.

УКУЧЫЛАРНЫҢ СӨЙЛӘМ ЭШЧӘНЛЕГЕН АКТИВЛАШТЫРУ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

Башарова И., КФУ, V курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.М. Болгарова

Фразеология, тел гыйлемендә мөстәкыйль дисциплина буларак XX гасырның 40нчы елларында формалаша. Әлеге тел күренешен өйрәнүгә, бер яктан, лексикографик практика, ә икенче яктан В.В. Виноградовның фразеологиягә багышланган хезмәтләре стимул булып тора.

Фразеологиянең үсеше, бүгенге көндә тел гыйлеменең әһәмиятле бүлекләренең берсе буларак, тикшерүнең фразеологик методларын һәм фразеологик составның системалы оештырылышын һәм аның үсешен өйрәнеп, тел фактларын когнитив анализлау идеяләренә нигезләнгән фразеология объектларын булдыру белән характерлана; фразеологизмнарның семантикасына, аларның номинатив аспектына, компонент сүзләрнең ярашлык билгеләренә, фразеологик составны чагыштырма-типологик өйрәнүгә, шулай ук

сүзлекләрдә фразеологизмнарга тасвирлау булдыруга игътибар бирелә.

Фразеологизм бер төркем әһәмиятле билгеләргә ия: тотрыклылык; мәгънә бөтенлеге; составының өлешләргә таркалуы һ.б. Тотрыклылык һәм үзгәртеп төзү – чиктәш, әмма тәңгәл төшенчәләр түгел. Тотрыклылыкка ия барлык тел берәмлекләре дә үзгәртеп корыла алалар, әмма үзгәртеп корылучы барлык категорияләр дә тотрыклылыкка ия түгелләр. Безнең фикеребезчә, тотрыклылык, семантик бердәмлек дәрәҗәсе һәм компонентларның таркалмавы. Тотрыклылык – идиоматиклыкның чагылыш формасы. Мәсәлән, "эш гөрли" тибындагы бөтенлекле, мотивлашкан мәгънәле фразеологизмнардан аермалы буларак, "санга сукмау" тибындагы бөтенлекле, мотивлашмаган мәгънәле фразеологизмнар зур тотрыклылык белән характерланалар. Әлеге очракта, "гөрли" компонентын "кайный" сүзе белән алыштырырга мөмкин, тулаем алганда биредә фразеологизм мәгънәсе үзгәрми. Мәгънә бөтенлеге – фразеологизмның оештыручы кисәкләре мәгънәсеннән чыгарырга авыр яисә мөмкин булмаган гомум (бердәм) мәгънәсе.

Фразеологизмның мөһим билгесе булып аның кисәкләргә, өлешләргә таркалуы тора. Мәсәлән, башка китү, түземе бетү, уйга бату фразеологизмнары һәм, мисал өчен, "шәһәргә китү", "акчасы бетү", "карга бату" ирекле сүзтезмәләре бер үк модель буенча төзелгәннәр: "баш килештәге исем + фигыль", алар үзләренең тышкы билгеләре буенча аерылмыйлар. Фразеологизмнарның югарыда карап үткән үзенчәлекләре, беренче чиратта, фразеологик берәмлекләрне башка гыйбарәләрдән, мәсәлән, кушма сүзләрдән һәм ирекле сүзтезмәләрдән аерымлауга кагылалар.

Укучыларның сөйләмендә фразеологизмнар көтелгәннән сирәк дәрәҗәдә кулланылалар, кулланылган очракларда да сөйләмдә еш очрый торган берәмлекләр файдаланылалар. Гадәттә, алар түбәндәге семантикага ия:

Кешенең интеллектуаль хезмәте семантикасы белән бәйле фразеологизмнар. Мәсәлән: *баш эшләү, башка сыйдыру, җүләр булу* һ.б. Интеллектуаль хезмәт белән бәйле фразеологизмнарның кулланылышы укучыларның эшчәнлеге белән дә бәйле. Алар дәресләр әзерлиләр, түгәрәкләрдә шөгыльләнәләр. Шулай да әлеге семантик төркемгә караган фразеологизмнар үтә еш теркәлмәде: *Моны ничек башка сыйдырып бетерергә кирәк? Синең башың эшли бит, син өлгерерсең.* (укучыларның җанлы сөйләменнән).

Эмотив фразеология: *баш күккә тию, нечкә күңелле* һ.б. Укучыларның аралашуында, дөньяга карашларын белдерүдә эмоцияләр, хис-тойгыларны белдерү зур урын алып торганга, әлеге семантикага ия булган фразеологизмнар башкаларга караганда ешрый очрый. *Хәлил – ярлы егет булса да, җыр-моңга бай, нечкә күңелле була. Эш-гамәлнең сыйфатын белдерүче фразеологизмнар: чын күңелдән, буш кул белән. Чын күңелдән котлыйм сине, дустым* (укучыларның җанлы сөйләменнән). Эш-гамәлләрнең вакытын белдерүче фразеологизмнар: *беренче чиратта, күз ачып йомганчы. Беренче чиратта ашханәгә барыйк әле, калганын аннан карарбыз* (укучыларның җанлы сөйләменнән). Эш-гамәлләрнең урынын белдерүче фразеологизмнар: *адым саен, борын төбендә. Мәктәп бакчасына адым саен берәр куак утыртканнар* (укучыларның җанлы сөйләменнән). Мисаллар күрсәткәнчә, тотрыклы төзелмәне барлыкка китерүдә еш кына соматик лексика катнаша.

Татар теленең фразеологик фонды бай һәм күпкырлы. Ул кеше сөйләмен баетуда, үтемлерәк, көчлерәк һәм үткенрәк итүдә, фикерне тулырак ачуда әһәмиятле роль уйный. Шуңа күрә, мәктәптә укучыларга татар телен өйрәтүне, аларның сөйләм культурасын үстерүне фразеологик әйтелмәләрдән тыш күзалдына китерүе авыр.

ӘДӘБИЯТ

1. Ахунҗанов Г.Х. Татар теленең идиомалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. 118 б.
2. Җәләй Л., Борһанова Н.Б., Мәхмүтова Л.Т. Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1957. 244 б.
3. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Т. 1. 495 б.
4. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. Казан: Мәгариф, 2001. 335 б.
5. Сафиуллина Ф.С. Тел гыйлеменә кереш. Казан: ТАРИХ, 2001. 165 б.

«РЫЖАЯ» МАСТЬ ЛОШАДИ В ЯКУТСКОМ ЯЗЫКЕ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ С ТЮРКСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Боҗедонова А., Северо-Восточный федеральный университет, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук Н.В. Малышева

Актуальность обуславливается отсутствием в якутском языкознании сравнительных работ по изучению лексико-семантических особенностей имен прилагательных, описывающих масти лошади в сравнительно-историческом аспекте с тюркскими

языками. Проблема сравнительно-сопоставительного исследования имен прилагательных, обозначающих «рыжую» масть якутской лошади, не наблюдается в работах якутских языковедов и лексикологов. Данный вопрос частично был рассмотрен в работах А.Г. Шайхулова, Ю.И. Васильева, Г.Г. Левина, Н.В. Малышевой, но специальное исследование по данной тематике не проводилось.

Из тюркских языков в качестве сравнительного материала привлеченые алтайский, хакасский, киргизский и тувинский языки.

В ходе исследования было выявлено 20 имен прилагательных в якутском языке, описывающих «рыжую» масть лошади: як. кугас ‘рыжий’. Из зафиксированных имен прилагательных, 18 основ имеют лексические параллели: в алтайском – 2 (11 %); хакасском – 9 (50 %); тувинском – 4 (22 %), в киргизском – 4 (22 %).

10 якутских именных основ не имеют параллелей в исследуемых тюркских языках: 1) як. бүтэй кугас ‘полностью, сплошь рыжий’; 2) як. кугас маҥаас ‘рыжий с белой мордой’. Основная масть рыжая, с белой широкой полосой захватывающей боковые стороны головы, глаз и морды.; 3) як. кугас саадьаҕай ‘красно пестрый’. Рыжеватого цвета с белой полосой вдоль хребта; 4) як. кугас тураҕас ‘гнедо-рыжий’. Темно-рыжая шерсть с черным хвостом и гривой. як. кугас эриэн ‘желто пестрый’. Рыжий с желтым оттенком. 5) як. моҥул кугас ‘темно-рыжий’ темно рыжий со светлой гривой и хвостом 6) як. өһөх кугас ‘медно-рыжий’. Рыжий, имеющий цвет меди, красновато-желтый с блестящим отливом. 7) як. солондо кугас ‘рыжий’. Рыжий, местами с светло-песчаным оттенком. 8) як. туос кугас ‘светло желтый’. Рыжий с золотисто-желтым оттенком. 9) як. тымтык кугас ‘соловый’. Рыжий, с соломенно-желтым отливом. (цвет корки ржаного хлеба) 10) як. чимэчи кугас ‘цвета заболонт’. Рыжий с желтым оттенком, цвета заболон. Одна тувинская основа тув “кыр-шилги ‘чало-рыжая’” не имеет рефлекса в якутском языке. Примесь белых волос в рыжей масти.

Из 14 лексических параллелей, обозначающих “рыжую” масть, устойчивое лексическое значение (далее УЛЗ) выявлено в следующих параллелях: основы с УЛЗ: 1) як. кугас ‘рыжий’ // алт. јеерен ‘рыжий’, алт. кызыл сары ‘рыжий’; 2) як. кугас ‘рыжий’ // хак. позырах ‘рыжий’, хак. чигiр ‘рыжий’; кирг. кызыл сары ‘рыжий’; 3) як. сырдык кугас ‘светло-рыжий’ // хак. сабдар позырах ‘светло-рыжий’, хак. ах сабдар ‘светло-рыжий (желтый)’ кыз. диал.; кирг. сары ‘светло-рыжая’; 4) як. хараҥа кугас ‘темно-рыжий’ // хак.

кӱрең ‘темно-рыжий, бурый’, хак. хара кӱрэң тӱлгӱ ‘темно-рыжая’; 5) як. уоҺах кугас ‘красновато-желтый’ // хак. саңмыл сарығ ‘красно-желтый’; 6) як. уот кугас ‘огненно-рыжий’ // хак. хызыл сабдар ‘огненно-рыжий’; 7) як. кугастыңы ‘рыжеватый’ // тув. шилгизимээр ‘рыжеватый’.

Незаметные лексические параллели выявлены в следующих параллелях (далее НЛИ): путем расширение значения слова: як. кугас ала ‘рыжий белобокий’ // тув. шилги-ала ‘рыже-пегая’, кирг. сары ала ‘рыже-пегий’, кирг. сарала ‘рыже-пегий’;

путем сужения значения слова: 1. як. куочай кугас ‘красновато-рыжий, полностью рыжий’ // тув. шилги ‘красновато-рыжий’. 2. як. кугас элэмэс ‘пегий, пестрый, с рыжими пятнами’ // хак. хызыл-чохыр ‘красно-пестрый’.

Таким образом, из 14 выявленных лексических параллелей, имеют устойчивое лексическое значение 11 (78%) основ. Незаметные лексические изменения произошли в 3 (22%) случаях. Выявлено 36 имен прилагательных, описывающих масть лошади, в том числе в якутском языке – 20, в тувинском языке – 5, в хакасском – 9, в алтайском языке – 2, в киргизском языке – 4. Основной “рыжий” масть делится на несколько подмастей. В якутском языке наиболее высокий количественный показатель.

Проведенный лексико-семантический анализы имен прилагательных, описывающих “рыжую” масти лошади в якутском в сравнительном плане с тюркскими языками Южной Сибири позволяют сделать вывод, что к якутскому языку по сохранению семантического значения параллелей в наиболее близкой позиции находится хакасский, где наблюдается 72% основ с УЛЗ, в наиболее отдаленной позиции находится тувинский язык, в котором выявлено 67% основ с сохранением лексического значения основ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Левин Г.Г. Исторические связи якутского языка с древнетюркскими языками VII-IX. Якутск, 2013.

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ОПИСАНИЙ ПЕРСОНАЖЕЙ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА-ОЛОНХО «НЬУРГУН БООТУР СТРЕМИТЕЛЬНЫЙ» С ЯКУТСКОГО НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Бурцева А., Северо-Восточный федеральный университет, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. И.В. Собакина

Олонхо – это удивительный пласт якутской культуры, своими корнями уходящий в глубь веков. Одним из общепризнанных и

наиболее популярных олонхо считается эпос «Ньургун Боотур Стремительный», текст которого в 1930-1932 гг. был записан П.А. Ойунским – писателем, фольклористом, ученым-филологом и государственным деятелем Якутии. Первое русскоязычное издание эпоса вышло в 1975 году. Перевод эпоса «Ньургун Боотур Стремительный» осуществил выдающийся русский поэт и переводчик В.В. Державин.

«Нюргун Боотур Стремительный» состоит из 36 000 тысяч стихотворных строк. В олонхо насчитывается более 200 персонажей. При анализе образов персонажей олонхо «Ньургун Боотур Стремительный» была использована классификация лексических трансформаций, предложенная В.Е. Щетинкиным.

Генерализация – это вид переводческого преобразования, при котором видовое понятие исходного текста заменяется на родовое в переводном, частное заменяется общим [2: 42].

1. Адьарай аймаҕын аҕата буолбут, Арбаҕаһын бүрүммүтүнэн үөскээбит Арсан Дуолай, Луоҕайар-Луо-Хаан диэн Аарыма кырдьаҕас аҕалаах этим [1: 64] – Прародитель всех адьарайских племен, Родившийся в облезлой дохе, Прославленный Арсан Дуолай, Матерый старец – мой грозный отец [3: 39]!

2. Аан-Дараһы аймаҕын ийэтэ буолбут Адаҕалаах Ала Буурай, Аан-Дьааһын диэн Ааттаах дьахтар хотуннаахтар эбит [1: 16] – Всей породе Аан Дарасы Матерью древней была Старуха Ала Буурай По имени Аан Дьаасын, Прославленная хотун-госпожа [3: 10].

Конкретизация – прием, противоположный генерализации: он состоит в том, что общее родовое понятие в исходном тексте заменяется частным, видовым в переводном [2: 42].

1. Хаҥкыл хара тыа Хатан дьалҕана аһылыктаах [1: 28] – Лиственницей питается он, Смолистой кедровой сосной [3: 15].

2. Содуомунан баппатах [1: 79] – Не ужившийся в народе своем Из-за буйства и воровства [3: 37].

Смысловое согласование представляет собой процедуру, при которой перевод слова делается не на базе словарных соответствий, но в связи с контекстом [2: 42].

1. Үөһээ дойду оҕото Үс кырыылаах Үтүө киһи Кытыгырас Баранчай [1: 78] – Верхнего мира боец, Трехгранной стрелою Бьющий стрелец – Быстроногий Бараанчай [3: 36].

2. Өргөс кылаан тыллаах [1: 125] – Так остер его разговор [3: 58].

Антонимический перевод заключается в замене отрицательного высказывания утвердительным. Антонимический перевод относится к лексическим трансформациям, скорее, факультативным, чем обязательным [2: 43].

1. Туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо диэн балыстаах [1: 82] – Брат родной Блистающей светлым лицом, Прекрасной Туйаарыма Куо [3: 38].

2. Өлөрсөн арахсар Өһөс майгылаах [1: 140] – Нрав у него крутой, Рвется он в драку, в бой [3: 65].

Адаптация – это переводческий прием, состоящий в замене неизвестного известным, непривычного привычным [2: 43].

1. Өдүгэт Боотур оҕонньору Уйгу-быйаҥ тыыннаах Уу иччитэ буол диэннэр Орто туруу дойдуга Олохтообуттара эбитэ үһү [1: 29] – Хозяином всех водоемов земных Был поставлен старик Едюгэт Боотур [3: 15].

2. Харыс бытыктаах <…> Сээркээн Сэһэн оҕонньору [1: 27] – У дивного того старика Длинная до земли борода [3: 15].

Экспликация – это введение в переводной текст дополнительной информации с целью донести до читателя то, что в оригинале ясно без каких-либо уточнений [2: 43].

1. Сээркээн сэһэн оҕонньору [1: 27] – Старец-ведун Сээркээн Сэсэн [3: 15].

2. Быыра быһыылаах [1: 28] – С виду он похож на стрелу С вилообразным концом [3: 15].

Компенсация относится к приемам, которые призваны компенсировать в переводе элементы подлинника, не имеющие эквивалента в языке-приемнике [2: 44].

1. Туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо барахсан [1: 88] – С блестяще ясным лицом Прекрасная Туйаарыма Куо [3: 30].

3. Луоҕуйар лох түөртүгэҥҥэ Тойонунан анаммыт [1: 17] – Нижнего мира тойон-властелин [3: 10].

Рассмотрев перевод на русский язык, можно сделать вывод, что перевод выполнен на высоком уровне. Многие описания сохранены, точно переданы. Дословный перевод, препятствующий понимаю текста, не наблюдается, перевод получился качественным. В олонхо очень много описаний характеров, действий персонажей, и в переводе все это передано в полной мере. Это, несомненно, благотворно повлияет на восприятие русскоязычным читателем героического эпоса-олонхо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ойунский П.А. Сочинения. Том четвертый. Якутск: Якутская республиканская типография, 1959. 313 с.
2. Щетинкин В.Е. Пособие по переводу с французского языка на русский. М.: Просвещение, 1987. 160 с.
3. Нюргун Боотур. Стремительный. Якутск: Якутское книжное издательство, 1975. 430 с.

ПЕРВЫЙ ОПЫТ Н.И.ИЛЬМИНСКОГО В ИСПОЛЬЗОВАНИИ КИРИЛЛИЧЕСКОЙ ГРАФИКИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Валиева Ч., КФУ, магистрант I курса

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. Ф.Ш. Нуриева

Первая книга на татарском языке с применением кириллической графики была напечатана Николаем Ивановичем Ильминским в 1862 году. Это был букварь с материалами вероучительного содержания для крещеных татар. До этого времени, еще в 1856 году Николай Ильминский в составе Переводческой комиссии перевели несколько текстов, опираясь на книжный татарский язык. Н.И. Ильминский после непосредственного знакомства с татарами проявил интерес к живой народной речи, «…как к неоспоримому памятнику данного языка». Он считал, что от книжного татарского языка нужно отказаться в пользу народного языка.

В букваре 1862 года, составленном под влиянием уже данного взгляда, он использовал народный татарский язык, каким говорили старо-крещеные татары Мамадышского уезда Казанской губернии, среди и при помощи которых он переводил букварь. Главное, чему он уделял особое внимание – это народности языка; алфавит же при этом имел второстепенное значение.

Н.Ильминский применил кириллическую графику исход из того, что татары вообще не были знакомы с арабской грамотой. Кириллицу и русскую систему письма он принял полностью, и писал он так, как услышал татарские звуки. Но долголетняя привычка к арабо-татарской книжной орфографии препятствовала ему вслушиваться в точное произношение татарских слов. На первых порах он находил нужным только два знака: нг (слияние н и г для обозначения носового н) и ӱ. Последняя использовалась только для слова ӱй (дом), в отличие от слова – уй (мысль) [1: 14].

В 1864 году он внес еще одно изменение, «кроме звука у ясно и определенно произносимого как в русском, так и в татарском языках, татары имели другой звук, который для слуха Ильминского

был неуловим, составлял этот звук среднее между *у* и *о*, для природого слуха татар он был совершенно ясен: его в переводе начали обозначать буквой *о*. Точно также и при ясном определенном и есть неопределенный беглый звук, средний между *и* и *е*, утверждал автор, которые в последствии стали писать буквою *е*. Примеры из книги: кулъ (рука), бирь (дай), и т.д. [1: 7].

В языках тюркской группы существует закон созвучия, отмечал Н.И. Ильминский, по которому в слове со всеми его приставками и окончаниями должны были быть или все твердые гласные или все мягкие гласные звуки. Поэтому гласные звуки в татарском языке идут следующими парами: а, ӓ, у, ӱ (ю); о, ӧ, ы, (э) (звук и не имеет соответственной пары). «При своем консерватизме, – писал Ильминский в одной из статей, – я в окончательно установившейся орфографии употреблял русские мягкие я и ю, где можно, то есть после согласных, а в начале слова должен был писать ӓ или ӱ, точно также вместо е я писал в начале слова э» [1: 15].

Таким образом, в новый алфавит Николая Ильминского вошли буквы с различительным двоеточием: ӓ, ӱ, ӧ. Отсюда видно, что буквам о, ӧ, и, е автор дал условное значение неопределенных и беглых татарских звуков, не обозначив этого никакими знаками, потому собственно, что у татар, нет звуков ясных, соответствующих русскому произношению этих букв. На том же основании он употребил букву ж в значении дж, которая находится обыкновенно в начале слова на месте й: так как чистого русского звука ж у татар вовсе нет, условно принятая в сказанном значении, эта буква не представляет в татарском языке никакой сбивчивости.

Таким образом, Н.И. Ильминский в своем первом опыте составления алфавита для татарского языка с использованием русской графики выделил основной принцип: писать так как слышится, а для некоторых неопределенных звуков, которых нет в русском языке придумал дополнительные звуки с дополнительным различительным двоеточием.

ЛИТЕРАТУРА

1. Опыты переложения христианских вероучительных книг на татарский и другие инородческие языки. Казань, 1883. С. 2-15.

2. Николай Иванович Ильминский и его система инородческого образования в Казанском крае. Казань, 1900. С. 83.

3. Нуриева Ф.Ш. Диалектная основа книг на «крещено-татарском» языке второй половины XIX века // Урало-алтайские исследования. 2015. № 2 (17). С. 67-74.

4. Ильминский Н.И. Избранные места из педагогических сочинений. Казань, 1892. С. 111.

УРТА МӘКТӘПТӘ ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫН ӨЙРӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ: ӘКИЯТЛӘР

Вилданова И.И., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Башка халыклар иҗатындагы кебек, татар халык авыз иҗатында да төрле жанрлар арасында күләме белән дә, әдәби һәм тарихи-эстетик кыйммәте ягыннан да әкиятләр әһәмиятле урыннарның берсен алып тора.

Әкият – халык авыз иҗатының бик борынгы жанры. Ул – тылсым һәм могҗизалы уйдырмага нигезләнгән, яки маҗаралы һәм гадәттән тыш хәлләргә-вакыйгаларга корылган фантастик әсәр [1: 115]. Нәкъ менә әкиятләр халкыбызның авыз иҗатында иң бай һәм мөһим жанрларның берсе булып тора, чөнки әкиятләрдә халыкның күп гасырлык тормыш тәҗрибәсеннән туган зирәклеге, тапкырлыгы, яхшылык һәм явызлык турындагы төшенчәләре тупланган, киләчәккә өмет һәм хыяллары чагылган.

Урта мәктәптә әкият жанрын 5 нче сыйныфта үтәләр. Әмма татар һәм рус мәктәпләре өчен төрле характердагы, күләмдәге, эчтәлектәге әкиятләр тәкъдим ителә.

Татар мәктәбендә укучы балалар өчен Ф. Ганиева тарафыннан төзелгән дәреслектә “Ак бүре” һәм “Үги кыз” татар халык әкиятләре тәкъдим ителгән. “Үги кыз” тулы күләмдә бирелгән, “Ак бүре” кыскартылган, әмма төшереп калдырылмаган, автор эчтәлекне тулысынча сөйләп бирә. Дәреслек авторы әкиятләрне укыр алдыннан укучыга сораулар исемлеге тәкъдим итә: “Бу әкиятнең тормыш-чынбарлык белән бәйләнеше бармы? Нинди уртаклык яки охшашлык күрәсез? Нәрсәләр реаль түгел? Тормышта була алмаганны тасвирлау нигә кирәк булган? Әкиятче шуның белән ни әйтергә теләгән икән?” [2: 5]. Дәреслектә халык иҗаты турында кереш мәкалә дә бирелгән, әмма ул рус мәктәбендә укучы татар балалары өчен бирелгән мәгълүматтан күпкә аз.

Ф. Хәсәнованың рус мәктәпләренең татар сыйныфлары өчен төзелгән дәреслеге ике кисәктән тора. Ике кисәгендә дә әкиятләрне өйрәнү өчен материаллар бирелгән. Татар халык әкиятләреннән түбәндәгеләр урнаштырылган: 1 нче бүлектә – “Ак байтал”, “Үги кыз”, “Хәйләкәр төлке”, “Солдат балтасы”, 2 нче бүлектә – “Камыр батыр”, “Өч каләм”, “Кәтән Иваныч”. Күргәнебезчә, рус мәктәбендәге татар балалары өчен әкиятләргә игътибар күбрәк бирелгән. Әкиятләрнең күләменә килгәндә, “Өч каләм” әкиятеннән

кала, барысы да тулы күләмдә кертелгән. Әкиятнең ахыргы өлеше дәреслеккә кертелмәгән.

Рус мәктәбендә укучы рус балалары өчен укытучылар Ә. Мотыйгуллина дәресләкләреннән актив файдаланалар. Әлеге дәреслек алдагыларыннан нык аерыла. Биредә бүлек исемнәре фәнни түгел, әдәби: "Әкият яздым – укыгыз…", "Хыял канатларында", "Белем баскычлары", "Балачак – хәтерләрдә мәңге калачак" һ.б. Татар халык иҗаты "Борын-борын заманда…" бүлегендә өйрәнелә. Бүлектә фольклор, әкият терминнары аңлатыла, татар халык иҗатының шәҗәрәсе бирелә. Татар халык иҗатының шәҗәрәсе һәр сыйныф дәреслегендә дә бирелгән, ләкин һәр сыйныфта кайсы жанр өйрәнелүенә карап, шул жанр кызыл төс белән аерып күрсәтелгән. Бу укучыларга фольклор жанрларының үзара бәйләнешен күзалларга ярдәм итә. Әкиятләрдән "Ак бүре", "Абзар ясаучы төлке", "Өч кыз", "Башмак", "Куркак юлдаш" өйрәнүгә кертелгән. Әкиятләрнең барысы да диярлек кечкенә күләмле, шуңа күрә кыскартылмаганнар.

Татар халык авыз иҗатында әкиятләрнең өч төре барлыгы билгеле: тылсымлы, хайваннар турында, көнкүреш әкиятләре. Без өйрәнгән дәреслекләрдә 6 тылсымлы әкият ("Ак бүре", "Ак байтал", "Камыр батыр", "Өч каләм", "Өч кыз", "Башмак"), 3 көнкүреш әкияте ("Үги кыз", "Солдат балтасы", "Куркак юлдаш") һәм 3 хайваннар турындагы әкият ("Хәйләкәр төлке", "Абзар ясаучы төлке", "Кәтән Иваныч") тәкъдим ителгән. Татар балалары өчен тылсымлы әкиятләр генә тәкъдим ителгән, көнкүреш һәм хайваннар турындагы әкиятләргә үрнәк юк. Рус мәктәбенең татар балалары өчен 4 тылсымлы әкият, 1 көнкүреш әкияте һәм 2 хайваннар турындагы әкият бирелгән. Рус мәктәбенең рус балалары өчен 3 тылсымлы әкият, берешәр көнкүреш һәм хайваннар турындагы әкият тәкъдим ителгән. Күргәнебезчә, һәр 3 дәреслектә дә тылсымлы әкиятләрне өйрәнүгә зур игътибар юнәлтелгән, ә көнкүреш әкиятләре бик аз.

Һәр дәреслектә дә әкиятләрдән соң сораулар бирелгән. Алар берничә төргә бүленә: хәтердә калдыру, эзлекле һәм бәйләнешле сөйләм үстерү, жанр сыйфатларын ачыклау, үзара фикер алышу, мөстәкыйль анализ өчен, сораулар һәм биремнәр. Дәреслек авторлары төзегән сорауларга җавап бирү барышында укучылар әкиятне тиешле төркемгә кертергә өйрәнәләр. Мәсәлән: "Үги" дигән сүзне ничек аңлыйсыз? Аның реаль тормыш белән бәйләнеше бармы? [2: 29] дигән сорауга җавап бирү укучыны дөрес юлга кертергә ярдәм

итәчәк. Ф. Хәсәнова дәреслегендәге балаларга әкият жанрын дөрес билгеләргә ярдәм итүче сораулар юк. Бу очракта балалар әкият геройлары арасында убырлы карчыкның булуына карап кына аны тылсымлы әкияткә кертергә мөмкин.

Күргәнебезчә, татар халык иҗатының бер жанры буларак әкиятләр мәктәптә 5 нче сыйныфта үзләштерелә. Татар әдәбияты дәреслекләрендә әкиятләр төрле күләмдә тәкъдим ителгән, теоретик материал да бер-берсеннән аерылып тора. Алар укучыларның татар яки рус мәктәбендә укуына бәйле. Татар мәктәпләре өчен төзелгән дәреслектә 2, рус мәктәбендә укучы татар балалары өчен 7, рус балалары өчен 5 әкият тәкъдим ителгән.

ӘДӘБИЯТ

1. Бакиров М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йор йортлары өчен д-лек. Казан: Мәгариф, 2008. 359 б.
2. Ганиева Ф.Ә., Сабирова Л.Г. Әдәбият. 5 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 175 б.
3. Мотыйгуллина Ә.Р., Ханнанов Р.Г., Хисмәтова Л.К. Татар әдәбияты: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2014. 111 б.
4. Хәсәнова Ф.Ф., Сафиуллина Г.М., Гарифуллина М.Я. Татар әдәбияты. 5 нче сыйныф: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2014. 142 б.
5. Хәсәнова Ф.Ф., Сафиуллина Г.М., Гарифуллина М.Я. Татар әдәбияты. 5 нче сыйныф: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2016. 118 б.

ОПЫТ АССОЦИАТИВНЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ В ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Владимирова Л., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Э.А. Исламова

Метод ассоциативного эксперимента получил широкое применение и значимость в таких науках, как психология, социология, психолингвистика и другие. Ассоциативный эксперимент проводится с достаточно обширным кругом испытуемых, что позволяет получить достаточно надежные материалы. Наиболее часто результаты используются в лингвистике для получения данных о семантическом расстоянии между разнообразными словоформами. Важность ассоциативного эксперимента заключается и в выделении психологического компонента в значении слова или предмета. Благодаря этому существует реальная возможность построения структуры слова.

По мнению исследователя Н.В. Уфимцевой, «ассоциативный эксперимент является ценным и при понимании индивидуальных особенностей различных культур, поскольку с помощью данного исследовательского приема можно судить об особенностях функционирования языкового сознания человека. Ассоциативный метод можно рассматривать также как специфичный для данной культуры и языка «ассоциативный профиль» образов сознания, интегрирующий в себе умственные и чувственные знания, которыми обладает конкретный этнос» [5].

Опыт изучения языкового сознания чувашского этноса на данный момент не так богат и только набирает обороты. К слову, в недавнем прошлом ассоциативный эксперимент был проведен и описан В.И. Сергеевым в монографии «Развитие лексической семантики чувашского языка (основные тенденции)» [4].

Кроме этого, опыт социолингвистического ассоциативного эксперимента также описан в статье А.В. Кузнецова «Чуваши в современном мире: языковой портрет билингва» [3]. В этом эксперименте принимало участие 100 человек из разных районов Чувашской Республики. Им было предложено 10 культурных констант, на которые необходимо было дать 5 ассоциаций. Культурные константы были следующими: мать, отец, семья, Родина, честь, достоинство, уша юпи (столб Уша), поле/степь и другие. Интересно отметить, что среди опрошенных были и представители русского и татарского народов, постоянно проживающие среди чувашей и в определенной мере владеющие чувашским языком.

Метод ассоциативного эксперимента не обошел стороной и исследователь Ю.Н. Исаев. В работе «Ассоциативный эксперимент на материале чувашских дендронимов» были представлены результаты эксперимента, проведённого среди молодёжи – носителей чувашского языка. В качестве слов-стимулов, позволяющих приоткрыть их языковую картину мира, выступают чувашские дендронимы (названия деревьев) [2].

Тем же автором был проведен свободный ассоциативный эксперимент со стимулами-фитонимами, были опрошены несколько групп информантов: а) студенты филологического факультета и факультета чувашской филологии и культуры Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова (500 человек); б) жители Чебоксарского, Моргаушского, Янтиковского, Аликовского, Козловского, Шемуршинского, Батыревского районов Чувашской Рес-

публики (1000 чел.); в) представители чувашской диаспоры вне территории ЧР.

Нельзя не упомянуть и ассоциативный эксперимент, проведенный кандидатами психологических наук А.Н. Захаровой и Г.С. Дулиной. Целью их исследования являлось изучение ценностных приоритетов студенческой молодежи, выявление динамики данных показателей на основе сравнительного анализа с ранее проведенными исследованиями.

В ходе эксперимента со студентами вуза г. Чебоксары, обучающимися на очной форме обучения, испытуемым предлагались ценности, к которым следовало указать ряд слов, ассоциирующихся с данными понятиями. Выявленный ассоциативный ряд обсуждался в ходе интервью со студенческой молодежью [1].

Таким образом, следует отметить, что проведенные ассоциативные эксперименты предоставили возможность выявления особенностей языкового сознания чувашского этноса и обогащения чувашского языкознания новыми данными.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ассоциативный эксперимент в исследовании ценностных приоритетов студенческой молодежи. 2017. Режим доступа: https://interactive-plus.ru/ru/article/116709/discussion_platform. Проверено 20.01.2018.

2. Исаев Ю.Н. Ассоциативный эксперимент на материале чувашских дендронимов. Чебоксары: ЧГИГН, 2014. 52 с.

3. Кузнецов А.В. Чуваши в современном мире: языковой портрет билингва // Тюркские языки в евразийском пространстве: современное состояние, тенденции и перспективы. Астана: Изд-во тюркской академии, 2012. С. 283-329.

4. Сергеев В.И. Развитие лексической семантики чувашского языка (основные тенденции). Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1991. 175 с.

5. Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. Сборник статей. М., 1996. С. 139-162.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КОШ АТАМАЛАРЫ КЕРГӘН ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

Габизов И., Саба р-ны Шәмәрдән лицее, X сыйныф

Җит. – Р.А. Сабирова

Кеше табигать баласы дип юкка гына әйтмиләр, чөнки безнең көнкүрешебез, мохитебез һәрчак табигатькә – төрле кыргый җәнлекләр, йорт хайваннары, үсемлекләр һәм, әлбәттә, кошлар белән бәйле. Бигрәк тә бу бәйләнеш фразеологик сүзтезмәләрдә ачык күренә. Мәсәлән, кешенең тышкы кыяфәтен, холык-фигылен еш кына тотрыклы сүзтезмәләр аша бирәбез: “торна Вәли” – бик озын буйлы, “тере саескан очыра” – ялганчы.

Сөйләмдә дә, төрле әдәби әсәрләрдә дә “кош” сүзе кергән фразеологик әйтелмәләр киң кулланыла. Мәсәлән, “асыл кош”, “бәхет кошы”, “күңел кошы”, “оҗмах кошы” һәм башкалар. Н.Исәнбәтнең ике томлык “Татар теленең фразеологик сүзлеге”ндә “кош” сүзе белән 19 фразеологик әйтелмә бирелгән.

Кош атамалары белән бәйле фразеологик берәмлекләр төрле мәгънәләрне белдереп килергә мөмкин. Мәсәлән, “каз оясы” – тузган өй, мамыгы-йоны тузган зур бүрекне (предметны) белдерсә, “каз мамыгы аның башында” фразеологизмын ялганчы кешегә карата кулланалар, ягъни аның эчке сыйфатын тасвирлап бирә. “Каз урынына карга” фразеологизмы исә эш-хәлне белдерә. Әйтергә кирәк, предмет һәм затларның билгеләрен, сыйфатларын белдерүче фразеологизмнар аеруча күп. Алар тупланылган 192 фразеологик берәмлекнең өчтән ике өлешен тәшкил итә.

Кешенең тышкы кыяфәтен, холык-фигылен еш кына төрле кош атамалары кергән тотрыклы сүзтезмәләр аша бирәбез. Кешенең ялгызлыгын күкегә тиңләп күрсәтү фразеологизмнарда сакланып калган. Күке – баласыз ялгыз кош. Аның йомыркасын чит кош оясына салып калдыруы гомуммәгълүм. Татар халкы аның шушы билгесен күздә тотып, баласыз, тол яки буйдак кешегә карата әйтелгән фразеологизмнарда нәкъ менә күкегә тиңләүне кулланалар: “оясыз кәккүк” , “дуадак күке төсле”. Башкаларга катышмый торган ят кешегә карата “ак күке – ят күке” фразеологизмы да еш кулланыла. Күкенең оясын эзләп кычкырып йөрүе дә халык күз уңыннан читтә калмаган. “Саташкан күке”, “тиле кәккүк”, “аңгыра күке” фразеологизмнары аңгыраеп йөри торган, кеше сүзен кабатлап, мәгънәсез сөйләүче кешегә карата кулланыла. “Күке җан” фразеологизмы исә моңы-җыры белән кешене әсир итүчегә карата кулланыла. Гомумән, “күке” белән бәйле фразеологизмнар шактый һәм аларның күбесе кешедәге тискәре сыйфатларны чагылдыралар.

“Сандугач” атамасы кергән фразеологизмнар күбрәк кешенең уңай сыйфатларын чагылдыралар. Мәсәлән, эше уңышлы барган кешегә “аның сандугачы сайрый”, ә бик уңган, оста куллы кешегә карата “агачтан сандугач кына ясамый”, диләр. Шулай ук кешедәге кайбер кимчелекле сыйфатны белдерү өчен дә “сандугач” атамасы белән бирелгән фразеологизмнар бар. Кеше алдына чыгып, кәгазьгә карамыйча, үз сүзен әйтә алмаучы кешене “кәгазь сандугачы” дисәләр, аз йоклаучы кешегә карата “сандугач йокысы” белән йоклый диләр. Гомумән, “сандугач” атамасы кергән

10 фразеологизмның 6 сы кешенең уңай сыйфатын чагылдырса, 4 се аз гына кимчелеген күрсәтә.

Күзәтүләрдән күренгәнчә, һәр кош атамасы нинди дә булса сыйфатны чагылдыру өчен кулланыла. Мәсәлән, тавык компонентлы фразеологик берәмлекләр күбесенчә аңгыралыкны, зиһенсезлекне, белемсезлекне; үрдәк – сер тотмаучанлыкны, күп сөйләшүчәнлекне, алдауны; саескан – эләкчелекне, ялганлауны; чебеш – хәлсезлекне, чирләшкә булуны; күркә – мактанчыклыкны, тилгән – тилелекне белдерә һ.б. Кош атамалары кергән фразеологизмнарның бер ишеләре кешене тышкы яктан сурәтләсәләр, икенчеләре исә кешенең эчке күңелен тасвирлыйлар. Кешенең тышкы төс-кыяфәтен тасвирлаучы фразеологик әйтелмәләр симезлек, ябыклык, ямьсезлек, озын буйлы һәм кара мыеклы булу кебек сыйфатларны һәм үзенчәлекләрне характерлап киләләр. Алдан ук шуны әйтергә кирәк: кешенең тышкы кыяфәтен сурәтләүче кош атамалары белән белән бәйле тотрыклы сүзтезмәләр күп түгел. Мәсәлән, "такыр басу торнасы кебек" – озын буйлы, "карга куркыткычы" – ямьсез, "карга чукырлык та ите калмага" – ябык, "карлыгач мыек" – кара мыеклы һ.б.

Эчке күңел сыйфатларын характерлап килүче фразеологик берәмлекләргә килгәндә, алар кешенең үткер телле, әрсез, саран, алдау, аңгыра, надан, тиктормас, курку, ялкау, булдыксыз, җиңел акыллы, мактану, сер тотмау, күп сөйләү, сүзендә тормау, җитезлек, сизгерлек кебек сыйфатларны белдерә. Мәсәлән, "чыпчык йөрәк" – куркак, "бытбылдык сату" – күп сөйләү, "борынына тугыз күркә кунарлык" – мактанчык, "карга маен эчкән" – аңгыра, "тавык баш" – зиһенсез, "карт чыпчык" – тәҗрибәле һ.б.

Кош атамалары кергән фразеологик әйтелмәләрне тикшерү шуны күрсәтте: кешенең уңай сыйфатын күрсәтүче фразеологик берәмлекләр кешенең кире сыйфатын белдерүче берәмлекләргә караганда азрак. Кешене кире характерлаучы фразеологизмнар алдау, нәселсезлек, кирелек, саранлык, начарлык, сер тотмау, курку, булдыксыз, мактану, игътибарсызлык, җиңел акыллылыкны һ.б. белдерә. Мәсәлән, "каз урынына карга" – алдау, "тол ата каз сыман" – үзеннән нәсел калдырмаучы, "тавык кебек кирегә тырнау" – киресен эшләүче, "тавык үләте" – начарлык, зәхмәт таратучы кеше, "үрдәк телен ашаган" – бакылдык, "калай әтәч" – шапырынырга яратучы, буш кеше, "карга санап йөрү" – ачык авыз булу һ.б. Кешенең уңай сыйфатлары халык тарафыннан кагыйдә буларак кабул

ителә, ә тискәре яклары игътибарны җәлеп итә, шуңа күрә негатив яктан характерлаучы әйтелмәләр күбрәк очрый.

Шулай ук кайсы кош атамасы белән фразеологизмнар күбрәк булуын ачыкладык Нәтиҗәдә тавык компоненты булган – 36; каз – 26, карга – 19, чыпчык – 15; торна – 11, сандугач һәм күке – 10; әтәч – 8, ябалак – 6, үрдәк – 5; күркә, чәүкә, күгәрчен, ала карга – 4әр, аккош, тутый кош, чебеш – 3әр, карлыгач, козгын, бүдәнә, карчыга, тартар, тилгән – 2шәр, тургай, тукран, сыерчык, бөркет белән 1әр фразеологизм барлыгы ачыкланды. Тикшерү нәтиҗәсе шуны күрсәтте:

1) йорт кошлары атамасы (тавык, әтәч, каз) белән ясалган фразеологизмнар 43% тәшкил итә;

2) татар халкы уңай төсмерне белдерү өчен, сандугач һәм карлыгач кебек кошларга; ә тискәре сыйфатларны тасвирлау өчен, тавык, чыпчык, карга кебек кошларга мөрәҗәгать итә.

Татар телендә кош компонентлы фразеологик берәмлекләрне өйрәнү буенча эшләнгән хезмәтләр юк диярлек. Бу тема буенча кызыклы тикшеренүләр алдагы елларда да дәвам ителер дигән ышанычта калабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. I том Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 495 б.

2. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. II том Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 365 б.

3. Йосыпов Р.Г. Татар һәм рус телләре фразеологизмнарының үзара нисбәте // Фәнни Татарстан. 2016. № 3. Б. 5.

4. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. Казан: Мәгариф, 2001. 335 б.

ЛИТЕРАТУРНАЯ ГОСТИНАЯ КАК ОДНО ИЗ СРЕДСТВ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Гайнутдинова А., Удмуртский республиканский социально-педагогический колледж, студент III курса

Науч. рук. – С.Е. Танаева

В системе профессионального образования Удмуртской Республики педагогические учебные заведения играли и играют особую роль. Именно они содействуют формированию образовательного, научного, духовного и нравственного потенциала будущего педагога как носителя традиций народов, проживающих в Удмуртской Республике.

В 1921 году в Ижевске был создан Вотский педагогический техникум. Он напрямую связан с формированием Удмуртской государственности, стал настоящей кузницей учительских кадров, кадров интеллигенции.

Сегодня БПОУ УР «Удмуртский республиканский социально-педагогический колледж» является одним из ведущих средних профессиональных педагогических учебных заведений УР. За годы существования колледж подготовил более 10 тысяч учителей и воспитателей.

Задача состоит в том, чтобы в процессе обучения студенты познакомились с этнической историей, материальной и духовной культурой удмуртов, татар, русских, проживающих в нашем крае.

Современная поликультурная ситуация в УР определяет необходимость обучения студентов взаимодействию с представителями многих этнических культур и языков.

Музейное дело – одно из перспективных направлений работы колледжа, способствующего приобщению студентов к важнейшим духовно-нравственным ценностям, к формированию этнокультурных компетенций.

Формируя современную личность в молодом человеке, необходимо стремиться, чтобы в нём был нравственный стержень, основанный на общечеловеческих и национальных ценностях. Учитывая это, музей и определяет свои многочисленные цели и задачи, а также ключевые компетенции.

Участвуя в образовательном и воспитательном процессе УРСПК, музей в своей деятельности использует различные формы. Одной из форм – вечера-портреты или гостиные.

Они посвящаются выдающимся землякам, учителям, выпускникам и проводятся в связи с их юбилейными датами. Так нами проведены литературные гостиные: «Певец родникового края» (по творчеству Ф. Васильева), «Сердце, отданное детям» (по творчеству Г. Ходырева), Традиционно они проводятся в актовом зале с приглашением большого числа студентов. Такие встречи вызывают у студентов интерес. Но, считаем, что более целесообразны встречи в узком кругу, с одной группой, где может состояться задушевная беседа. В ходе таких встреч студенты задают вопросы, устанавливается более тесный контакт с гостями. Гостиные чаще всего мы проводим в музее. Встречи преподавателей и студентов колледжа с

представителями творческой интеллигенции Удмуртии стали традицией.

На одной из последних встреч нашим гостем был Ибрагим Биектаулы, поэт, публицист, член Союза писателей Удмуртии и Татарстана, заслуженный журналист УР. На встрече звучали стихи, говорили о значении поэзии, о роли родных языков в становлении человека, о роли русского языка как языка межнационального общения. Общаясь с этим удивительным человеком, мы узнали много интересного о нём самом и его роли в становлении татарского общественного движения в УР.

Н.И. Шайдуллович (Ибрагим Биектаулы – его литературный псевдоним) родился 28 февраля 1937 года в деревне Биектау Рыбно-Слободского района Татарской АССР в семье крестьян – колхозников. В 1970 году после завершения учёбы в Казанском авиационном институте был направлен на Ижевский радиозавод. В свободное время он включался в общественную деятельность. Стал популярным, встав в ряды лидеров татарского общественного движения УР. По его инициативе в г. Ижевске был создан Татарский общественный центр.

И. Биектаулы много сил вложил в развитие татарской литературы и культуры Удмуртии. Он стал первым учителем татарского языка, организовав в 1990 году в Ижевске бесплатные курсы для всех желающих. Ибрагим Шайдуллович, будучи эстетом татарской музыкальной культуры, в 1997 году сплотил вокруг себя группу профессиональных певцов и танцоров и организовал первый в нашей Республике профессиональный татарский ансамбль «Мирас». В 1998 году И. Биектаулы организовал первый творческий вечер татарской песни и поэзии, где впервые широко прозвучали его стихи и песни, где он, как автор, получил первые слова благодарности от своих читателей и слушателей. Он организовал группу молодых татарских поэтов, живущих в УР. Он также был инициатором выпуска первого сборника стихов и песен молодых татарских поэтов и композиторов Удмуртии.

И. Нафиков – автор ста песенных текстов, в том числе нескольких гимнов. Он – соавтор (с композитором Раифом Балагатдиновым) реквиема «Память жива!», посвящённого защитникам г. Казани 1552 г. Литературное творчество поэта Ибрагима Биектаулы охватывает широкое пространство поэзии – от гимнов и реквиемов до философской и пронзительно душевной лирики. Язык произве-

дений – лаконичен, афористичен. Художественная палитра – многокрасочна. «Стихи Ибрагима Биектаулы имеют глубокий смысл, они проникнуты духом патриотизма и борьбы. В них вопиет глубочайшая боль за судьбу нации и родного языка, поэт зовёт свой народ к борьбе с равнодушием, с манкуртизмом, с историческим беспамятством, с рабской психологией в национальном самосознании – сохранить национальную гордость», - писал о нем литературовед Раис Даутов. Одна из последних книг поэта называется «Грядущим», обращена молодому поколению России, а значит, и к нам. «Такие встречи очень полезны, они нужны», – высказали своё мнение студенты в конце встречи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Биектаулы И. Грядущим: стихи. Ижевск: «МарШак», 2015. 92 с.
2. Биектаулы И. Через тернии. Казань, 2012. 240 с.
3. Биектаулы И. Мгновения. Ижевск, 2015. 32 с.

ЭТНИЧЕСКИЕ АВТОСТЕРЕОТИПЫ В ТАТАРСКИХ ПАРЕМИЯХ

Галиева Г., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Г.Ф. Замалетдинова

Этнокультурные стереотипы считаются важной частью знаний о действительности. Принято различать автостереотипы и гетеростереотипы. Актуальность темы исследования определяется тем, что сегодня под влиянием различных всемирных экономических, политических и культурных процессов происходят изменения во всех уровнях народной культуры, и для каждого этноса особое значение приобретает определение собственных национальных особенностей и традиций.

Для изучения этнокультурных стереотипов мы выбрали пословицы и поговорки, поскольку они вечны, в них заключены непреходящие ценности, такие, как добро, справедливость, терпение, любовь, надежда. В современности пословицы являются тем ориентиром, который помогает сохранить татарскую культуру.

Обратим внимание на татарские пословицы в целях раскрытия отраженного в них татарского национального характера.

Пословицы и поговорки учат, советуют, предполагают будущее, предостерегают. Татарским пословицам и поговоркам с прямым значением свойственна функция наставления, передача знания: Арыш чәчсәң, көлгә чәч [2: 9].

Тысячи пословиц и поговорок содержат советы по хозяйству и поведению в семье, с соседями, и по тому, как понять приро-

ду: Көз җир сөр, кыш кар сөр [2: 10]. Когда у татар сваливается беда на беду, они говорят следующее: Уттан котылдым, суга төштем [2: 13]. Эттән качып, бүрегә эләккән [2: 13].

Следует обратить внимание на то, что все образы, использованные выше, взяты из родной природы и повседневности. От прошлых поколений до наших дней дошли такие пословицы и поговорки, которые заставляют верить солнцу, звездам: Җидегән йолдыз җиде имеш, җиде санасаң савап имеш [2: 14].

Следующая группа пословиц и поговорок предупреждает об обманчивости внешних свойст. Проглядывается осторожность татар: Нәрсәнең тышыннан эчен белеп булмый [2: 16]. Тышы гөл кебек, эче көл кебек [2: 16].

Пословицы татар о терпении отражают одно важное качество этого народа – терпеливость, смиренность. Еще одно его качество – скромность.

Невозможно обойти стороной пословицы и поговорки, которые показывают веру татар в Аллаха: Алла язмаган эш булмас [2: 17]. Но это не исключает того, что среди татар были люди, которые критически и сатирически относились к верующим: Атны Аллага тапшырсаң да, дилбегәне үзең тот [2: 17].

В пословицах и поговорках татарского народа восхваляется единство и дружба: Күпчелек кайда – көч шунда [2: 17]. Кешенең иң зур дәүләте – чын дус [2: 17].

Издавна татарские пословицы и поговорки говорят о семейной жизни, о морально-этических, педагогических, эстетических взглядах народа. Большая роль в жизни отдается семье и любви: Кошлар оясыз булмый, кеше семьясыз булмый [2: 19]. Любовь к Родине – высшее нравственное качество человека: Ватан барыннан да газиз [2: 20]. Илнең төтене дә хуш исле [2: 20].

Татарский народ стремиться к знаниям, быть сильным, храбрым, совестливым, справедливым, и воспитанным, а труд – условие существования: Эшле кеше – көчле кеше [2: 20].

Татарские пословицы содержат значительное количество советов, обобщений, указаний конкретных проявлений трудовой деятельности: скотоводства, охоты, обработки земли и другие. Имеет место и восхваление знания ремесла, труда, профессии: Һөнәре бар ком өстендә көймә йөздерер [2: 21]. Егет кешегә житмеш төрле һөнәр дә аз [2: 21].

Еще одной традиционной тематикой для татарских пословиц и поговорок является наука, знание, чтение-письмо, их роль для жизни: Белем-белгечлек патшалыктан югары [2: 21].

В татарских пословицах и поговорках поднимается множество тем, связанных с нравственностью, воспитанностью, деяниями. Особое место занимают такие, которые призывают уважать пожилых, быть гостеприимными, терпеливыми. Осуждают жадность, болтливость. Если же встречаются пословицы и поговорки, которые отвергают утвердившиеся морально-этические взгляды народа, то стоит учитывать конкретные обстоятельства (когда, в какое время, кем) появления таких пословиц и поговорок.

Из вышесказанного следует отметить, что пословицы и поговорки – это отражение народной мудрости, в них хранится представление народа о самом себе и поэтому свойства национального характера можно попробовать постигнуть через пословицы и поговорки народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Казан: Татар. кит. нәшр., Т. 3. 1967. 1014 б.

2. Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казань: Татар. кит. нәшр., 1987. 591 б.

ТАБУ СЛОВ, ИЛИ «СЛОВОМ МОЖНО УБИТЬ, СЛОВОМ МОЖНО СПАСТИ»

Гаптелбаров И.Р., Саляхова С.А., Арский педагогический колледж, студенты I курса

Рук. – Д.М. Гаптелбарова, Л.М. Кашшапова

Раньше бытовали верования, связанные сильным воздействием на человека слова. Словом можно было действовать на окружающий мир – вера в эту силу слова лежит в основе многих магических и заклинаний. В связи с этим существовали и правила поведения со словом, соблюдая которые проживешь долго и счастливо, и, наоборот, не выполняя которые, навлечешь на себя всевозможные несчастья. И действительно, недаром ведь говорят, что «словом можно убить, а можно и спасти». Чаще всего, эти правила выражались в запретах (табу).

Запреты на произнесение слов.

1.1.Табу слов.

Табу – этнографическое понятие, касающееся и языка. Табу означает запрет, на разных ступенях развития общества. Исходя из этого, такой запрет может распространяться и на факты языка.

1.2. Табу имен.

Важное значение личному имени человека придавали наши предки. Выбор имени для ребёнка производился тщательно, по святцам. Святцами называлась церковная книга с календарём, где были перечислены все почитаемые церковью святые. Имена святых были расположены по дням, в которые отмечается их память.

В период до крещения, то есть совершения специального церковного обряда, в ходе которого ребёнок получал имя, его называли каким-нибудь временным именем. В России в качестве временного использовалось имя Богдан, что значит данный Богом.

1.3. Табу места.

Нельзя ругаться за столом. «Стол – что в алтаре престол», – говорили в старину. К столу нужно было относиться как к алтарю в церкви: нельзя было бегать вокруг стола, класть на него посторонние предметы (шапку, например), садиться на стол, и, в частности, ругаться за столом. «Эх, сказал бы дурное слово, да стол в доме мешает», – говорил крестьянин. Если уж очень хотели поругаться, то выходили в помещение, где стола не было. Этот запрет служил содействию мира, лада в крестьянской семье.

1.4. Табу времени.

Нельзя ругать себя или других в неурочный час. Когда наступает этот час, «неровен час», еще называли – «дурной час»? К этому времени относились моменты перед восходом и заходом Солнца, время, когда служба идет в церкви, время полдня.

«Начальник не опаздывает, начальник задерживается!» – такую фразу любят бросать опоздавшие начальники своим подчинённым. В чём её смысл? Разве не всё равно, как назвать происшедшее, – ведь суть от этого не изменится? Оказывается, от слова зависит многое: опоздать – значит, провиниться, совершить проступок, а задержаться – как-то солиднее, у задержавшегося человека, скорее всего, были уважительные причины, не позволившие ему прийти вовремя. Объявить выговор опоздавшемупросто необходимо в воспитательных целях, но у кого поднимется рука наказать задержавшегося. Несмотря на крайнюю занятость или непреодолимые препятствия, всё же смог прийти?

Заменяя слово, производящее, на ваш взгляд, недолжное впечатление на слушателя, каким-то смягчающим, нейтральным, воздействующим благоприятнее, вы употребляете эвфемизм. В данном случае «задержаться» – это эвфемизм к «опоздать».

Итак, употребляя эвфемизм, то есть другое слово для называния того же самого явления, вы как будто изменяете и само это явление: тощий, названный худощавым, на глазах становится чуть более упитанным, толстый же худеет – от одного лишь слова полный. Использование эвфемизмов в речи – вещь очень древняя.

Не случайно бытует поговорка «Слово – серебро, молчание – золото». Слово это продолжение человека. Язык наш – достаточно солидного возраста, корни его уходят вглубь веков. Поэтому табуирование актуально в наше время. Из всего многообразия тем, которые можно поднять в разговоре о «великом, могучем, правдивом и свободным» языке, мы выбрали лишь один аспект – сакральное отношение в традиционной русской культуре. К слову и его составляющим – голосу, времени, звуку.

Нужно отметить, что отношение это было не просто важным, а глубоким, вдумчивым, четким. Анализ бытовавших представлений, предложенный в этой работе, прояснил нам некоторые стороны мировосприятия русского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Булаховский Л.А. Введение языкознание. М., 1953. С. 51.
2. Волков С.В. Я познаю мир. М.: Издательство АСТ, 2002. 493 с.
3. Русская школьная библиотечная ассоциация. 2007. 103 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. М.: ЭКСМО. 2002. 598 с.

ТАТАР ФОЛЬКЛОРЫНДА МУЗЫКАЛЬ ЖАНР (бишек җырлары)

Гәрәева Ә., Саба р-ны Шәмәрдән лицее, X сыйныф
Җит. – Д.И. Галиҗанова

Бу хезмәтебезнең максаты татар халкының борын-борыннан формалашып килгән рухи культурасы, бай фольклор хәзинәсе булган бишек җырларын өйрәнү. Мәктәпләр булмаган вакыттан ук халык иҗаты әсәрләре күп гасырлар дәвамында балаларның рухын тәрбияләп килгәнлеген ачыклау.

Эшебезне башкарганда, Н. Исәнбәт, К. Насыйри, Р. Ягъфәров хезмәтләренә таяндык.

Балалар иҗаты әсәрләре тел материалы булу ягыннан да игътибарга лаек. Аларда архаизмнар, диалектизмнар, күрше ха-

лыклардан кергән сүзләр күп очрый. Бу материаллар тел тарихын, диалектларны, сүзләр семантикасын, сүз ясалышын өйрәнүчеләргә дә кыйммәтле бер чыганак була ала.

Бишек җырларын «хатын-кызлар поэзиясе» дип йөртәләр. Алар аналар, бала багучылар тарафыннан иҗат ителгәннәр. Буыннан буынга күчеп, хәзерге көнгә кадәр килеп җиткәннәр. Көнчыгышның бөек галиме Әбугалисина «бәбиләрнең табигатен ныгыту өчен, беренчедән, тирбәтү, икенчедән, йоклатканда көйләнә торган музыка һәм җырларның бик файдалы икәнен билгеләп уза [4: 14]. Ш. Мәрҗани, К. Насыйри кебек галимнәр дә бишек җырларының бала тәрбияләүдәге әһәмиятен аерып әйтәләр.

Бишек җырларының килеп чыгышы мәсьәләсе балалар фольклорын өйрәнүчеләр арасында күп бәхәсләр уята. Рус фольклорчысы Н.М. Элиаш: «Бишек җырлары кешелек җәмгыятенең башлангыч чорында барлыкка килгән», – ди [4: 16].

Коми балалар фольклорын өйрәнүче Ю.Г. Рочев та: «Бишек җырлары өч нәрсәне: магия, йокыга талдыру һәм эстетик максатны күз алдында тота», – дип күрсәтә [4: 16].

Без бишек җырларын өйрәнү барышында аларны берничә темага аерып карадык:

1. Бишек җырлары аша аналар баланың бәхетен хезмәт сөючән булып үсүендә күрәләр, саулык белән гомер итүен телиләр.

2. Яхшы укып, гыйлем иясе булуына өмет итәләр.

3. Аналар ир бала белән горурланалар.

4. Кыз балаларга багышланган җырларда баланың чибәр, зифа буйлы, уңган булып үсүен теләү мотивлары өстенлек ала. Ана кызының илдә бер матур булып үсүен өмет итә.

5. Җырларда аналар үзләренең кызларына авыр тормышларын бәян итәләр.

6. Бишек җыры репертуарында баланың йокысын, аның килеш-килбәтен, әйләнә-тирәсендәге әйберләрне тасвир итүгә багышланган әсәрләр байтак:

Әлли-бәлли бишеге,
Имеккәндә – имезе,
Бал ялаган кашыгы,
Сусаганда – кымызы [3: 25].

7. Татар бишек җырларының төрле җәнлекләр, кош-кортлар турындагылары аерым бер төркемне тәшкил итә:

Әлли-бәлли Бәхтияр.

Еламаганны кереп алма,
Ызба артында бүре бар:
Елаганны кереп ал [3:27].

8. Аналар балаларның бәхетен иң беренче туган илгә хезмәт итүдә күрәләр:

Әлли-бәлли ит, улым,
Атаң сугыш кырында,
Сандугачым, былбылым.
Сынмас кылыч кулында [3: 24].

Эзләнү эшебездә бишек җырларының төзелешенә дә игътибар иттек. Мәсәлән, алда әйтелгән дүртьюллыкта «җ», «к», «г» кебек тартык авазларның кабатланып һәм чиратлашып килүләре бишек җырының яңгырашын колакка ятышлы итә, матур ассоциация тудыра. Әйтерсең ана җырламый, ә назлы тавыш белән пышылдап сөйли төсле.

Бишек җырлары поэтикасында эндәш сүзләр дә мөһим роль уйныйлар. Еш кабатлана торган карлыгачым, былбылым, багалмам, бәгърем, җомрым, йолдызым, гөлием, сачагым, бәбкәем, күз нурым кебек эндәш сүзләр бишек җырларына үзенчә бер назлылык, ягымлылык, йөрәк җылысы өстиләр. Алдарак китерелгән мисалда да бу ачык күренә.

Аваз ияртемнәре, ымлык сүзләр дә аерым поэтик чара булып хезмәт итәләр. «Әлли-бәлли», «чү-чү», «шыбыр-шыбыр» кебек сүзләр бишек җырларында тынычлык халәте тудыра, әсәр ритмын бишек тирбәтү ритмына туры китерергә ярдәм итә.

Бишек җырларында төп лексик сурәтләү чаралары аз, троплар, метафора, сынландыру һ.б. юк диярлек. Чагыштыруларда бала еш кына халык поэзиясенең традицион образлары – алма, гөл; ә күзләре бөрлегән, карлыган белән чагыштырыла:

Минем кызым дәү кебек,
Ике күзе янып тора,
Бакчадагы гөл кебек.
Кара бөрлегән кебек [3: 25].

Җырларда рифмаларның күп төрләрен очратырга була. Аларда арадаш рифмалар да (аб аб), пардаш рифмалар да (аа бб) һәм, хәтта, тоташ рифмалар да (аааа) кулланыла. Мәсәлән:

Әлли-бәлли итүче,
Әткәң синең җиңүче,
Утлар-сулар кичүче,

Күп авырлык күрүче [3: 24].

Тема һәм эчтәлеге белән заман рухына туры килгән җырлар һаман яшәвендә дәвам итә. Еш кына традицион җырлар калыбында яңа эчтәлекле җыр-импровизацияләр туа. Шулай ук аерым шагыйрьләр, композиторлар тарафыннан иҗат ителгән бишек җырлары да халык репертуарына кереп киткәли. Мәсәлән, Дәрдемәнд сүзләренә Р. Ахиярова иҗат иткән «Бәллү», Г. Тукай сүзләре, халык көенә язылган «Бишек җырлары»н, композиторлардан Н. Җиһанов, З. Хабибуллин, М. Яруллин, А. Ключарев көеләрен атап үтәргә булыр иде

Балалар фольклоры халкыбызның күп гасырлар дәвамында тупланып килгән олы поэтик һәм педагогик мирасы ул. Җиргә килгән һәр буын шул әсәрләрдә тәүге кат матурлык, шигърият белән очраша. Шулар ярдәмендә аның күңелендә туган телгә, туган җиргә мәхәббәт тернәкләнә башлый. Нәни чакта сөйләнгән шигъри әсәрләр мәңгелеккә кеше рухында кала. Алар гомер буена адәм баласын самими матурлыкка өнди, күңел түрендә шигърият чишмәләре булып челтери.

ӘДӘБИЯТ

1. Балалар фольклоры һәм җырлы-сүзле йөз төрле уен. Җыеп төзүче һәм аңлатма мәкаләләр бирүче Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр.,1984. 488 б.
2. Бишек җырлары: Төзүче И. Алмазов. Казан, 2000. 104 б.
3. Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры. Казан: Татар. кит. нәшр.,1993. 336 б.
4. Тукай Г.Әсәрләр 4 томда. Т. 4. Казан: Татар. кит. нәшр.,1977. 432 б.
5. Ягъфәров Р.Ф. Шигърият чишмәләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 158 б.

ТӨС КОМПОНЕНТЛЫ ЧАГЫШТЫРУЛАРНЫҢ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ЧАГЫЛЫШЫ

Гомәрова Д., КФУ, I курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Ф.Х. Габдрахманова

Төс белдерүче сүзләр төрле фән тармакларында өйрәнелә. Психологиядә төс проблемасы тоемлау һәм кабул итү дәрәҗәсендә каралып, кешенең психологиясенә, кәефенә һәм сәламәтлегенә дә тәэсир итә дип санала. Төсләр һәрбер халыкта төрлечә кабул ителеп, телдә дә үзенчәлекле чагылыш таба. Алар телдә һәрдаим үзгәреп һәм үсеп торалар.

Әдәбиятта төс гомуми категорияләрдән берсе булып санала. Төс – эстетик тәэсирле объектлар тудыру юлы белән тормышны үзләштерү, аңлату формасы. Төс әдәби әсәрдәге сурәтнең өлешләрнең характеристикасын атый. Аннан башка әдәбиятта

тормышны сурәтләү, күзаллау, танып-белү, кабат иҗат итү мөмкин түгел. Шулай да кешеләр төсләргә карата төрлечә нисбәттә торалар. Билгеле бер әдипнең эстетик зәвыгы нинди дә булса төсләрне аеруча яратуда чагыла. Бу аларның биологик үзенчәлекләренә (җенесе, яше) һәм иҗтимагый-психологик дәрәҗәсенә (милләтенә, темпераментына) бәйле.

Күпсанлы тикшеренүләр төсләрнең төп мәгънәләре белән бергә өстәмә символик мәгънәләре дә барлыгын дәлилли. Символ – универсаль сәнгати һәм мәдәни категория. Һәр символ – ниндидер мәгънә белдерүче, шул мәгънә белән кушылган, ләкин аның белән чикләнми торган образ. Кечкенә генә берәмлек аша гомумине аңлатучы символның иң әһәмиятле сыйфаты булып аның күпмәгънәлелеге тора.

Төсләр символикасы белән кеше аңы катламнары, кешеләрнең мәдәни-иҗтимагый тормышы арасында тирән бәйләнеш бар. Төс кешенең психик дөньясында аерым һәм үзенчәлекле үзгәрешләр барлыкка китерә. Төсләр семантикасының үзенчәлеге – күпмәгънәлелектә. Һәр төстә бик күп төрле мәгънәләр яшеренгән. Лексик берәмлекләр исә кешенең рухи дөньясын чынбарлык белән бәйлиләр.

Төс символлары халыкның тарихы һәм мәдәнияте арасында да бәйләнеш барлыгын белдерә. Һәрбер милләтнең үз төсе бар, ягъни һәр милләт аерым бер төскә өстенлек бирә. Татар милләтенең төп төсе – яшел, ул яшәү һәм яшәрү төсе. Әлеге төс татар халкының дөньяны кабул итү һәм бәяләү үзенчәлеген шактый тулы ачып бирә.

Проза әсәрләрендә төсләр үзенең туры номинатив мәгънәдән башка (төсне белдерә торган мәгънә), күчерелмә мәгънәдә (метафорик яисә предметка эмоциональ билгесен бирү) һәм шулай ук символик мәгънәдә дә очрый. Әйләнә-тирә дөньяны сурәтләү өчен, әсәрнең тональлеген укучыга дөрес итеп тапшыру өчен һәм, гомумән, әсәрнең төп идеясен үзләштерү өчен табигый объектларның төс атамалары кулланыла:

Әнә инде офыкта зәңгәрсу диңгез күренә.

Әнә ап-ак кар белән томаланган дала.

<...> аның өстендәге кара урман төтенләнеп күренә.

Ишегалдына, йөрүче булмаганга, ямь-яшел чирәм үскән; бөтен җир буш, бөтен нәрсә тын гына нәрсәдер көтә (С. Җәләл “Дим буенда”).

Хайваннар дөньясын тасвирлаганда, төс компоненты әһәмиятле урын алып тора:

Әмма ул бик ерак китә алмады, урам чирәмендә үлән чемчеп йөргән яшькелт-сары каз бәбкәләре тезелешеп аның артыннан иярделәр (Г. Гыйльманов “Оча торган кешеләр”).

Яңа тарантаска җигелгән ике яхшы кара атны, әйбәт киемле кучерны, арбага ята төшеп утырган русны күреп, башта эчем жу итеп китте (Г. Ибраһимов “Уты сүнгән җәһәннәм”).

Төсләр дөньясы үзенең табигате буенча тирән һәм антропоцентризмга хас. Чөнки барлык төсләр һәм төсмерләр кешегә аң белән бирелә. Сирәк булмаган очракта да төс атамалары эстетик категория төркеменә күчәләр. Төсләр кешенең портретын, тышкы кыяфәтен, өс киемен тасвирлаганда ярдәм итәләр. Автор теге яки бу образга үз психологик үзенчәлеген бирә:

Матур бу кызның озын керфекле кара күзләре алсу-ак йөзенә, могҗизалы якутлар шикелле, нур чәчеп торганлыктан, гүзәл башы, хәтта бөтен буе нурда йөзә шикелле күренә иде.

Ал кием безнең Хәятка бик килешә…

Студентның ачыграк кына зәңгәрсу күзләре Хәятта бик матур тойгы калдырдылар (Ф. Әмирхан “Хәят”).

Мифологик дөньяны тасвирлаган вакытта төс символикасы аша автор үзенең тормыш гаме, яшәү мәгънәсе турындагы уй-фикерләрен, фәлсәфи карашларын гәүдәләндерә:

Илсез-җирсез итеп кара көчләр // Ятимлеккә илтеп ташлады (Р. Сәгъди “Бакчасарай гөлләре”).

<…> ул ал фәрештә шикелле була (Ф. Әмирхан “Хәят”).

Күчерелмә мәгънәдә кулланылган төшенчәләрнең төсләрен билгеләү өчен дә еш кына төсләр кулланыла: *Инде аның рояльдә уйнаган көйләреннән өметсезлек, кара бәхеттән зарлану, ачынып елаулар аңкый* (С. Җәләл “Дим буенда”); *Җанга кара тап булып ята торган әйбер ул* (Г. Гыйльманов “Оча торган кешеләр”).

Димәк, әсәрләрдә төс белдерүче сүзләр авторның стилен, иҗадилыгын һәм дөньяны күзаллавын билгеләүдә зур роль уйный, әсәрләрне җанлы итә, күренеш-вакыйгаларны тасвирлаганда образлы картина тудыра. Төсләр аша кеше аңында аерым бер дөнья сурәте туа.

ӘДӘБИЯТ

1. Базыма Б. Цвет и психика. Харьков, 2001. 54 б.

2. Поварисов С.Ш. Татар телендә чагыштыру төзелеше. Уфа: БашДУ, 1996. 100 б.

КОНЦЕПТ СЛОВА «ТАҤАРА» (БОГ)
(в контексте якутских фразеологизмов)

Гурьев А., Северо-Восточный федеральный университет, магистрант I курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, стар. препод. А.Е. Шамаева

Фразеология изучает сложные языковые образования, которые находятся на стыке лексики, синтаксиса, семасиологии и стилистики, и поэтому для установления признаков фразеологических единиц целесообразно сравнить их с соприкасающимися структурно-семантическими явлениями.

В семантическом плане фразеологическая единица отличается от слова прежде всего своей яркой экспрессивностью, эмоциональностью. В исследовании мы затронули фразеологизмы, основным компонентом в которых является слово таҥара.

Якутское слово таҥара («бог») происходит от древнетюркского teŋri. Шведский архивист, библиотекарь, искусствовед и профессор Улла Эхренсвард в своей книге [4] пишет про слово Tengri, ссылаясь на источник: teŋri 'бог' < кит. čen-li /40/ 'бог' (Benzing, 1954, 685). Ср. Pelliot, 1944, 185. (перевод лингвиста-тюрколога Н.А. Баскакова).

Оказывается, слово čen-li, которое написано адаптированной латиницей, на пиньине пишется как chēnglí, а на китайском как 撐犁／撐犁, и означало слово «бог» на китайском языке того времени и слово «небо» на языке хунну (видимо тогда оно уже было заимствовано) в 4 веке до нашей эры. Слово Chēnglí в современном китайском языке трансформировалось до 上帝 (Шангди / Shàngdì), но в том же значении. То есть бог на современном китайском языке будет Shàngdì.

В таких фразеологизмах как таҥараҕа мастаммыкка дылы и таҥараҕа ыллаан кэбистэ можно наблюдать употребление слова таҥара в значении «небо». Как было сказано ранее, когнат данного слова на языке хунну означал «небо». В якутском же языке слово таҥара в значении «небо» считается устаревшим и встречается лишь в фольклоре, что зафиксировано в большом толковом словаре якутского языка.

Кроме того, имеются фразеологизмы, слово таҥара в которых варьируется со словом күн. Например, таҥара / күн курдук көрөр и таҥара / күн накааһа. Из этого следует, что слово таҥара было синонимично слову күн. Но в толковом словаре оно в данном

значении не зафиксировано. Тем не менее, в книге Николая Алексеевича Алексеева «Традиционные религиозные верования якутов в XIX – начале XX в.» говорится о том, что якуты поклонялись солнцу и считали, что именно на солнце живет бог.

Примеры фразеологизмов со словом таҥара, основанных на якутских верованиях:

1. ТАҤАРАҔА МАСТАММЫККА ДЫЛЫ (МАСТАН) храбриться перед слишком сильным противником (Кулаковский) (о бессильной угрозе). Букв. все равно что небу палкой грозить.

2. ТАҤАРАҔА ЫЛЛААН КЭБИСТЭ түөлбэ терять что-л. безвозвратно. Тэҥн. халлааҥҥа туойан кэбистэ.

3. ТАҤАРА (КҮН) КУРДУК КӨРӨР глубоко уважать кого-л., преклоняться перед кем-л; боготворить. Тэҥн. таҥара гынан үҥк (үҥэр таҥара оҥоһун); таҥара оҥостор.

4. ТАҤАРА НАКААҺА сильное, жестокое мучение; терзание. Букв. божье наказание. Тэҥн. күн накааһа.

Из этого следует, что слово таҥара имеет китайское происхождение и изначально имело значение «бог». Затем оно было заимствовано из китайского языка в язык хунну и приобрело значение «небо». Можно предположить, что при этом значение «бог» не утрачивалось. Позднее, на якутской почве, под словом таҥара стали понимать также «солнце», так как это непосредственно связано с верованием якутов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX – начале XX в. Новосибирск: Изд-во Наука, 1975. 197 с.

2. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: в 15 т. Т.Х: (Буква Т: т – төһүүлээ) / Под ред. П.А. Слепцова. Новосибирск: Наука, 2013. 575 с.

3. Нелунов А.Г. Якутско-русский фразеологический словарь. – Новосибирск: СО РАН «Гео», 2002. Т. 1. 287 с.

4. Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday. Istanbul, 1987.

5. Ulla Ehrensvärd. Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday. Istanbul, 1987.

КАРАМАНЛЫ ТӨРЕКЛӘР ТУРЫНДА КЫСКАЧА МӘГЪЛҮМАТ

Гүләр Окан, КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. З.Н. Кириллова

Әлеге эштә Анатолиядә яшәүче төрекләрнең бер өлеше булган, тик алардан дин һәм грек графикасын кулланулары ягыннан

аерылган караманлы төрекләр, шулай ук алар кулланган алфавит турында кыскача мәгълүмат бирелә.

Караманлы төрекләр – Анатолиядә яшәгән һәм христиан динен тоткан төрекләр алар. Аларның килеп чыгышлары буенча ике караш бар. Беренче караш аларның грек булуы, ләкин Эгей диңгезе буйларыннан Анатолиягә күчкәч, әлеге халыкның, үз телләрен онытып, төрек телендә сөйләшә башлавы турында сөйли. Бу карашны күбрәк грек галимнәре яклый. Күбесенчә төрек галимнәре яклый торган икенче караш буенча, караманлы төрекләр – Урта Азиядән Анатолиягә күчеп, шунда Византия армиясендә хезмәт иткән, аннан соң христиан диненә күчкән төрекләр алар [1: 106]. Димәк, караманлы төрекләр белән печенеглар арасында нинди дә булса бәйләнеш бар дияргә мөмкин.

Нишләп аларны караманлы төрекләр дип атаганнар? Аларның әлеге исемне алулары үзләренең яшәү урыннары Караман регионы белән бәйле. Бүгенге көндә Караман шәһәр атамасы гына булса да, урта гасырлардан алып яңа гасырларга кадәр регион атамасы булып кулланылган. Әлеге регионда берничә шәһәр урнашкан булган: Кайсери, Конья, Нигде, Невшехир һәм Караман шәһәрләре. Шулай да караманлы төрекләр Караман регионында гына яшәмәгәннәр [1: 105]. Әмма Төркия республикасына нигез салынганнан соң, 1923 елның 24 июлендә расланган Лозанна шартнамәсе нигезендә Грециядә яшәүче төрекләрне Төркиягә, ә Төркиядә яшәүче грекларны (Истанбул шәһәрендә яшәүчеләрдән тыш) Грециягә җибәргәннәр. Шул сәбәпле караманлы төрекләрне дә, грек санап, Грециягә җибәргәннәр. Бу караманлы төрекләр өчен бик авыр хәл булган. Чөнки алар грек телен бөтенләй белмәгәннәр. Шуның өчен озак вакыт грек телен белмичә, үзара төрекчә сөйләшеп яшәгәннәр. Ә бүгенге көндә алар арасында өлкән яшьтәгеләр генә төрек телен хәтерли. Караманлы төрекләрнең төрек телендә генә сөйләшкәннәрен шушы җөмләләрдән аңлый алабыз: «Türkçe konuşuyorlardı. Buraya gelincik de Türkçe konuşuyorduk. Urumca bilen yok idi. Çocuklarımız bilmiyordu Urumca» (Төрекчә сөйләшәләр иде. Монда килгәч тә төрек телендә сөйләшә идек. Беркем дә грекча белми иде. Балаларыбыз да белми иде грекча) [2: 220].

Шулай ук караманлы төрекләр күбесенчә төрек исемнәрен кулланганнар. Төрек исемнәрен XIX гасырның уртасына кадәр дә куллануларын дәвам иткәннәр. Мәсәлән: Карагөз, Һасмәләк,

Кыймәт, Малкоч, Чакмак, Гүлизар, Кутлубәй, Алагөз, Каплан, Ягъмур, Баһадыр улы Турмуш, Тимур, Меликшаһ, Шаһин, Бүлбүл, Демир, Гүляр, Янык, Кумру, Кузу, Шириногълу һ.б. [1: 109].

Караманлы төрекләр өчен дини китаплар гына басылмаган, дөнья әдәбиятыннан тәрҗемәләр, шигырь һәм җыр китаплары, дәреслекләр дә басылган, шулай ук газеталар, балалар өчен газета һәм журналлар да чыгарылган. Дөнья әдәбиятыннан тәрҗемәләр арасында иң күренеклеләре булып Д. Дефоның «Робинзон Крузо» әсәре белән А. Дюманың «Граф Монте-Кристо» дигән әсәре тора. Караманлы төрекләр өчен чыгарылган китаплар кайвакытларда аларның сөйләш үзенчәлекләре нигезендә язылган, ә кайвакытларда, гарәп графикасындагы госманлы төрек теле имласын нигез итеп, грек графикасында язылган. Караманлы төрек теле көндәлек тормышта да бик актив рәвештә кулланылган: рекламалар, игъланнар, лотерея билетлары һ.б. караманлы төрекчәсендә дә чыккан.

Грек алфавитында 24 хәреф бар. Шулай да грек алфавиты, төрек телендә булып, грек алфавитында булмаган «җ, ч, х, ы, ж, ө, ү» авазларын күрсәтү өчен җитмәгән. Әлеге авазларны «ике яки өч хәрефне берләштерү» һәм «хәреф өстенә нокта кую» ысуллары белән язганнар [3: 138]. Караманлы төрекләр алфавиты белән язылган китапларны уку гарәп графикасы белән язылган госманлы төрек телендәге китапларны укуга караганда җиңелрәк, чөнки госманлы төрек телен язуда кулланган алфавитта төрек телендәге 8 тартык аваз 4 хәреф белән генә күрсәтелгән, ә караманлы төрекләр кулланган алфавитта авазларның барысы да күрсәтелгән.

Әгәр дә караманлы төрекләр Грециягә күчәргә тиеш булмасалар, караманлы төрек әдәбияты баеп дәвам итәр иде. Шул сәбәптән караманлы төрек әдәбиятының бетүе – төрек әдәбияты өчен дә бик зур югалту ул.

ӘДӘБИЯТ

1. İbar Gazanfer. Anadolulu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010. 198 s.

2. Anzerlioğlu Yonca. Karamanlı Ortodoks Türkler. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2003. 432 s.

3. Berkol B. Yıl Önce Yayımlanan Yunan Harfleri ile Tükçe (Karamanlıca) Bir “Robinson Cruseo” Çevirisi. Sosyoloji Konferansları, 2011. S. 135-158.

МӘГЪРИФӘТЧЕ, ГАЛИМ, ДИН ӘҺЕЛЕ Ш. МӘРҖАНИ

Гыйззәтуллина А., Удмуртия Республикасының социаль-педагогика көллияте, III курс студенты
Җит. – В.Х. Хәкимова

Ш. Мәрҗани Казанга якын Ябынчы авылында мулла гаиләсендә 1818 елда дөньяга килгән. Әтисе Ташкичүдә имам булган, анда мәдрәсә ачкан. Ш. Мәрҗани да шунда беренче сабакларын алган. Балалыкта ул әтисе һәм бабасың китапханәсен укып чыккан, 17 яшенән үзе үк мөгаллим булып әтисенә булыша башлаган. Мәрҗани 20 яшьтә Бохарага укырга киткән. Монда иң күренекле мөдәррисләрдә белем алган. Анда зур китапханәләрдә әзерләнгән, чөнки аңа мәдрәсә белеме генә җитмәгән.

Ш. Мәрҗани XIX гасырда татарда гына түгел, барлык мөселман дөньясында да иң якты булып кабынган йолдызлардан. Аннан соң килгән дин галимнәребезнең күркәмнәре Галимҗан Баруди, Муса Бигиев, Физа Фәхретдин, Әхмәтһади Максудилар да нәкъ менә Мәрҗани салып калдырган юлны дәвам итәләр.

Ш. Мәрҗани эшчәнлегенең мөһим бер тармагы – аның реформаторлыгыннан килеп чыга торган һәм фәнни-практик эшчәнлеге белән тыгыз бәйләнгән, бергә үрелеп барган мәгариф эшчәнлеге, мәгърифәтчелеге. Бу эшчәнлекне ике аспектта карарга кирәк. Ул, бердән, дин әһеле һәм мөдәррис буларак, татар мәдрәсәләрендә хөкем сөргән кадимчелеккә, искергән укыту ысулларына каршы чыга. Казанның иң атаклы саналган мәдрәсәсендәге укыту-тәрбия системасына җитди үзгәрешләр кертә. Мәдрәсә шәкертләренә ислам тәгълиматын, шәригать кануннарын өйрәтү, гарәпчә – фарсыча кадими китапларны ятлату белән чикләнмичә, фәнни нигезләрен – математика, астрономия, география, биология, физика, гуманитар фәннәрне укытуны кертә, медицина һәм фармакология, әдәбият, сәнгать белеме нигезләре белән таныштыра. Мөдәррис (укытучы) буларак, Мәрҗанинең педагогик кредосы гуманлык, шәхеснең мөстәкыйль фикерләү хокукын тану һәм укыту тәрбиядә шуңа таянудан, кешенең иҗат эшчәнлегенә, дөньяны танып белү һәм тормышны үзгәртеп кору сәләтенә тирән ышанудан гыйбарәт. Ш. Мәрҗани – яңа заман милли педагогикасының юл башында торучы, аны нигезләүче. Әле галим эшчәнлегенең бу тармагын бөтен тулылыгы һәм тирәнлеге белән өйрәнәсе бар. Бездә әле мәгариф тарихы да, милли педагогиканың бай хәзинәсе дә, “Мөхәммәдия”, “Галия”,

“Хөсәения”, Иж-Буби мәдрәселәре тарихлары да, Галимҗан Баруди, З. Камали, Бубилар кебек мәшһүр укытучыларның педагогик мирасларын да өйрәнелеп беткән дип әйтеп булмый. Ә бит аларның барысы да Ш. Мәрҗани хәзерләгән, эшкәрткән җирлектә, ул чәчкән орлыклардан үсеп чыккан җимешләр иде.

Икенче яктан, Мәрҗани – киң мәгънәдә, үзенең җаны, бөтен барлыгы белән мәгърифәтче, XIX гасырның икенче яртысында барлыкка килгән, бөтен Русия мөселманнары арасында киң таралган, көчле яңгыраш алган XX гасыр башында илдә җәелгән милли азатлык хәрәкәтенең олы елгасын барлыкка китергән, җәдитчелеккә капка ачкан һәм юл күрсәткән олы шәхәс. Бу хәрәкәтнең җитәкчесе һәм идеологы, бөтен төрки дөньяның мәшһүр мәгърифәтчесе һәм сәясәтчесе И. Гаспринский Ш. Мәрҗани идеяләрен дәвам иттерүче, гамәлгә куючы була. Максатлары – татар дөньясын үзгәртү, туган халкына хезмәт итү, аны азатлыкка алып чыгу, башка халыклар һәм дәүләтләр арасында лаеклы урын алу, милләтне саклау, аның телен һәм мәдәниятен үстерү.

Ш. Мәрҗани – татар тарихы фәненә нигез салучы галим дә. Аның “Мөстәфадел – әхбар фи әхвали Казан вә Болгар” исемле әсәре мисалында моны күрәбез. Аны чын татарча итеп, “Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр” дип түгел, бәлки күбрәк хәбәрләрне ирештерүче мәгънәсендәге тәрҗемәче (мөтәрҗим) яки “хәбәрләрне җыючы” (җамигъел – горуф) кебек сүзләр белән атый. Хезмәт ике кисәктән торып, аның 1885 елда чыккан беренчесе Болгар һәм Казан дәүләтләренең тарихын шул чор Евразиядәге якын күршеләре (кардәшләре) фонында яктырта. Дөресрәге, ул шул киң һәм катлаулы тарихны төрле яклап яктырта торган хәбәрләр җыелмасын эченә ала. Галим гарәпчә, фарсыча, русча, татарча һәм, гомумән, төркичә чыганаклардан хәбәрләр туплап, шулар нигезендә үз халкының язмышын гәүдәләндерә. Китапның I томы – 1885, икенче томы 1900 елларда дөнья күрә. Анда халкыбызның этник тарихы, татарлар арасында мәгариф эшенең торышы, рухи мирасы, күренекле шәхесләр хакында киң мәгълүмат бирелгән. Автор халыкны алга җибәрүнең төп чарасын белем-мәгърифәттә күрә. Китапның икенче томында 130 лап татар мәдрәсәсенең эше анализлануы, мәдрәсәләрнең шактый тулы исемлеге бирелүе педагог галимнең милли педагогика фәненә керткән җитди өлеше турында ачык сөйли. Мәрҗани төп игътибарын, мәдрәсәләр эшчәнлеген яктыртуга багышлый. Бу уку йортлары-

ныйданы укыту-тәрбия эшеннән ул канәгатьләнү тапмый. Шул ук вакытта яшь буынны аң-белемле итүгә зур өлеш керткән Мәчкәрә, Курса, Кышкар, Оры мәдрәсәләрендә җитәкчелек иткән мелла Мөхәммәдрәхим ахун, мелла Габденнарсыйр әл-Курсави, мелла Сәгыйдь әл-Барыши, мелла Хәбибулла әл-Орыви һ.б. эшчәнлегенә югары бәя бирә.

1876 елның 13 сентябрендә Казанда татар яшьләреннән рус теле укытучылары хәзерләү максаты белән “Татар укытучылар мәктәбе” (КТУМ) ачыла. Галим бу мәктәпне ачу эшендә актив катнаша. (Ул хәзер педагогика көллияте, Даурская ур., 30) Патша хөкүмәте бу мәктәпне билгеле, татар халкын агарту өчен түгел, ә үзенә туры хезмәтче булырлык кешеләр әзерләү өчен ачкан. Ләкин мәктәптә Ш. Мәрҗани кебек прогрессив карашлы укытучылар эшләү сәбәпле, биредә шактый күп кенә татар халкының зыялылары укыган, тәрбияләнгән. Казан татар укытучылар мәктәбе 1917 нче елга кадәр эшли. Бу уку йортында Х. Ямашев, Гафур Колахметов, Гаяз Исхаки, Садри Максуди, Сәгыйть Сүнчәләй, Мөхетдин Корбангалиев, Гыйбад Алпаров, Гыйлем Камай, Бакый Урманче, һ.б. галимнәр, җәмәгать эшлеклеләре, халык мәгарифен оештыручылар, укытучылар укыган. КТУМның беренче инспекторлары танылган татар мәгърифәтчесе Мөхәммәтгали Мәхмүдов, уку-укыту бүлеге мөдире В.В. Радлов була. Биредә М. Ломоносов, Н. Максимов, В. Богородицкий, Н. Брюханов, М. Васильев кебек данлыклы рус галимнәре белән бергә Ш. Мәрҗани, Шаһбазгәрәй Әхмәров, Ибрагим Терегулов, Шакирҗан Таһиров, Таиб Яхин һ.б. татар халкының күренекле вәкилләре эшләгән.

Ш. Мәрҗани гаять тирән белемле шәхес була. Ул татар, төрки телләреннән тыш, гарәп, фарсы телләрен камил белгән. Үзенең күп кенә хезмәтләрен гарәпчә язган. Ул атаклы рухани һәм күренекле педагог булу өстенә зур галим дә. Аның гыйльми эшчәнлеге күп тармаклы: тарих, философия, археология, нумизматика, этнография, география, халык авыз иҗаты һ.б.

Без Болгар тарихы югалган, Алтын Урда чоры чыганаклары харап булган, Казан ханлыгы архивы юкка чыгарылган, дип уфтанабыз. Шуңа күрә Ш. Мәрҗани хезмәтләрендә тупланган тарихи материаллар татар тарихының нигезен тәшкил итәләр. Ул үзенең хезмәтләренә болгар-татар тарихына гарәп сәяхәтчеләре язмалары мәгълүматләрен күпләп кертә. Шулардан чыгып, Мәрҗани, татарның борынгы бабалары дип, болгарлар тарихы турында дөнья хал-

кы ышанырлык итеп хезмәтләр бирә, аны татар дип атауны да ачыктан-ачык яклап чыга. Ул болгар-татарчылар юнәлешенең дөрес булуын дәлилләп бирә. Ш. Мәрҗанине болгар-татар теориясенә нигез салучы буларак та өйрәнергә кирәк.

Ш. Мәрҗанинең карашларыннан үсеп чыккан мәгърифәтчелек прозасында киң чагылыш тапкан проблемалар. Г. Исхакыйның “Ике йөз елдан соң инкыйразында” нда милләтнең киләчәк язмышын билгеләүче биш сәбәп буларак алгы планга куеп тикшерелә. Бу чорда публицистик сурәтләүнең киңәюе жанрга мәрәҗәгать итүләрен, прозадагы жанрларның эчке хасиятләрен билгегәүдә нигез ташлары салынуын да билгелеп үтү кирәк.

ӘДӘБИЯТ

1. Мәрҗани Ш. Мөстәфадел – әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989.

2. Гафиятуллина И. Марджани – это один из столпов не только татарского народа, но и всего исламского мира // Яңарыш. 2018. № 3.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНДА ШҮРӘЛЕ ОБРАЗЫ

Гыйльмиева Д., Казан, 124 нче мәктәп, X сыйныф

Фән. җит. – Л.Ф. Җамалиева

Татар халык авыз иҗатындагы иң популяр обрзларның берсе – Шүрәле. Ул татар кешесенә кечкенә вакыттан таныш. Күпләр аны Г. Тукайның әдәби герое дип уйлый. Әмма бу образ Г. Тукай һәм аннан соң башка әдипләр иҗатына халыктан килгән.

Халык ышануы буенча, шүрәлеләр дөм кара урманнарда күмәкләшеп яшиләр. Кыяфәтләре белән кешене хәтерләтәләр. Әмма шүрәле гәүдәгә кешедән күпкә зур, биек. Үзенең чандыр, озын буе белән ул урман ешлыгында агачлардан әллә ни аерылмый да. Тәне күбесенчә ялангач, башы кечкенә, күзләре зур. Кайчагында кешеләрдән калган сәләмәләргә төренгән була. Шүрәле иске бүрек киеп йөрүчән. Чөнки аның маңгай турысында кечкенә генә мөгезе дә бар. Бүрек кашын төшереп, ул әнә шул мөгезен кеше күзеннән яшерергә тели. Шүрәленең кешеләрдән аермалы иң төп сыйфаты – аның кул-бармаклары гадәттән тыш озын булуы. Урман буйлап алпан-тилпән йөргәндә куллары тез очына тиеп-тиеп китә, кайчакта очлы, үткен тырнаклары җиргә тиеп бара. Урман сукмагында очраган биш сызык эзе – шүрәленең әнә шул тырнакларыннан төшеп калган эзләр [1: 66].

Аерым ышануларга буенча, шүрәле үз гомерендә берничә мәртәбә бармагын алыштырып өлгерә, ди. Урман сукмакларында

шул бармакларны табып алган кеше шатланган, чөнки шүрәле бармагы әйбәт фал булып саналган [2: 69].

Шүрәлеләрне юкка гына "Урман сарыгы" дип йөртмиләр. Алар бик тар карашлы, тар зиһенле, беркатлы затлар. Аңгырарак булмасалар, су башы эзләп диңгезгә таба чапмаслар иде. Шүрәле атлар ярата, ат өстендә көн буе, төн буе атланып йөри ала, аларны ялыктыра. Хәйлә белән, күп очракта атның аркасына сумала ябыштырып тотылган шүрәлене авыл халкы төрлечә җәзалый: кыйныйлар, яндыралар, таш белән аталар һ.б. Шүрәлене рәнҗеткән кеше яки кешеләр бер вакытта да рәхәт яшәми. Шүрәле үтерелгән авыл бөлгенлеккә төшә; бу авылны яңгырлар урап уза, анда инешелгалар кибә, балалар тумый башлый [2: 150].

Татар халык иҗатының риваятьләр һәм легендалар томында әлеге тема белән бәйләнгән "Шүрәле", "Былтыр кысты", "Шүрәле Яппар", "Шүрәле каргаган авыл" һ.б. мифологик хикәятләр урнаштырылган. Шүрәлеләрне хәйлә яисә тапкырлык белән җиңгән батыр егетләр хакында мифлар, легендалар күп. Аның иң популяры Г. Тукайның "Шүрәле" поэмасына кереп калган.

"Шүрәле" сүзенең килеп чыгышына карата берничә сүз. Борынгы төрки телдә "шөр" дигән сүз бар. Ул "явызлык", "зыян" дигән мәгънәләрне белдергән. Галимнәр, Шүрәле сүзе шушы "шәр" сүзенә "әл" сүзе һәм "ле" кушымчасы кушып ясалган, дигән фикердә торалар, "шәр-әл-ле", ягъни "явыз куллы" [1: 153].

"Шәр"нең "шәр" һәм "шүр"гә әверелүе кызык. Мәгълүм булганча, татар телендә "шүрләү" дигән сүз бар. Мәгънәсе: курку, явызлыктан курку. Монда да шул ук мәгънә сакланган. Инде кайбер әйтемнәргә игътибар итик: "Шөр җибәрү", "Шүре тунын кию" (куркып калу, посу); "шүр" кергән сүзләрнең "шыр" варианты да булуын онытмыйк: "Шыр надан", "Шыр елату", "Шыр акырып җибәрү", "Шыр сыйрак" (йөгәнсез, башбаштак), "Шыр тиле", "Шыр СӨЯК", "Шырантай агач" (ботаксыз, озын, тарыган, шәрә калган агач), "Шыр чыккан" (үтә ялганчы), "Шыр җибәрү", "Шырыйлап кычкыру" (акыру-бакыру), "Шырыйнықы шөрепле" (анықы гадәттән тыш, арттырып сөйләү) һ.б. Шулай ук "Шәр җибәрү", "Шәрәгә калу" кебек сүзтезмәләрдә дә "Шүрәле" сүзенә килеп кергән борынгы мифологема бар. "Бар чагында бүредәй, булмаганда шүредәй" дигән әйтемдә дә шул ук тамыр: "шәр" – "шүр", ягъни "куркак", "басынкы", "шүрләүчән" [1: 153].

Татар халкында “Шүрәле” әкиятенең берничә варианты бар. Мәсәлән, Каюм Насыйри үзенең “Казан татарларының ышанулары һәм ырымнары” исеме белән, рус җәмәгатьчелеген татар фольклоры һәм этнографиясе белән таныштыру өчен язган бер хезмәтендә шүрәле турындагы әкиятнең эчтәлеген түбәндәгечә бирә: “Шүрәле урманда татарны очратып кети-кети уйнарга чакыра. Татар шүрәлене алдый ала. Татар бүрәнәгә балта белән бәрә дә, бүрәнә ярылып китә. Шул ярыкка татар чөй тыгып куя. Шүрәлегә шуннан тотарга куша да, чөен алгач, аның бармагы кысылып кала. Шүрәле үз иптәшләрен чакырып, “Татарны кытыклап үтерегез” дип бик каты тавыш белән кычкырып утыра. Татар эшне элегрәк аңлап, шүрәленең “Син кем?” дип соравын “Мин Былтыр атлы” дип җавап кайтарган булганга, шүрәле: “Былтыр кысты, Былтыр кысты!” – дип кычкыра. Шүрәленең иптәшләре җыелып киләләр дә: “Былтыргыны табып булмый аны” дип көлеп китәләр имеш” [3: 56]. Халык иҗатындагы бу вакыйгалар алга таба шүрәле белән бәйле әдәби әсәрләргә дә нигез булып торалар.

ӘДӘБИЯТ

1. Гыйльманов Г. Шүрәле // Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. Б. 148-153.
2. Гыйльманов Г. Шүрәле // Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. Б. 66-72.
3. Насыйри К. Казан татарларының тормышында ислам дине йогынтысыннан тыш барлыкка килгән ышанулар һәм гореф-гадәтләр // Сайланма әсәрләр. 4 томда, Т. 3. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005.

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ КИЛЕШ КАТЕГОРИЯСЕ

Гыймадиева Г., КФУ, IV курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. М.Р. Саттарова

Татар һәм төрек телләре төрки телләр төркеменә керүгә карамастан, аларның уртак билгеләре булу белән бергә аермалы яклары да бар. Телләрне тасвирлауда һәр категорияне чагыштырып өйрәнү мөһим. Әлеге мәкалә татар һәм төрек теленә хас уртак һәм аермалы билгеләрне ачыклау максатыннан килеш категориясен чагыштырма тасвирлауга багышлана. Килеш категориясе/Adım (ismin) durum eklerini alması=Ad (isim) çekimi [1: 73-84].

Килеш – исемнәрне башка сүзләр белән бәйләп, аларны үзара төрле синтаксик мөнәсәбәткә куя торган грамматик категория. Татар телендә 6, ә төрек телендә 8 килеш бар [2: 167].

Исемнең кушымчасыз формалары Yalın hâl, баш килешкә карый. Бу килеш – татар телендә дә, төрек телендә дә күп фунцияле

килешләрнең берсе. Баш килештәге исем җөмләдә ия булып килә: *Дөнья яшеллеккә күмелгән / Timsah karada hızlı gidemez.* Баш килештәге исем җөмләнең хәбәре дә була ала: *Bu nasıl yazı? Kargacık-burgacık.* Бу функциясе татар теле белән чагыштырганда төрек телендә беркадәр таррак. Татар телендә, баш килештәге исем хәбәр күбесенчә бернинди кушымча да алмый: *Мин рәссам.*

Төрек телендә исә, ия беренче һәм икенче затларны аңлатса, исем хәбәрдә һәрвакыт хәбәрлек кушымчасы була [3: 30-42]: *Ben öğretmenim.* Бары тик өченче зат белән бәйле булганда гына, кайбер вакыт хәбәрлек кушымчасы кыскара ала. Бу очрак мәкаль һәм әйтемнәрдә күзәтелә: *Bey aşı borç, düğün aşı* ***ödünç***. Татар телендә дә, төрек телендә дә баш килештәге исем бәйлекләр белән кулланыла: *Dağlar kadar işim var. / Дуслар белән очрашу.* Шулай ук баш килештәге исем эндәш сүз дә булып килә: *Әби, атны бераз ял иттерик. / Yasemin, çiçeklerine nasıl baktığını bana da anlatır mısın?*

Иялек килешенең (İlgi hâli) татар телендә кушымчалары – *ның/-нең,* ә төрек телендә кушымчалар *–ın (-in, -un, -ün), -nın (-nin, -nun, -nün).* Төрек телендә иялек килешендәге исем җөмләдә исем яки сыйфат фигыльгә бәйләнеп килсә, бу очракларда процессның субъектка мөнәсәбәтен белдерә: *Hasan'ın gelmesin beklemedi.* Татар телендә иялек килешендәге исемнең кайбер фигыль формаларын ачыклап килүләре күзәтелә, бу очракта исем затны яисә нинди дә булса хәлне кичерә торган предметны белдерә һәм җөмләдә тәмамлык булып килә: *Мотаһирның бу ихатага инде бик күптәннән аяк басканы юк (Р. Кәрами).*

Күп кенә очракта, җөмләләр татар теленә иялек килеше белән тәрҗемә ителә алмый: *Herkes* ***çoçuğun*** *göterdiği yere baktı – Бөтенесе дә* ***бала*** *күрсәткән урынга карадылар.* Мисалда күренгәнчә, төрек телендә иялек килешендә торган исем татар телендә баш килеш белән тәрҗемә ителә һәм үзе бәйләнгән сыйфат фигыль белән бергә иярчен җөмлә барлыкка китерә.

Юнәлеш килешнең татар телендә кушымчалары *–га/-гә, -ка/кә,* ә I һәм II зат тартымлы исемнәргә *–а/-ә,* III зат тартымлы исемнәргә –на/-нә кушымчалары ялганып формалаша: *бакча-га, бакчасы-на* һ.б. Төрек телендә Yönelme hâli, ягъни юнәлеш килешендәге исем *–e/-a* кушымчалары ала [3: 30-42]. Әгәр сүз тартык авазга бетсә, *-e/-a* кушымчасы турыдан-туры ялгана: *okul-a, otobьs-e, зау-а.* Әгәр исем сузык авазга тәмамланса, нигез һәм кушымча арасына тоташтыру авазы [y] өстәлә: hasta-y-a, bahçe-y-e.

Нәкъ татар телендәге кебек, төрек телендә дә юнәлеш килеш кушымчасы исемне күбесенчә фигыльгә бәйли: *Çiftliğ**e** nereden gidilecek?(Уртага каян барырга?). Эчкә кереп, залга киттеләр.* Татар телендә *таба, хәтле, каршы, кадәр* һ.б. бәйлекләр килә ала: *Ул кискен адымнар белән ишеккә таба китте (*А. Расих). Төрек теленә килсәк *kadar, göre, doğru, rağmen, karşılık, dek, dair, ait* бәйлекләре килә. Мәсәлән: *Sabaha kadar oturdu. Sabaha dek uyumadık* һ.б. Кайбер фигыльләр белән килгәндә, төрек телендәге юнәлеш килеше татар теленә тәрҗемә иткәндә юнәлеш килешендә калмый: *O çalışmalarına aralıksız devam ediyordu. – Ул эшен туктаусыз дәвам итте* [1: 73-84]. Шулай ук, тәрҗемә иткәндә, башка мәгънәдәш сүз белән алыштырырга мөмкин: *Buğün **işe** başladım. – Бүген **эшкә** керештем.*

Татар телендәге төшем килеше *–ны/-не,* III зат тартым кушымчалы исемнәргә *–ын/-ен/-н* кушымчасы ялгана. Төрек телендәге төшем килеше Yükleme hâli кушымчасының сузыклар гармониясенә бәйле рәвештә берничә варианты бар: -ı/-i, -u/-ü. Сүз сузыкка бетсә, кушымча алдына тоташтыру авазы өстәлә*: sofrayı, nineyi.* Төшем килешенең төрек теле грамматикаларында, дәреслекләрендә берничә исеме очрый: kimi hali, etkilenme hali, belirtme durumu, yapma hali һ.б. Төшем килешендәге исем ике телдә дә эш-хәлнең туры объектын билгесезлек төсмере белән дә белдерә, әмма бу вакытта ул кушымча алмаска мөмкин: *Küçük çantama hiç kitap koyman. / Мин кич өй эше эшлим.*

Чыгыш килеше, татар телендә *–дан/-дән, -тан/-тән, -нан/-нән,* III зат тартымлы исемнең кушымчасы *–ннан/,-ннән* кушымчалары ярдәмендә формалаша. Төрек телендә *ayrılma hâli, çıkma hâli* дип тә йөртелә. Кушымчалары *–dan/-den, -tan/-ten.* Чыгыш килешендәге исем, җөмләдә эш-хәлнең урынын, вакыт, сәбәп, күләм хәле дә булып килә, бу ике телдә дә шулай. Мәсәлән: *Шәһәр**дән** килгән яшьләр учак янына җыйналдылар. / Ben okul**dan** geliyorum. Мин куанычым**нан** ягымлы тавыш белән дәштем. / Bebek gьrьltь**den** uyandı.* Бәйлекләр белән дә кулланылырга мөмкин: *Ике җырдан соң тагы икене җырлады. / Sabahtan beri yağmıştı.*

Урын-вакыт килешенә килсәк, татар телендә –да/-дә, -та/-тә, III зат тартымлы исемнәрдә *–нда/-ндә.* Төрек телендә урын-вакыт килеше берничә исем белән йөртелә: *bulunma hвli, kimde hali, kalma hali* һ.б. Урын-вакыт килешендәге исем *–de/-da, -te/-ta* кушымчалары ала. Урын вакыт килешендәге исем, төрек телендә

нәкъ татар телендәге кебек үк эш-хәрәкәтнең үтәлү вакытын белдерә: *Якупның яз башын**да** урман**да** булганы юк иде. / Yağmur mevsimin**de** dağlardan şiddetli seller akıyor.* Күбесенчә төрек телендәге бу килеш, мәгънәви яктан, татар телендәге кебек кушымча алмый. Бу тәрҗемә иткәндә күренә. Мәсәлән: *Dedem otuzunda askerden dцптьє – Минем бабай армиядән утыз яшендә кайткан. Misafirleri ayak**ta** karşıladı. – Басып каршы алды.*

Шулай ук төрек телендә *vasıta hâli* бар, ул ***ile*** бәйлеге белән уртак эш, корал яки предмет белән бергә эшләнә торган хәрәкәтне күрсәтә, ул кушылып та, аерым да килә ала. Мәсәлән: *Araba**yla** gideceğiz. / Без машина белән барабыз.* Тагын берсе *eşitlik hâli*, образга охшашлык, бәйлелек хәрәкәтен белдерә һәм *–ca/-ce, -ça/-çe* кушымчаларын алалар. Мәсәлән: *Зocuk**за** (çocuk gibi) davranışlar yapıyorsun. / Син үзеңне бала-чага кебек тотасың.*

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар һәм төрек телләренең грамматикасында уртак яклар шактый. Шул ук вакытта аермалар да күренә, бу килешләрнең төрек телендә башка мәгънәдә кулланылуы, ә тәрҗемә иткәндә татар телендә башка килеш формасын алуында чагыла.

ӘДӘБИЯТ

1. Гениш Э. Грамматика турецкого языка. I том. Москва: ЛКИ, 2007. С. 73-84.
2. Татар грамматикасы / Н.Б. Борһанова, Ф.А. Ганиев, М.З. Зәкиев һ.б. II том. М.: Инсан, Казан: Фикер, 2002. 448 б.
3. Төrek grammatikası / Türk dilbilgisi. Төrkiyә: Qazan, 2002. Б. 30-42.

ОСНОВНЫЕ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕСТОИМЕНИЙ В РУССКОМ, ТАТАРСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Давтян К., Спасский р-н, Болгарская СОШ №1, X класс
Рук. – М.Е. Курзаева, Р.Г. Хабибуллина

Местоимение – это часть речи, которая непосредственно не называет предметы и их признаки, а лишь указывает на них. Местоимения не имеют собственных морфологических признаков. Они заимствуют эти признаки у тех частей речи, с которыми соотносятся в процессе речи. Определим основные сходства и различия местоимений в русском, татарском и английском языках.

Личные местоимения ты, вы в русском языке и местоимения *син, сез* в татарском и английском выражены одним лишь местоимением *you* , то есть в этом заключается сходство русского и татарского языков и отличие их от местоимений в английском языке. Следует также отметить, что местоимение третьего лица единственного числа ул в татарском языке не имеет категории рода. Что

же касается русского и английского языков, то здесь местоимению ул соответствуют местоимения он, она, оно в русском языке, и he, she, It – в английском. Причём местоимение it в английском употребляется в отношении к животным, а he, she – только при особом к ним отношении. А в русском языке в этом плане употребляются и он, она. Например:у меня есть кошка. Она очень красивая. Минем песием бар. Ул бик матур. I have got a cat. It is very beautiful. Марат учится в 10 классе. Он – старательный ученик. Марат 10 нчы сыйныфта укый.Ул – тырыш укучы. Marat studies in the tenth form. He is a diligent pupil. Мама купила мне платье. Оно очень красивое. Әни миңа күлмәк сатып алды.Ул бик матур. My mother bought me a dress. It is very beautiful.

Вопросительные местоимения в английском языке with и what не имеют категории числа. Они соответствуют в русском языке местоимениям какой, который и могут переводиться как какой, какие и который, которые (например: what questions – какой вопрос,what books – какие книги, which student – который студент, which books – которые книги). Что же касается местоимения кайсы в татарском языке, здесь дело обстоит, как и с местоимениями which и what в английском языке, если после местоимения нет существительного, а если оно присутствует – то, как в русском (например: кайсы апа, кайсы студентлар, кайсы, кайсылары).

Возвратные местоимения также представляют различие между русским и английским языками. Дело в том, что возвратность в русском языке может выражаться двояко: с помощью возвратного глагола и возвратного местоимения (Он умывается. Он моет себя). А в английском языке – только одним способом: с помощью возвратного местоимения (he washed himself). Причём в русском языке возвратное местоимение себя является единственным в этом разряде, а в английском их несколько. Они употребляются в зависимости от местоимения личного (He – himself, she – herself, they – themselves и т.д). Что же касается татарского языка , то здесь такие же, как и в английском языке. Значит, возвратные местоимения представляют различие между английским и русским языками, и сходство между английским и татарским языками (Ул үзе юына).

Местоимению каждый соответствует английские every или each и татарское һәрбер. Местоимения every и each, однако, имеют некоторые различия в случаях употребления. Местоимение every

употребляется, когда не имеется в виду органичное количество лиц или предметов, оно употребляется в качестве местоимения – прилагательного перед исчисляемыми существительными в единственном числе. Местоимение же each употребляется в остальных случаях. И русское выражение каждый из нас (вас, них) не может быть переведено посредством every. В этом случае употребляется местоимение each или everyone. Во всех этих случаях в русском языке употребляется местоимение каждый, а в татарском – һәрбер, в этом заключается одно из сходств между русскими и татарскими местоимениями, и одно из различий их с английскими местоимениями.

Местоимения все, как вся, весь, все употребляются в русском языке как с исчисляемыми, так и с неисчисляемыми существительными в единственном и множественном числах. А в английском языке с исчисляемыми существительными во множеством числе употребляется all, также all употребляется с неисчисляемыми существительными. Однако перед исчисляемыми существительными в единственном числе вместо all употребляется the whole (например: all the students – все студенты, all his time- все свое время, но: the whole house – весь дом). Добавим также, что местоимение в русском языке все согласуется с остальными членами предложения во множественном числе (Все готовы), а в английском – в единственном (Everybody is ready all is ready). Также русскому всё, что соответствует в английском языке all that, а не all what. В татарском языке нет подобных конструкций, и значение предложений передаётся другими способами (Барысы әзер).

Местоимения в русском, татарском и английском языках могут выступать в роли: 1. Подлежащего: Она (девушка) очень красивая. Ул бик матур. She is very beautiful. 2. Дополнения: Азат дал мне интересную книгу. Азат миңа кызыклы китап бирде. Azat gave me an interesting book. 3. Определения: Я не могу найти свою книгу. Мин үземнең китабымны таба алмыйм. I can't find my book. 4. Обстоятельства: Где живет Азат? Азат кайда яши? Where does Azat live?

Самым основным различием является разряды местоимений и их количество в рассматриваемых языках. Наличие или отсутствие категорий рода, числа и т.д. также является одним из главных различий местоимений в данных языках.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гольцова Н.Г. Русский язык. 10-11 классы. М.: Русское слово- учебник, 2011. 448 с.

2. Резник Р.В., Сорокина, Т.С., Казарицкая Т.А. Практическая грамматика английского языка. М.: Флинт. 1999. 688 с.
3. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. Казан: Мәгариф, 2002. 407 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОККАЗИОНАЛИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Дагарова А., Актюбинский региональный государственный университет, студент IV курса
Науч. рук. – канд.филол.наук, доц. Б.С. Карагулова

Тіл біліміндегі лингвокогнитивтік зерттеулер тіл табиғатын тануға жаңаша көзқарастарды қалыптастыруда. Тілде дағдылы қолданыстан тыс құбылысты, көркем шығармадағы авторлық қолданысты даралайтын, стиль табиғатын тануға көмектесетін, негіз болатын ерекше мәнді бір заңдылық бар. Ол – окказионализм құбылысы. Бұл көптеген зерттеу жұмыстарының негізгі арқауларының бірі.

Қазақ тілі білімінде де оған көңіл бөлініп қарастырылуда. Атап айтқанда, Ғ. Тұрабаеваның «Окказиональные преобразования пословиц и поговорок», Г. Мұратованың «Қазақ көркем әдебиетіндегі окказионал сөздер», Л. Еспекованың «Қ.Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер» т.б. кандидаттық диссертациялар. Сонымен, окказионализм дегеніміз не? Окказионализмдер белгілі бір шығармада пайдаланылып, контекст арқылы анықталатын, әдеби тілімізге кіру қабілеті шектеулі сөздер, немесе Р. Сыздық т.б. қазақ ғалымдарының айтуы бойынша тосын сөздер, бір қолданар сөздер.

Қазақ тіл білімінде окказионализмдердің терминдік атауымен мағыналық түсіндірмесіне қатысты бірізділік жоқ. Мәселен, академик Р. Сыздық окказионализмдерді «тосын сөз» деп таныса, А. Алдашева «авторлық жаңа сөздер немесе индивидуалды-авторлық сөздер» десе, Г. Мұратова «окказионал сөздер» деп атауды ұсынады. Ал тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде «Окказионализм сөз – тосын сөз» деген қысқаша түсінікте беріледі. Г. Мұратова окказионал сөздердің ерекшеліктерін былай анықтайды: «Окказионализмдердің мағынасы контекспен тығыз бірлікте әрі үнемі экспрессивті бояу – реңкте болады. Сыртқы формасына, жасалу тәсіліне қарай тіл нормасына үйлеспей жасалады» [1: 15]. Ғ. Тұрабаева мақал-мәтелдерге қатысты окказионализм құбылысын кең ұғымда анықтап, оның құрамына

контекстік қолданыста кездесетін барлық құрылымдық-семантикалық өзгерістер мен варианттарды кіргізеді. Олар: Мақал-мәтелдер құрамындағы лексемалық ауыстыру, мақал-мәтелдердің құрылымын окказионалдық кеңейту және тарылту т.б. Осыған орай, автордың мына пікірін атап өтелік: «Основой любого окказионального преобразования служит общность фоновых знаний коммуникантов, конкретно – знание традиционно-языкового варианта ПП. Создание и исследование окказиональных вариантов, как уже отмечалось, преследует несколько целей: оживить потускневшие ассоциативно-образные предствления, избежать трафарета, шаблонности, серости повествования; придать повествованию динамичность, свежесть, образность, эмоциональность» [2: 11].

Көріп отырғанымыздай, жоғарыда окказионалдық өзгерістерге байланысты айтылған тұжырымдардың Фтға немесе поэзиядағы Ттның окказионалдық қолданысына тікелей қатысы бар. Қазақ көркем әдебиетінде окказионал сөздермен қатар окказионал фразеологизмдер де жиі кездесетіні қарастырылып анықталған. Окказионал фразеологизмдер белгілі бір жағдайды сипаттау үшін бір-ақ рет қолданылады [2: 122].

Бір қарағанда окказионализмдерді дәстүр мәселесімен сабақтастыру мүмкін емес сияқты, себебі ол – белгілі бір авторға меншікті бола тұрып, оның қолтаңбасындағы, сөз саптау мәнеріндегі, сөз өрнегіндегі ерекшелігін танытады да, даралық мәселесімен сабақтасады. Бірақ, ақын, не жазушының даралығы оның өзіне дейінгі дәстүрді бойына сіңіріп барып қалыптасатыны. Сондықтан, Қ. Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдерді зерттеген Л. Еспекова былай деп анықтайды: «Окказионализмдердің пайда болу себептері автордың «мақсатты ойына» негізделген. Жаңа сөз, тың тіркестердің жасалу тәсілі XII ғасырдан басталса, қазіргі өлеңдердегі окказионализмдер сол тәсілдің жалғасы. Сол дәстүр жалғасы болса да әрбір қолданыстың өзіндік жаңалығы – авторлық ізденістердің жемісі болып табылады» [3: 152].

Ал, бұл құбылыстың XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тіліндегі көріністерін көрнекті тілші ғалым Қ. Өмірәлиевтің еңбегінен көреміз [4: 103-126].

Тілші-ғалым Н. Уәлиұлы фразеологиялық тіркестердің нормадан мақсатты ауытқуының мынадай түрлерін көрсетеді: ықшамдап қолдану (эллипсис, кейбір компоненттерді, ия

дыбыстарды түсіріп қолдану т.б), жаймалап қолдану (контоминация, сиыстыру, дистакт – сынамалап сөз ендіру), болымсыз мәндегі фразеологизмдерді болымды мәнде немесе керісінше қолдану, фразеологиялық орамдардың орнын алмастырып қолдану, фразеологизмдердің лексикалық құрамын ауыстырып қолдану, стильдік контраст (дағдылы стильдік ортадан бөтен жерге жерсіндіру), семантика-стилистикалық қайталау, эвфониялық үйлесім т.б. [5: 51-65].

Окказионализмдерді қолдануда ақындардың өз таңдау, талғамы болғанын айқындайтын нақты деректер лингвостилистикалық, лингвопоэтикалық талдау негізінде байқалды. Ақындар өз шығармаларында тілдің көріктеу құралдары мен айшықтау тәсілдерін сан құбылтып,пайдалану арқылы фразеологиялық тіркестердің варианттылық мүмкіншілігін арттыра түскен. С. Сейфуллин өлең жолдарын ырғақты ,іштей үйлесімді құру үшін бірнеше тәсілдерді жұмсаған. С. Сейфуллин адамның сезіміне әсер ету, шынайылық,табиғилық,сурет айқындығы, кемелдену үлгілерін білдіруге арналған бірнеше окказионалды фразеологиялық тіркестер құрған. І. Жансүгіров сөзді түйдек-түйдегімен төгіп отырады және үнемі сөйлемнің бірыңғай мүшелерін қатар алып, екпіндетіп, желпіндіріп, кейде баяу шымырлатып, қолданыста бар мақалдың негізімен жаңа авторлық фразеологиялық тіркестерді құрған. Осы орайда нысанаға алынған ақындар шығармасындағы Ттның табиғатын тануда теориялық-әдістемелік негіз ретінде сүйенген еңбектің мына сияқты тұжырымдары арқылы қорытынды жасауға болады: мұндай еркіндік пен мүмкіндіктің көрінісі – бұрыннан қалыптасқан фразеологизмдерді өзінше творчестволықпен өңдеу, қабілетіне, біліміне қарай қолданысқа түсіру, белгілі бір жазушы тіліндегі мағыналас фразеологизмдерге талдау жасау – оның тұрақты тіркестерді талғап, таңдап пайдалану принциптері мен өзіндік стиліне тән қолдану ерекшеліктеріне көп мағлұмат береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Мұратова Г. Қазақ көркем әдебиетіндегі окказионал сөздер: Филол.ғыл. канд. … диссертация. Алматы, 1991. 145 б.

2. Тұрабаева Г.К. Окказиональные преобразования пословиц и поговорок: Автореферат дисс. канд. филол. наук. Алма-ата, 1989. 224 б.

3. Еспекова Л.Ә. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер: Филол. ғыл. канд. … диссертация. Алматы, 1998. 164 б.

4. Өміралиев Қ. XV-XIX ғасыр қазақ поэзиясының тілі. Алматы, 1976. 270 б.

5. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. Алматы, 1998. 127 б.

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ТРОПОВ ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ (на примере переводов А. Лаврика в литературно-художественном журнале «Полярная звезда»)

Данилова С., Северо-Восточный федеральный университет, магистрант I курса

Науч. рук. – канд. фил. наук, доц. И.В. Собакина

«Полярная звезда» выходит с 1954 как литературно-художественный альманах вместе с журналом «Хотугу сулус», в 1964 году отделяется и обретает статус литературно-художественного и общественно-политического журнала [1: 2].

Как показал анализ, в литературно-художественном журнале «Полярная звезда» с 1954-2016 гг. было опубликовано 1522 переводных произведений. Все переводы выполнены на высоком уровне, переводчики старались как можно лучше передать смысл произведения, передать то чувство, о котором хотел сказать автор для читателей. Ведь работа переводчика – это передать смысл текста рассказчика слушателю. Переводчик при переводе оживляет тексты, рассказы, поэму и т.д. так же как сам автор произведения.

В журнале было издано 59 произведений переведенный А. Лавриковым. Он в основном переводил стихотворения. А. Лавриков переводил произведения не только якутских писателей, но и эвенских писателей, таких как Василий Лебедев, Василий Кейметинов и Александр Колымский.

Тематически его переводы можно разделить следующим образом: на тему народ переведено 14 произведений, природа – 11, родина – 7, любовь – 6, работа – 6, жизнь – 5, дружба – 3, искусство – 2, война – 2 и на тему животный мир – 1 произведение. Наша работа состоит из анализа тропов.

1. Метафора. Например, мы видим в стихотворении И. Федосеева «Цветы». Счастье светлой радости цветы – дьол сибэккитинэн. Здесь переводчик слова «дьол» немного расширил, украсил. Ведь «дьол» – это понятно что счастье, если бы Лаврик переводил только счастье, то текст получился бы тоскливым. Поэтому он еще добавил слова «радость», что и украсила и оживила текст.

2. Олицетворение. В стихотворении Л. Попова «Родина». Посылала свежий воздух – ийэ дойдум эн салгыныҥ. Здесь в оригинале говориться про воздух родины, а в переводе как будто кто-то направила ему воздух. Тут соответсвенно говориться про какой

свежий воздух, но в переводе это показалось будто кто-то направил. И Лаврик еще добавил слова «свежий» что и сделала предложение более красочным. Охраняла радость детства мой покой – оҕо саһым үөрүүтүн харабыллаан. Здесь в оригинале есть слова «харабыллаан – харабыл». Тут можно заменить на слова «страж, оберегатель». Но А. Лаврик переводил просто «охраняла». Воздух слаще – салгына минньигэс. Тут можно сказать А. Лаврик использовал калькирование или эквивалентный перевод. Потому что воздух не может быть слаще, воздух может быть свежым, запах может быть сладким. Здесь он немного преувеличивал.

3. Сравнение. В стихотворении И. Федосеева «Мать». Как стрела летящая упрямо – ыран кэллим быыра охтуу. Здесь переводчик сравнивал состояние солдата на стрелу которая летит быстро, целенаправленно. А тут в стихотворении говориться как солдат долго дождавшись того дня, наконецто увиделся со своей матерью. В стихотворении «Моя Якутия родная». Как надбровья глухаря – хара улар хааһын курдук. Тут можно сказать, что переводчик использовал эквивалентный перевод. В оригинале сказано как брови глухаря а в переводе надбровя глухаря.

4. Эпитеты. В стихотворении А. Абагинского «весна идет». Лучезарно-голубой – күөх уйгу ырата. Здесь в оригинале говориться о богатом широком предчувствие, а в переводе А. Лаврик обозначил цветом. Лучезарно-голубой означает светлый, можно и сказать широкий. А. Лаврик использовал адекватный перевод.

5. Гипербола. В стихотворении И. Федосеева «цветы». Сэрэйдим – примета. Здесь А. Лаврик на слово «сэрэйдим – догадка, заметил» заменил на слово «примета». А примета близко к слову догадка. Поэтому Лаврик определил как всеобщий термин.

6. Аллегория. В стихотворении И. Федосеева «родина». Светлую свободы – көҥүлү, дьолу, үөрүүнү биэрбиккэр. Здесь тоже А. Лаврик переводил в общий термин «светлая свобода», что и означало счастье, веселье. В оригинале смотрится по мелким частям, а в переводе взята общим термином.

Как показал анализ переведенных произведений, А.Г. Лаврик смог передать тот смысл, который хотели передать авторы своим читателям. При переводе он соблюдал рифму, умело использовал вертикальную аллитерацию, генерализацию, метафору, олицетворения, эпитеты, сравнения, гиперболу. В некоторых случа-

ях переводчик усиливает значения слов, образов, меняет их, что не искажает смысл, а еще более оживляет произведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Википедия [Электронный ресурс] // WIKI : [сайт]. [2016]. URL: https://ru.wikipedia.org

2. Попова И. Вышел в свет очередной номер журнала «Полярная Звезда [Электронный ресурс] //[сайт]. [2016].: URL: ясиа.ru

КҮҢЕЛ КОНЦЕПТЫНЫҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КЫРЫ

Даулаити Д., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – фил. фән. канд., доц. Ф.Х. Габдрахманова

Күңел концепты – татар халкының рухи дөньясын билгеләүче төп концептларның берсе. Аның лексик-семантик кырын билгеләү өчен төрле сүзлекләргә мөрәҗәгать итик. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә күңел сүзенең берничә мәгънәсе күрсәтелә: *Күңел. 1. Кешенең эчке, рухи дөньясы; аның кичерешләре, хис-тойгылары. 2. Кешеләрнең хис-кичерешләре, хисләре, тойгылары чыганагы. 3. Фикер, уй, аң. 4. Кәеф, рух. 5. Мәхәббәт, сөю хисе, ярату хисе. 6. рәв.мәгън. Күңеленнән – эченнән, уеннан, уйда, аңда. 7. рәв.мәгън. Күңелдән – хәтердән, язмыйча. 8. Күңелдә – истә, хәтердә* [4: 337].

Татарча-русча сүзлектә күңел лексемасының берничә тәрҗемәсе китерелгән: *Күңел – 1) душа, сердце (как источник чувств); аның күңелендә – в его душе; 2) внутренний мир, духовный мир; бала күңеле – внутренний мир ребенка; 3) настроение, дух; төшенке күңел – подавленное настроение; 4) мысль, сознание; күңелдәге шөбһә – сомнение; 5) память; күңелгә алыгыз – запомните; 6) симпатия, любовь, расположение; аның күңеле Таһирда – она любит Тагира; 7) интуиция, душа; күңеле белән сизә – чувствует интуитивно* [2: 115].

Татар теленең диалектологик сүзлегендә *күңелчәк* сүзе күрсәтелгән. Ул *күңелле, шаян (веселый, жизнерадостный, озорной, шутливый)* дигән мәгънәдә йөри. Мәсәлән, *Үзләре шундый күңелчәк инде* [3: 210].

Татар теленең фразеологик сүзлегендә *күңел* концепты кергән түбәндәге сүзтезмәләр китерелгән. Без аларны мисаллар ярдәмендә карап китик:

Күңел алдау – күңелне юату, нәфесне басу өчен җиңелчә берәр нәрсә эшләү.

Күңел ачкычы – кәеф китергеч, рухны яңарткыч, күтәргеч.

Күңел алгысау (алгысу) – ашкыну, җилкенү, дәртләнү.

Күңел бармый – җан тартмый, күңел кабул итми, вөҗданым кыймый, күңел йөкләми.

Күңел бизү – күңел кайту, ямьсез күрү, яратмау, суыну.

Күңел буасы ерылу – 1) нервлар нык киеренкелек кичергәннән соң кинәт бушап калу хисе; 2) елау, яшь түгү.

Күңел газабы – җан борчылу, рухи сызлану.

Күңелгә авыр алу (авыр булу) – 1) уен-көлке яки кисәтеп-нитеп әйтелгән сүзне яки хәбәрне күтәрә алмау, хәтер калу, җәбер-сенү, бер-бер әйтелгән сүзгә хәтере калу, кәефе китү; 2) кешегә бер-бер җитешсез ягын үзенә әйткәндә, шәхси дошманлыктан әйтә дип кәефе китмәсен өчен кыстырыла.

Күңелем кояшы – күңелемнең яктырткычы, нуры, куанычым, өметем, якты хыялым дип иркәләп, яратып әйтү.

Күңелендә ни – телендә шул – эчендәгесен яшермичә теле белән әйтеп торучы, беркатлы, ачык кеше турында.

Күңел каткан – җан тупасланган, мәрхәмәтсезләнгән, кыргыйланган, бозланган димәктән.

Күңелен егу – кешенең уңай тәкъдимен, яхшы мөнәсәбәтен җиргә салу, йөзенә кире бәрү, хәтерен калдыру, үзеңнән биздерү.

Күңелен күрү – хәтерен табу, җаена тору, көен көйләү, кәефен ачу, төгәндерү, канәгатьләндерү.

Күңелен сындыру – кешегә дорфа, каты бәрелеп күңелен егу, рәнҗетү.

Күңел капкасын ачу – шәхси серләрен ачу, эч серләрен кешегә сөйләү.

Күңел кузгалу – әсәрләнү, тәэсирләнү, әсәренү, ашкыну, кабыну, хис кузгалу.

Күңел күзе сукыр булу – үз хәлен, халкын, тарихын, үз тирә-ягын, дөньяның барышын төшенмәү, надан, томана булу.

Күңелне бушату – кайгы, сагыш, мәшәкатьләрдән, пошынулардан күңелне арындыру, ял иттерү, җилләнеп, кәефләнеп алу яки кайгы-хәсрәтне сөйләп, бүлешеп эч бушату [1: 95-97].

Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, күңел нindидер эчке топос, кешенең эчке дөньясы, эчке дөнья колачы буларак тасвирланырга мөмкин, моны кайбер сүзтезмәләр ачык раслый: *күңел бушлыгы, күңел байлыгы*.

Күңелнең *кошы, күге, күзе* һәм *кәгъбәсе* дә була. Аның үзенә күрә бер үзәге (күңел түре) була. Ул булырга да яки булмаска

да мөмкин (күңел булу / булмау). Аны ачып та, чишеп тә була (күңел ачу, күңел капчыгын чишү). Бу тирәлекне алып ташларга мөмкин (күңелдән чыгару / күңелдән чыгу). Аңа нәрсәне дә булса салырга да була (күңелгә салу). Күңел турыдан-туры кешенең хисләр дөньясы белән дә бәйләнә (күңел төшү, күңел яту). Өстәвенә, бу сүз телдә башка төрле физик сыйфатламаларга да ия булырга мөмкин. Мәсәлән, күңел йомшара (күңел йомшару), эри (күңел эрү); төрле температураларда була (күңел суыну).

Ул төрле рәвеш үзгәрешләренә дә дучар ителә: күңел кырылу, күңел калу, күңелне басу, күңелне кыру, күңелне тарту, тырнау. Шулай ук җәрәхәтләнә дә: күңел ярасы, күңел сындыру, күңел сыну

Шулай итеп, сүзлекләрдән күренгәнчә, татар телендә *күңел* – күпмәгънәле сүз. Һәр халык аны үзенчә аңлый. Бездә, ягъни татарларда, ул, гомумән кешене белдерү өчен кулланылмый. Татар халкы өчен хисләреңне тышка чыгарып күрсәтү ниндидер начар гадәт дип аңлашыла, анда кешене сабырлыкка, тыйнаклыкка, хисләр тотнаклыгына өндиләр һәм күңел концепты чит карашларга күренмәгән хис-кичерешләр яшерелгән урын буларак күзаллана.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр., 1982. 176 б.
2. Сафиуллина Ф.С., Газизова Ф.М. Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 115 б.
3. Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 210. 648 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 837 б.

М. ӘГЪЛӘМОВ ИҖАТЫ: ҮСЕШ-ҮЗГӘРЕШ ТЕНДЕНЦИЯЛӘРЕ ҺӘМ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Дәүләтшина Э., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд, доц. Н.М. Йосыпова

Әдәбиятка 1960 нчы елларда килгән шагыйрь Мөдәррис Әгъләмов чорның үсеш-үзгәрешләренә, яңа тенденцияләренә ияреп, яңа үрләр яулап, матур әсәрләрен иҗат итә. 1960-1980 нче еллар әдәбиятының кайсы үзенчәлеген генә алсак та, М. Әгъләмов иҗатында аларның үткен чагылуын күрә алабыз. Бу чор татар шигърияте башка дәверләрдән әсәрләрнең эчтәлеге, фәлсәфи фикере, аны җиткерү формалары, әдәби-эстетик үзенчәлеге ягыннан аерылып тора. “Аның алдагы чорлар белән чагыштырганда башкарак юнәлештә үсеп китүе фәлсәфи һәм сәнгати фикердәге яңалыклар, әдәбиятның иҗтимагый кануннарны алга куйган

идеологик кысалардан чыгуга омтылышы, дөньяны, яшәешне образлы кабул итүнең яңа яклары ачылу белән аңлатыла”, – дип бәя бирә әдәбият галимнәре [1: 4].

Авторның күпчелек шигырьләре җәмгыятькә бәя бирү, милләт язмышы темаларына багышлана, иҗатка яшәп килүче идеология йогынтысы нык сизелә. Идеологиянең иҗатка, әдәбият, милли телгә йогынтысы тискәре булса да, шагыйрь иҗат итүеннән туктамый, яңа фикерле, тирән мәгънәле шигырьләр язуын дәвам итә, эшчеләр сыйныфын, совет җәмгыятен сурәтләү төп темалар булып кала. Башка авторлар белән беррәттән, М. Әгъләмов та гади кешенең рухи дөньясын, җәмгыятьтәге, гаиләдәге мөнәсәбәтләрен, үткәне һәм киләчәге турында уйлануларын, туган халкына, якыннарына булган хисләрен, телебезне саклап калу мәсьәләләрен яктырткан әсәрләр иҗат итә, иҗади әсәрләрдә татар милләтенең бөек шәхесләре образларын тудыра, табигать, экология темалары сурәтләнә, Бөек Ватан сугышы һәм аның нәтиҗәләре дә әсәрләрендә урын ала.

1960-1980 нче еллар татар шигъриятендә яңалык эзләп мәйданга чыккан иҗатларның һәрберсендә символизм эзләрен ачык күрергә мөмкин. Ләкин Мөдәррис Әгъләмов иҗатында бу эзләнүләр бөтенлекле төс ала. Шагыйрь XX йөз башында башланган тәҗрибәләрне яңа биеклеккә күтәрә, яңача үсеш кичергән һәм 1960-1980 нче елларның төп үзенчәлеге булган символизм агымында иҗат итә башлый, татар әдәбияты өчен традицион булмаган символлар уйлап таба, аларны шигырьнең үзәгенә әйләндерә һәм фәлсәфи, гомумиләшкән эчтәлектә иҗтимагый фикерләр укылырлык итеп көйли [2: 34]. Символлар шагыйрьгә масштаблы фикер йөртергә һәм шуны укучыга җиткерергә мөмкинлек биргән төп алымга әйләнә.

М. Әгъләмовның символизм агымында иҗат ителгән шигырьләре XX йөз башы татар поэзиясендәге символларны хәтерләтсә дә, дини-суфичыл символларны элеккегечә кулланудан баш тартып, шагыйрь шәхси символлар иҗат итә. Болар татар шигърияте өчен яңа тоела. Шундыйларга мисал итеп, җил, тәрәзә, моңа кадәр әдәбиятта символ буларак кулланылмаган Сабантуй бәйрәме кебек образларны китерергә мөмкин [2: 137].

Шагыйрь иҗатының үзенчәлеге буларак, авторның әсәрләрендә аерым гыйбарә, фразаларны да символ итеп куллануын дә әйтергә мөмкин. Мәсәлән, *еракка китеп кара, учак урыннары*

кебек әйтелмәләр көчле позициягә чыгарылып, символ дәрәҗәсенә күтәрелә, укучы әлеге фразалар аша яңа мәгънәләр ача, автор фикерен ачыклый.

Болардан тыш, М. Әгъләмов халык җырларының исемнәрен, өзекләрен дә символ итеп куллана. Мәсәлән, “Кара урман” җырының исеменә шигырь структурасында халык хәтере, милләт фаҗигасе яшерелә.

Шагыйрь иҗатында халыкның үткәне, тарих мотивы калку гәүдәләндерелә. Әлеге мотивны автор учак урыннары, агач төпләре кебек символлар аша укучыга җиткерә.

М. Әгъләмов иҗатында традицион символларны да очратырга мөмкин. Мондыйларга мисал итеп кош, тау кебек символларны китерә алабыз. М. Әгъләмов тормышның гадәти күздән “яшеренгән” ваклыкларын, әйләнә-тирә күренешләрен, җисемле сурәтләрне күңеленә сеңдерә һәм аларга уй-хисләре, фикер-кичерешләре аша юл ала.

Шагыйрь иҗатында темалар төрлелеге дә игътибарга лаек. М. Әгъләмов әсәрләрендә романтик шагыйрьләргә хас булган темалар да, бунтарь шагыйрьләргә хас булганнары да бихисап. Тик шулай да, аерым алганда, әдипнең милләт темасына, халыкның киләчәге кебек проблемалар күтәрелгән шигырьләре, сәясәт, идеологияне тәнкыйтьләгән әсәрләре, рухи байлык, халык хәтере, кешелеклелек, ихтирам кебек сыйфатларның әһәмияте турындагылары аерым урын алып тора. Автор татар милләтенең киләчәге турында, рухи кыйммәтләрнең югала баруын, үткәннәрнең, тарихи шәхесләрнең әкренләп онытылуын, бүгенге көн мәдәниятенә караган фикерләрен дә шигырь структурасында чагылдыра [2: 135]. Шагыйрь шулай ук татар зыялыларының, күренекле кешеләрнең образларын да яңача сурәтләү ягына борыла, әдәбиятта тарихи шәхесләрне сурәтләүне яңадан әдәби мәйданга кайтара. Әлеге образлар ярдәмендә автор бүгенге көнгә бәя бирә, киләчәкне күзаллауда үзенең фикерләрен җиткерә. Гомумән, М. Әгъләмов иҗатында урын алган татар шагыйрьләре образлары символик югарылыкка күтәрелә һәм авторның миллилек, халыкчанлык идеаллары белән тыгыз үрелеп китә.

Жанрлар төрлелеге ягыннан караганда, М. Әгъләмовның гражданлык лирикасына караган шигырьләре күпчелекне тәшкил итә. Шагыйрьнең шулай ук поэма, баллада жанрында иҗат ителгән әсәрләре дә бар. 1960-1980 нче еллар әдәбиятында лиро-эпик жанр-

ларга, аерым алганда, поэма жанрына яңа сулыш бирү нәкъ менә М. Әгъләмов, С. Хәким, Р. Харис, И. Юзеев, Р. Фәйзуллин кебек әдипләр иҗатыннан башлана [2: 141].

М. Әгъләмов – дистәгә якын шигырь җыентыклары авторы, лирик һәм лиро-эпик әсәрләр язу остасы, Г. Тукай исемендәге премия лауреаты. Ул әдәбиятны һәм эчтәлек, һәм форма ягыннан баетырлык шигъри үрнәкләр тудыра. Җәмгыятьтә үзгәрешләргә бай дәвердә әдәби мәйданга килеп, М. Әгъләмов үзен үткен каләмле, туры сүзле шагыйрь итеп таныта.

ӘДӘБИЯТ

1. Галиуллин Т., Йосыпова Н. Басынкы елларның дәртле шигърияте // Татар шигърияте: 1960-1980 еллар. Казан: Мәгариф, 2007. Б. 4.
2. Заһидуллина Д.Ф., 1960-1980 еллар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

ХАТЛАР – ТЕЛНЕҢ ТЕРЕ ШАҺИТЕ

Дәүликамова И., Пенза өлкәсе, Каменка р-ны,
Кикино урта мәктәбе, XI сыйныф
Җит. – Р.Ф. Баткаева

Быел сыйныфташларым белән бер дәрескә китергән иске хатларны карап чыктык. Алар нинди генә матур-матур сүзләр белән башланмый: “Хат башы, яз каршы. Сезне сагынып хат язучы…”, “Чуктин-чук күптин күп сәламнәр белән…”, “Сезне бик йөрегеп бик күп сәлам язып калам”, “Исәнмесез дисәм белерсезме, кемнәр сезгә хатлар язганын, кемнәр сезгә ак бәхетләр белән, исән-саулык теләп калганын…” “Сезне бик йөрегеп бик күп сәлам язып калам” һәм тагы да матур, тагы да купшы сүзләр тезелеп киткән.

Шунда укытучының кайсыгыз хатлар языша дигән соравына, без күзгә-күз генә караштык, чөнки бүген беребез дә хатлар язмый булып чыкты. Безнең көннәрдә кешеләр сирәк хат яза. Күпләр телефон аша аралашуга өстенлек бирә. Телефон, скайп аркылы сөйләшәбез, SMS, электрон почта аркылы язышабыз, бер-беребезне котлыйбыз. Ә элек бит хатлар бердәнбер аралашу чарасы булган, серләрен, эчке хисләрен хат аркылы биргәннәр, шуңа бүген иске хатлар сандык төпләрендә кадерләп саклана торган хәзинә.

Хат – ул “ни уйга килде, шуны яздым” түгел. Ул бик тәртипле эш. Аның төрләре дә, өлешләре дә, схемасы да бар. Хат язуга әниләребез, әбиләребез, әтиләребез, бабайларыбыз бик зур игътибар иткәннәр. Безнең авыл хатлары шулай ук билгеле бер калыпка буйсынып язылган.

Күңелләргә җылылык бирә торган, кәефләрне күтәрә торган исәнләшүдән соң бөтенесенә сәләмнәр, яхшы теләкләр теләү һәм хәлләр сорашу бара. Бирелә иң сокландырганы – авылдашларымның тел байлыгы. Икенче урында – информация белән бүлешү: җибәрүченең сорауларына җавап кайтыру, гаилә һәм авыл яңалыкларын сөйләү, үзенең эшләрен, планнарын белдерү. Хатларның бу өлешләре дә миңа авылның тарихын ачарга ярдәм итте. Бер хатта язучыны "арчига" чакырганнары турында укыгач, әбиемнән сорашып "арчиның" элеккеге туйларның кыз өендә уздырыла торган бер этабы икәнен белдем. Ник арчи икәнен сорагач, яшьләр күп ашый – бөтен өстәлне арчып чыга, ә сыйда олылар дәрәҗәләрен белеп, камаулы гына утыралар икән.

Хатлар тел үсешенең көзгесе кебек авылдашларымның туган телгә карашын, мөнәсәбәтен чагылдыра.

Сугыш елларыннан өчпочмаклы сагыну белән язылган фронт хатлары иң кыйбатлы, иң кадерле, таңсык һәм озак көтелгән хатлар. Һәрбер сүздә җылылык, яшьләр, сагыну… Алар бүгенге укучыны сокландыра, таң калдыра. Бүген күпләр шигырь яза алуы, Тукайны яхшы белүе белән мактана аламы? Авылдашым Баткаев Абдрахманның һәр юлында туган телне камил белүе, бүгенге руслашып барган авыл яшьләренә кисәтү булып яңгырый:

Агачларнын яфрак яруына,
Ачуландыңмы әллә, көчле җил?
Йөрәк януына дару юктыр,
Дару булса, булыр-туган ил!

Икенче бер хатта гади авыл егете Бареев Якуп сугыш дәһшәтеннән язу танымаган әнисенә кайнар сәламнәрен юллый:

"1943. 21 январь.

Хат башы, языгыз каршы, безки сезләрне сагынып торган балагыз Якуптан ялгыз әнкәемә бик күптән күп сәләм язам, кабул итеп укырсыз."

60-70 нче елларда да авылдашларның теле әдәби телгә якын була әле. Мишәр сүзләре белән беррәттән шактый күп әдәби тел нормалары да очрый, грамматик яктан да хатасызрак: "*Сезне мең мәртәбә йылап, сагынып торучы әтекаң белән әнекаңнан, зур абзекаңнан, барча-барча бала-чагадан, ыру-кардәшләрдән, тирә күршеләрдән бик күп сәйләм укырсың*".

80-90 нчы елгы солдат хатлары телгә караш үзгәрүне күрсәтә, чөнки аларга коры гына русча-татарча язу хас. Ул елларда

Ә, Ү, Ө авазлары А, У, О белән алмаштырынганнар. Һ, Ң, Җ хәрефләре бөтенләй онытыла башлаган. Олы буын хатларында ул хәрефләр еш кына очраса, яшь буын аларны инде бик сирәк кулланырга тотынган. Димәк, тел инде җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән. Шул вакытта еш кына: "*Нигә безгә татар теле? Кәзә куактан ары кирәкми инде*," – дигән карашлар шактый булган (рус район үзәгенә бара торган юл). Хәтта 40-70енче елгы хаттларда телгә алынган Гүзәл, Исхак, Разыя, Равил, Румияләр урынына 90 ынчы елларда Руслан, Алик, Радик, Светалар һ.б. хат яза: "*Привет из Заполярья!...Служба бара якшы, приказга 34 кен калып бара…анекам сездә үзегездә ничек халляр, нишләп торасыз?"*

Шулай итеп, иске хатлар, беренчедән, авыл тарихын ачарга ярдәм итә, тел үзенчәлекләрен аңлата. Икенчедән, бу җылы, матур бизәкле хат юллары бүгенге кыска коры җансыз смскалардан яшьләрне аерып, кабат түземсезлек белән көтелгән, кайнар хисләрне бирә алган хат язышуга өйрәтсен иде.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЮНОШЕСКИЙ ВОЗРАСТ, МОЛОДОСТЬ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Диас Е.Д., КФУ, аспирант II курса

Науч. рук. – док. филол. наук, проф. Е.Ф. Арсентьева

Данная статья посвящена анализу фразеологических единиц, обозначающих юношеский возраст, молодость в английском и русском языках. Прежде всего отметим, что «возраст» в словаре С.И. Ожегова характеризуется как «период, ступень в развитии, росте человека, животного, растения» [2: 86]. В Википедии подростковый возраст относится к возрастному периоду у детей, а возрастные периоды взрослого человека делятся на юношеский, зрелый возраст первого периода (мужчины 21-35 лет, женщины 20-35 лет), зрелый возраст второго периода (мужчины 35-60 лет, женщины 35-55 лет), пожилой возраст (55/60 – 75 лет) и старческий возраст (75-90 лет) [1].

В результате проведенного исследования к данной фразеосемантической группе (ФСГ) можно отнести 38 фразеологических единиц (ФЕ) в английском и 38 ФЕ в русском языке разной структуры: субстантивные («a golden girl», «the salt of youth», «золотая молодежь»), глагольные («sow one's wild oats», «be under age», «лаять на свой <собственный> хвост»), адвербиальные («in the first

flush of», «just out of one's teens», «по молодости лет», «в девицах»), адъективные («still in swaddling clothes», «из молодых, да ранний»), со структурой предложения («wine and youth are flax upon fire», «мало каши ел / съел», «молодость на крыльях летает и мечтой питается»). В качестве ключевых лексических единиц выступают слова «юноша», «девушка», «юность», «молодость».

Часть ФЕ представляет собой ядро данной группы, поскольку конкретно называют данный возрастной период: «young thing» – юноша, девушка; «a young shaver» – юнец, паренек; «just out of one's teens» – в двадцать лет; «в девушках» – не замужем. Однако абсолютное большинство ФЕ рассматриваемой группы имеет какую-либо дополнительную сему (семы) в структуре своего фразеологического значения. Так, в первую очередь молодость характеризуется неопытностью, недостаточной зрелостью: «a spring chicken» (разг. шутл.) – весенний цыпленок, неопытный, неискушенный человек; «still in swaddling clothes» – еще молоко на губах не обсохло, кто-либо совсем еще молод, неопытен; «мало каши ел / съел» (прост.) – недостаточно опытен, сведущ в чем-либо; «по молодости лет» – по неопытности, из-за недостаточной зрелости; «молоко материнское на губах у кого» (прост.) – об очень молодом, неопытном человеке. В русском языке мы находим антонимичные выражения: «из молодых, да ранний: (петухом поет)» – не по годам опытный, изворотливый, ловкий и т.п.

Для обоих языков характерны устойчивые выражения, констатирующие факт совершеннолетия: «come of age» – достичь совершеннолетия; «the full age» – совершеннолетие (в Англии – 21 год); «lawful age» – (гражданское) совершеннолетие (в Англии – 21 год); «the age of concent» – брачный возраст (женщины); «уже жених», «пора на собственные крылья подниматься» – юноша достиг совершеннолетия.

В обоих языках пора юности, молодости осмысляется как счастливая пора, причем данная семантика отражена как во фразеологическом значении, так и в компонентном составе ФЕ: «sweet seventeen» (букв. «сладкие семнадцать») – счастливая девичья пора, семнадцать лет; «золотая пора» (высок.) – лучшее, счастливое время жизни (юность, молодость). ФЕ обоих языков посредством яркой образности представляют характерные «проявления» этого возраста: «the salt of youth» (букв. «соль молодости») – юношеский задор, пыл юности; «a ring tail <ed> roarer (snorter)» (букв. «звонкий хвост орущий») – парень, что надо; «wild oats» – грехи молодости, юношеские увлечения; «sow one's wild oats» – отдавать дань увле-

чения молодости, грешить в молодости, «перебеситься»; «добрый молодец» – (нар.-поэт.) молодой человек, удалец; «красная девица» – слишком робкий, застенчивый молодой человек; «маменькина дочка» (разг.-пренебр.) – изнеженная, избалованная девушка.

Интересно отметить, что у всех английских ФЕ со структурой предложения лексемы «youth» (букв. «молодость») и «young» (букв. «молодой») входят в компонентный состав. В русском языке подобные лексемы – «молод (молодой)» и «молодость» – также являются компонентами 14 русских ФЕ (из 18) со структурой предложения. В четырех фразеологизмах компоненты «зелен» и «мартовский» также передают семантику молодости / неопытности и периода начала расцвета жизни (природы). Но в первую очередь ФЕ данной структуры в обоих языках выражают мысль о ценности молодости в жизни людей: «to a young heart everything is fun» (букв. «для молодого сердца все является весельем») – молодым весело жить на свете; «кто помоложе, тот и рублем подороже»; «на работе ли, на ложе, а все лучше помоложе»; «молодость на крыльях летает и мечтой питается»; «молодому наука – что печать к воску». Только в русском языке имеются ФЕ, в которых отмечается, что человек в молодости может быть зрелым, опытным: «молод годами, да стар умом»; «молод волосом, да правит волостью». Народная мудрость гласит, что плохой человек в любом возрасте проявляет себя: «и молоды опенки, да червивы»; «щенок щенком, а брешет по-псиному» – о молодом дельце, который расталкивает локтями других.

Наконец, только в английском языке проводится параллель между молодостью и богатством, причем влияние денег может быть как отрицательным, так и положительным: «abundance of money ruins youth» (букв. «изобилие денег губит молодость»), «a rich bride goes young to church» (букв. «богатая невеста идет молодой в церковь»).

ЛИТЕРАТУРА

1. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – https://ru.wikipedia.org/wiki/Возрастная_периодизация (дата обращения: 14.01.2018).
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1978. 846 с.

ХАЛЫК ҺӘМ АВТОР ҖЫРЛАРЫНДА ГӨЛ ОБРАЗЫ

Долгова Л., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Җырлар сурәт системасы белән бәйләнгән. Кеше көнделендәге хисләрен, кичерешләрен, тойгыларын, сагыну-сагышларын, бәхетле мизгелләрен аңлатыр өчен табигатькә

мөрәҗәгать итә. Җыр иҗат ителгәндә автор агачларны, ай-кояшны, чәчәкләрне, үсемлекләрне, кош-кортларны куллана. Бер сүз белән әйткәндә, табигатьтә үзенә охшаган, якын булган образлар эзли.

Җырлардагы үсемлекләр дөньясы белән бәйле образларны: агачлар, гөлчәчәкләр һәм үлән төрләренә бүлеп карарга була. Әлеге бүленеш халык җырларыннан ук килә һәм автор җырларында төп урынны алып торган образлар да, нигездә, халык иҗатындагылар.

Гөлчәчәкләр арасында иң еш сүз-сурәт ясаган образ – гөл. Нәфис сәнгати шигърияткә хас чара буларак, ул барлык төркем җырларда да актив кулланыла һәм образлы мәгънә төсмерләре дә киң кырлы. Чөнки гөл һәркемнең дә күңелендә матурлык, мөлаемлык, наз символы буларак урнашкан.

Алларым диям сине,
Гөлләрем диям сине;
Алым түгел, гөлем түгел,
Җаннарым диям сине [5: 372].

Гөл сүзе төрлеләнә бара: кына гөл, ал гөл, зәйтүн гөл, исле гөл, роза гөле, тамчылы гөл, миләүшә гөлләре, үрмәле гөл, күк зәңгәр гөл, рәйхан гөле һ.б.

Тәрәзә төбем исле гөл,
Сынмый да, бөгелми дә шул;
Сиңа төшкән мәхәббәтем
Сүнми дә, сүрелми дә [5: 365].

Гөл сүзе ал сүзе белән парлап кулланыла һәм ал-гөл пары-ның күп төрле җыр жанрларында кулланып, җырларда ритм-рифма төзиләр:

Алларым диям сине,
Гөлләрем диям сине;
Алым түгел, гөлем түгел,
Җаннарым диям сине [5: 314].

Кыска җырларда ал – гөл пары кабатлау төзеп, җырны так-макка якынайта. Төрле исемнәр, фигыльләр белән бәйләнешкә ке-реп, ритмлык тудыра. Шуның өчен дә, әлеге образлы сүзләр уен җырларында бик актив.

Ал бәйлиләр, гөл бәйлиләр
Талган беләкләремә;
Сабыр итәргә кушалар,
Түзмим йөрәкләремә [4: 217].

Гөл образының иң киң таралган мәгънәсе ул – матурлык. Ул бакча, чәчәк сүзләре белән кулланылып, кеше образын тулыландырып аның матурлыгын һәм башка якларын ачыклап бирә:

Аллар алып, гөлләр сибәм,
Иркәм, баскан эзеңә;
Бакчада үскән гөлләр күк
Күренәсең күземә [3: 201].

Гөл образы туган илне сагынганда кулланыла. Туган ил гөлгә тиңләштерелеп бирелә:

Исә җилләр, үсә гөлләр
Иртәләрен су сипкәч;
Өзлә эчләр, түглә яшьләр
Туган җир искә төшкәч [4: 119].

Халык җырларында чәчәк образы да актив. Без аның зәңгәр чәчәк, сары чәчәк, ал чәчәк, күк чәчәк, алма чәчәге һәм башка төрле вариантларын да очратабыз.

Чәчәк образы татар халык җырларының барлык жанрларында да катнаша һәм күп мәгънәгә ия. Ул – ярату, мәхәббәт, сагыш, туган илне сагыну, яшьлек һ.б. темаларда да кулланыла торган универсаль образ.

Безнең илләр калды инде,
Зәңгәр чәчәк ал инде;
Сагынышып, саргаешып
Хат язарга калды инде [4: 343].

Татар халык җырларында гөл – ритм-рифма ясарга ярдәм итә, ал сүзе белән кулланып төрле синтаксик парлар төзи. Сөйгән ярны тасвирлаганда һәм туган илгә булган ярату, сагыну хисен белдергәндә кулланыла. Автор җырларындагы гөл образына хас мәгънәләрнең һәм синтаксик кулланышының халык җырларыннан аермасы юк. Әмма гөлчәчәк сүзтезмәсенең кулланышы арта. Ул чәчәк ата торган матур гөлләрне, чәчәкләрне һәм гомумән чәчәкле үсемлекләрне белдерү өчен кулланучы кушма сүз.

ӘДӘБИЯТ

1. Җырлар китабы. Халык җырлый. Казань: Татар. кит. нәшр., 1972. 608 с.
2. Миңнуллин К.М. Казань: Мәгариф, 2003. 400 с.
3. Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары. Казань: Татар. кит. нәшр., 1980. 319 с.
4. Татар халык иҗаты. Кыска җырлар. Казан, 1976. 391 с.
5. Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар. Казань: Татар. кит. нәшр., 1988. 488 с.

СЕМАНТИЗОВАННЫЕ МОДИФИКАЦИИ ГЛАСНЫХ В ЯКУТСКОМ ЯЗЫКЕ

Егорова Я., Северо-Восточный федеральный университет, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. И.Н. Сорова

Эмоциональная окрашенность речи в якутском языке выражается и в особом произношении тех слов в предложении, которых под влиянием каких-либо чувств говорящий хочет особо выделить. Для выражения различных значений экспрессивного, модального и логического характера наблюдается необычное удлинение конечного гласного звука слова, в которых могут быть нарушены фонематические нормы [1: 80].

В якутской разговорной речи семантизованные модификации гласных наблюдаются в обращениях, вопросительных высказываниях, повторениях слов и эмоциональных словах.

В обращениях, широкий краткий гласный звук удлиняется (***Ийээ,*** *наһаа долгуйума. 'Мама, слишком не волнуйся'*), широкий гласный постепенно сужается (***Маайаа-ыы,*** *ити сытар сону ылан биэр эрэ. 'Мая, подай вон то пальто'*), долгий гласный заменяется на дифтонг (***Эдьиэй,*** *кыыһырыма. 'Сестра, не сердись'*), и все слово принимает особенную вызывательную интонацию.

Первоначальная эмфотическая долгота и дифтонгизация кратких гласных начинает закрепляться в языке как особый способ выражения эмоциональной и модальной нагрузки слова, а также некоторых грамматических категорий (вопроса, обращения) [3: 278-280]. Так, в интеррогативных высказываниях с окраской волнения краткий гласный конечного слога глагола и вопросительного местоимения удлиняется (***Хайыы-ы,*** *баччааҥҥа диэри бүтэ иликкит дуо? 'Как, вы еще не закончили?'*, видоизменяется на дифтонг (*Хайа, тоҕо* ***кэпсэппэккиэн?)***.

Повторение слова в якутском языке широко применяется как способ усиления значения слова, а также для придания слову различной эмоциональной окраски [1: 81]. В повторениях, широкий гласный протягивается (*Мин эйигин кэтэһэн* ***олоор да олор,*** *киһим суох. 'Я ждал-ждал, а его все нет'*), заменяется на узкий гласный (*Эдьиий,* ***улахыын-улахан*** *махтал. 'Сестра, огромное-огромное спасибо'*); узкий гласный удлиняется (***Үһуун да уһун*** *айан буолла. 'Дорога долгая-долгая')*; дифтонг постепенно расширяется (***Суо-оон да суон*** *куоластаах. 'Голос у него широкий'*).

В особенных эмоциональных словах и предложениях, передающих волнение, восхищение, радость, сожаление и т.д., узкий и широкий гласный удлиняются (*Мин эйиэхэ эппитим* ***буолбаат!*** *'Я же ведь тебе говорил!'*), узкий краткий гласный изменяется на дифтонг (*Уу,* ***үрдүгүөн*** *'Ух, высоко-то как'*).

С помощью компьютерной программы Speech Analyzer определены акустические особенности семантизованных модификаций гласных, анализ экспериментального материала проведен по трем физическим параметрам: частота основного тона (ч.о.т.) в герцах (ГЦ), длительность в миллисекундах (мс) и интенсивность в процентах (%). Эти параметры позволяют обнаружить коммуникативно значимые признаки речевого сегмента, которые как правило, интегрируются в определенную речевую модель [2: 14].

При изменении краткого гласного конечного слога на долгий гласный и дифтонг слово принимает особую интонацию, поэтому длительность увеличивается на два раза больше. А в особенных эмоциональных словах, передающих различные чувства, длительность расширяется даже на 4–5 раз больше. Например, длительность слова *минньигэһиин 'вкусно-то как'* составляет 1619 мс, из них долгота *ии* равняется 791 мс, а слово без семантизованной модификации *минньигэһин 'как вкусно'* имеет длительность 963 мс, при этом долгота *и* – 138 мс.

При удлинении краткого гласного, расширении дифтонга показатель интенсивности слова становится более высоким, например, в слове *доҕоруом 'друг мой'* динамика равняется 12-56-9-53-21-62-10-1%, в слове с расширением дифтонга *доҕоруо-ам 'друг мой'* отмечается повышение показателей динамики, интенсивность колеблется от 7% до 90%: 63-12-12-73-19-62-90-7%.

Движение частоты основного тона слов с семантизованной модификацией гласных в конце, в основном, нисходящее с широким интервалом. Высокие показатели движения ч.о.т. отмечаются также в особенных эмоциональных словах: 320-470 Гц. В отличие от них, в обращениях показатель ч.о.т не превышает 267 Гц. Например, тональность произнесенного без модификации *иэхэйбин 'как хорошо'* составляет 213-238-210-159-256-156 Гц, движение ч.о.т. – восходяще-нисходяще-восходяще-нисходящее. А тональность слова с семантизованной модификацией *иэхэйбиэн 'хорошо-то как'* равна 261-321-294-221-324-300-180 Гц, интервал колеблется от б.2 до уровня ч.4-ч.5.

Таким образом, в якутской разговорной речи в обращениях, вопросительных высказываниях, повторениях и эмоциональных словах отмечаются семантизованные модификации гласных, которые выражают различные значения экспрессивного, модального и логического характера и имеют особенную акустическую природу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дьячковский Н.Д. Звуковой строй якутского языка. Ч. 1. Вокализм. Якутск, 1971. 189 с.

2. Сорова И.Н. Фоностилистика якутской разговорной речи. Автореферат на соиск. уч. ст. к.ф.н. Якутск, 2011. 24 с.

3. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксису якутского языка. М.-Л., 1950. 304 с.

К ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ ПОНЯТИЯ «РЕАЛИЯ» КАК ПЕРЕВОДЧЕСКОГО ТЕРМИНА

Ербулатова И.К., КФУ, аспирант

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. Г.Х. Гилазетдинова

В последние десятилетия проблемы и вопросы взаимосвязи языка и культуры являются актуальными. Большой вклад в разработку общетеоретических и методических аспектов соотношения «язык и культура» в своих работах внесли многие ученые и лингвисты. Идея связи культуры и языка относится еще к XVIII веку, но научная разработка этой проблемы началась лишь с конца XIX века. По мнению известного ученого-лингвиста Г.Д. Томахина, «каждая культура состоит из функциональных единиц, имеющих свою форму, значение, дистрибуцию и функциональные единицы культуры, которые могут не совпадать в различных культурах либо по форме, либо по значению, либо по дистрибуции» [10: 79]. Функциональные единицы включают в себя не только специфические факты истории, явления общественной жизни, государственного устройства, географические объекты, предметы материальной культуры, но и их названия – слова и словосочетания – все это в лингвистической науки обычно называют реалиями.

Несмотря на широкое использование термина «реалия», до сих пор ни в лингвистике, ни в лингвострановедении, ни в переводоведении отсутствуют достаточно четкие критерии для выработки его дефиниции, и почти не затрагивался вопрос о сущности национальных реалий. Лишь в некоторых исследованиях по теории и критике художественного перевода, по лингвострановедению и переводоведению реалии рассматривались как слова, дающие пред-

ставления о специфике быта, культуры, образа жизни, присущие определенной культуре, народу или стране (С.И. Влахов, С.П. Флорин, Г.Д. Томахин, А.И. Федоров, В.С. Виноградов, Вл. Россельс, А.С. Ермагмбетова, Ж.А. Жакупов).

Впервые термин «реалия» был употреблен Л.Н. Соболевым в 1952 году. Реалии, по определению Л.Н. Соболева, это «…те слова из национального быта, которых нет на других языках, потому что нет этих предметов и явлений в других странах» [9: 51]. Однако, в настоящее время, с этим определением можно поспорить. Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров дают более узкое толкование: «реалии – это слова, служащие для выражения понятий, отсутствующих в иной культуре и в ином языке, слова, относящиеся к частным культурным элементам, а также слова, не имеющие эквивалентов за пределами языка, к которому они принадлежат» [2: 19].

Казахстанский ученый, профессор Ж.А. Жакупов выделяет реалии в следующие группы: 1) слова, обозначающие природные и этнографические понятия; 2) фольклорные реалии; 3) бытовые реалии; 4) слова, обозначающие общественные и исторические реалии [5: 51]. Исследователь А.С. Ермагамбетова на материале перевода реалий романа– эпопеи Мухтара Ауэзова предлагает классификацию реалий, построенную из частного положения, а именно, перевода с казахского языка [4].

Определенный интерес представляет вопрос о распознавании реалий в контексте, который важен, в первую очередь, с точки зрения межкультурной коммуникации. По мнению ряда исследователей, отличительной чертой реалии является тесная связь референта (обозначаемого реалией предмета) с тем или иным этносом, с одной стороны, и определенным историческим отрезком – с другой. Отсюда возникает присущий реалиям национальный и временной колорит. Данный признак, однако, не является единственным. Показатель типа «свой»/»чужой» также помогает отличить реалию от других единиц. Такая точка зрения созвучна с разрабатываемой в этнопсихолингвистике теории лакунарности [6]. Так, лакуна (от лат. lacuna – углубление, впадина) – это отсутствие в одном из языков наименования того или иного понятия [7: 184] Первыми исследователями, которые ввели в научное употребление термин «лакуна», являются канадские лингвисты Ж.П. Вине и Ж. Дарбельне, понимая это как «явление, которое имеет место вся-

кий раз, когда слово одного языка не имеет соответствия в другом языке» [3: 10].

Наибольшее количество общих черт реалии имеют с некоторыми терминами. В научной литературе предлагается несколько критериев такого отличия: сфера применения, пути распространения, этимология, эмоционально-стилистическая окрашенность и др. Наиболее убедительными средствами отличия реалий и терминов следует считать национальный и временной колорит, присущий лишь реалиям, жанрово-стилистическую специфику текстов (художественные/ научные), их контекстуальные особенности. Однако следует отметить, что в определенных случаях наблюдается переход реалий в термины и наоборот; существет также категория единиц, которые можно считать одновременно и терминами, и реалиями [11], поэтому при разграничении этих понятий следует опираться на характер литературы, в которой употребляется данное слово и сам контекст.

В настоящее время вопрос о содержании понятия «реалия» в теории и практике перевода стоит довольно остро. Помимо лакун, отечественные и зарубежные ученые, изучающие проблему реалий, дают различные определения реалиям, отмечают одни признаки этих лексических единиц и опускают другие, используют неодинаковые термины для их обозначения, такие как «безэквивалентная лексика», «варваризмы» [8: 141], «экзотизмы» [1: 222], «локализмы» [1: 222], «этнографизмы» [10: 41], «ксенизмы» [12: 260] и некоторые другие. Отсутствие точного или приблизительно единого определения термина «реалия», употребляемой лингвистами, учеными, переводчиками в отношении этого понятия до сих все еще требует четкого выяснения содержания реалии как переводческого термина и его разграничения от других единиц языка.

Таким образом, исследователи в области теории и практики перевода сталкиваются с проблемой реалий, связанной, в первую очередь, с поиском наиболее адекватных приемов и способов передачи реалий, характерных для одной лингвокультурной общности, средствами другого языка, с учетом максимального сохранения национальной и исторической окраски как отдельного факта, так и всего текста – подлинника в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1968. 608 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1980. 320 с.

3. Vinay J. P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l`anglais. Paris: Didier, 1958. 145 p.

4. Ермагамбетова А.С. Классификация слов-реалий и способы их перевода (на материале перевода романа-эпопеи «Путь Абая» на английский язык) // Иностранные языки. Вып.6. Алма-Ата, 1971. С. 91-108.

5. Жакупов Ж.А. Аудармотануды аңдату. Алматы, 2004. 245 с.

6. Муравьев В.Л. Проблемы возникновения этнографических лакун. – Владимир: ВГПИ, 1980. 106 с.

7. Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. М.: Высшая школа, 1964. 243 с.

8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1996. 536 с.

9. Соболев Л.Н. О переводе образа образом. М., 1955. 309 с.

10. Томахин Г.Д. Реалии – американизмы. Пособие по страноведению. М.: Высшая школа, 1988. 234 с.

11. Швейцер А.Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. 253 с.

12. Ярцева В.Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 685 с.

М.ҚАШҒАРИДІҢ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ АТ-ТҮРІК» ЕҢБЕГІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Ермағамбетова А., Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, филология факультеті, І курс студенты

Ғыл. жет. – Г.С. Обаева

Мақал-мәтел – бейнелі сөз, халық даналығы. Әр халықтың мақалы мен мәтелі – сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, анықтамасы. Ол кез келген уақиғаның, мәселенің тұсында еске түседі, тілге оралады. Көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін қиын нәрсені оп-оңай, бір-ақ ауыз сөзбен ұғындыра алады. Мақал-мәтел – поэтикалық жанр. Ол әдетте белгілі бір ойды, пікірді ажарлап айқындау, қорыту үшін қолданылады. Бұл жағынан алғанда ол – сөздің қатығы, қаймағы дерлік.

XI ғасырда өмір сүрген аса дарынды түркі перзенттерінің бірі М. Қашқари сонша жерді кең жайлап, еркін мекендеген түркі тайпалары мен көрші елдердің ауыл-мекендеріне, шаһар-кенттеріне, дала-жайларына барып тілдерін зерттеген, мақал-мәтелдері мен өткір сөздерін, уытты орамдарын, қанатты да қалыпты айтылатын сөз иіндерін т.б. да қыруар тіл байлығын жинаған [1: 61]. Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит – түрік» еңбегінде қамтылған мақал-мәтелдердің бүгінгі қазақ әдебиетіне қаншалықты етене жақын екенін аңғару қиын емес. Профессор Б. Кенжебаевтың жазуынша «Сөздікте» 270 шақты мақал-мәтел

келтірілгендігін айтады. Солардың ішіндегі 60 мақал-мәтел қазіргі қазақ әдебиетінде ешбір өзгеріссіз сол қалпында қолданылады. Ондағы мақал-мәтелдерден орта ғасыр көшпенділері мен тұрғын халықтарының сана – сезім тұрғысы, дүниетанымдары, ой-түйіндері, салт-сана, кәсіп-тәсілдері танылады. «Диуан» сөздері ақыл-нақылдар, мақал-мәтелдерді тізбектеп, жоғары адамгершіліктің қағидаларын жасайды. Адамның басқадан айырмашылығы оның бойындағы ең ізгі қасиеттерінде, білімінде, әділдігінде, ізгілігінде деп түйеді [2: 25].

Дүниеқоңыздыққа салынып, ішпей-жемей, бермей-кимей жиған мал-мүліктің еш қайырымы жоқ деп «Диуан» авторы қасиетсіз адамдардың, қайырымсыз жандардың тоғышар мінездеріне лағнет айтады. Жастарға ақыл айтып, жат мінезден сақтандырады. М. Қашқари ақылды, мінезді адамдарды бір сөзбен «жақсы», ал ақылсыз, мінезсіз адамдарды «жаман» деп атайды. Жақсылықтың белгілері: адалдық, қайырымдылық, арлылық, әдептілік, сыпайылық, талаптылық. Жамандықтың көріністері: арамдық, мейірімсіздік, арсыздық, әдепсіздік, тұрпайылық, талапсыздық. Бұған «Жақсы адамның сүйегі қурағанмен, аты қалар» мақалын келтіруге болады. «Жаз еңбек етсең, қыс қуанарсың», «Егін айдаудағы бірлік астық орғанда бұзылмас», «Күз болары көктемнен мәлім» деген мақалдардан сол кездегі халықтың егіншілік кәсібі, соған сай сөз саптаулары байқалады. Ғалым «Әдептің басы – тіл» – деп тіл өнерін қол өнерінен де, ерліктен де жоғары қойған. Тіл – ақылдың көрінісі. Тілсіз жерде бірлік те жоқ, тірлік те жоқ деп дәріптеген. Жамандықтың бір белгісі – күншілдік, іштарлық. «Күндестердің күлі де – күндес». Ондай жандар, әдетте, өзінен басқаның бәрін күндейді, жақтырмайды, жаратпайды. Өзінен өзгенің жақсы ісіне, сөзіне, табысына сүйсінбейді, қуанбайды, керісінше, күйінішпен, қызғанышпен қарайды, қалайда біреуді кемітіп, мұқатуды өзіне дәреже көреді, ең болмаса сыртыңнан жамандап, даттап жүреді.

Мақал-мәтелдердің бірсыпырасы жақсы адам, парасатты азамат боламын деген талапкерді қашанда халқымен, қауыммен бірге болуға, өмірдің қызығын да, қиындығын да елімен, халқымен бірге көруге шақырады. «Жалғыз қаздың үні шықпас» дейтін мақалдың мәнісі адамды ұйымшылдыққа, бірлікке шақырады. «Еңбек етсең – емерсің», «Тас бас жарар, еңбек тас жарар», «Екпейінше – өнбес, талпынбайынша – жетпес» мақалдары елді

еңбекқорлыққа үндесе, «Жалқауға бұлт та жүк боп көрінер», «Жалқауға бұлт саясы да тимейді» деп жалқаулықтан жирендіреді.Адамның тағы бір қасиеті – мінез. «От – түтінсіз болмас, жігіт – мінсіз болмас», «Тәкаппар тақсірет тарттырады», – дейді ғалым.

М. Қашқари ата-ананы дәріптеп, жоғары бағалауға, ағайын-туғанмен тату болуға байланысты да көптеген мақалдар келтірген. Мысалы: «Атаның ұлы – атасына тартып туар», «Ұран көтерілсе – ру жиылар, жау келсе – жамағат жиылар», ««Ағайын» десе – шақ қарадық. Қиын-қыстау шақтарда халықты шыдамдылыққа, сабырлылыққа шақырып «Ауыр күн де өтеді, оған сабыр, шыдам қыл» деп тоқтам айтқан.

Ғұлама мақал-мәтелдерін жазуда басқа да көптеген (үрей туралы, байлық, кедейлік туралы, сараңдық, дәрменсіздік, дос туралы жоқтық туралы, ғылым, өсиет, тағлым туралы) тақырыптарға тоқталған. Олардың әрқайсысынан тек ақыл сөз, өсиет қана емес, орта ғасырдың терең ой-түйіндерін де байқауға болады. *Асау өзен өткелсіз болмас.* Бұл мақал бір істің шешімін, түйінін таба алмай, қиналып тұрған адамға «Мұның да түйіні табылып қалар» деп ақыл ретінде айтылады. *Ақымақ адам ес – жисын, елде әділ заң толыссын,Қозы мен бөрі бірге жүрсін, қайға кетсін.* Мақалдың мәні: қылышымызбен жақсы жол ашалық, ессіздерге ес кірсін, елдің дәстүр-заңы түзелсін, тоқтылар мен бөрілер қатар жүріп тіршілік етсін, қайғы-мұң бізден сабылып алыс кетсін, жоламасын, яғни ел арасында тыныштық болсын дегенді уағыздайды. *Ауыз жесе көз ұялар.* Бұл мақал біреудің затын сатып алған, яки жеген, бірақ оны қайтара алмай қиналған адамдарға арнап айтылады. *Адам аман болса, өмірден көр көрер, (Есен болса жаның – көрерің көп).* Бұл мақал адамның жаны аман болса, алдында көрері көп деп насихаттайды. *Іштік болса, ат жауыр болмас.*Бұл мақал әрбір істің алдында ала жай-жапсарын жан-жақты ойластырып алуға шақырып айтылады [3: 170-186]. Жоғарыда айтылып өткен М. Қашқари мақал-мәтелдерінің бүгінгі қазақ әдебиетіне қаншалықты етене жақын екенін аңғару қиын емес. Онда үй ішінің мүшелерінен бастап, ағайын туыс, достық, сыйластық, еңбекқорлық, ақыл-білім тақырыптары қамтылған. Қоғамға, адамгершілікке жат, ерсі мінез-қылықтар, жарлы мен жалғызға жасаған қиянат зұлымдықтар әшкереленіп сыналған. Бұл

мақал-мәтелдердің адамзат тәрбиесіне, өсіп-өркендеуіне зор ықпал ететіні анық.

Қорыта айтқанда, Махмұд Қашғаридің теңдесі жоқ бұл шығармасы біздің еліміздегі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына, тілдік, әдеби, тарихи, этнографиялық тұрғыдан қарастырғанда ұрпақтан ұрпаққа жеткен бай мұра. Халықтың қанатты сөздер мен мақал-мәтелдері орынды қолдана білген ғұлама шығармасының құндылығы да, оның кейбір сөз нұсқаларының қазіргі уақытта да өзгеріссіз қолданылуында. Ел билігі мен әкімдік, әділдік пен адалдық, парасат пен қайырымдылық, заң мен адамгершілік туралы айтылған өсиеттердің көкірегі ояу ұрпаққа берер ғибраты мол.

ӘДЕБИЕТ

1. Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, Ана тілі, 1992. 245 с.
2. Көшірбаева Ә.Н. Әлемдік педагогикалық ой-сана. Алматы:«Таймас» баспасөз, 2009. 451 с.
3. Қашқари М. Диуани лұғат ит-түрік. Алматы, 2006. 864 б.

«АЙМАН-ШОЛПАН» ЖЫРЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕДЕГІ МАҢЫЗЫ

Жұмабекова Ж., Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
І курс студенты
Ғыл. жет. – Г.С. Обаева

Ұлы бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби: «Адамға біліммен қатар, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың хас жауы» [1: 6], – деген екен. Ұрпақ тәрбиесінде ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлерін оқып үйрену, өнеге тұту, жас ұрпақты ізгілікке баулу үлкен жауапкершілікті талап етеді. Ұлттық тәрбие құндылықтарын қалыптастырудың бірден бір жолы – ұлттық фольклор, яғни халық ауыз әдебиеті мұраларын баланың кішкентай кезінен құлағына сіңісті етіп, бойына сіңіру. Халық фольклорының әрбір туындысында халықтың өзіне ғана тән тәрбие көздерін тануға болады. Қазақ фольклоры – тілінің бейнелілігімен, мәнділігімен, мазмұндық өткірлілігімен аса құнды қазына. «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Кенесары-Наурызбай», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан» т.б. – қазақтың халық ауыз әдебиетінің жауһарлары рухани тазалықты, адамгершілікті, махаббатты дәріптейтін, ұрпаққа үлгі ететін ұлттың асыл мұрасы. Бұл жырлардағы кейіпкерлердің іс-әрекеті жас ұрақтың еліктеп,

өзіне үлгі тұтып өсуіне болатындығын, елін, жерін қалай шексіз сүю керектігін үйрететіндігі сөзсіз.

«Бақыт іздеп, ғасырлар бойына сахараны шарлап шарқ ұрған мұңдар жолаушы – қазақ халқы бізге архитектура мен скульптураның, сурет өнерінің ескерткіштерін қалдыра алмады. Бірақ ол бізге ең асыл мұра – жыр мұрасын мирас етті» деген екен ғұлама ғалым М. Әуезов [2: 3]. Көшпелі халықтардың тарихына арналған очерктері мен зерттеулерінде Шоқан Уәлиханов ауызша туған жырларды бүгінгі ұрпаққа өзгеріссіз жеткізген ақындардың құйма құлақ қасиеттерін терең талдаған. Шынында да, қазақ халқының бойына біткен ерекше дарын, бізге жеткен ауыз әдебиеті мұраларының молдығы кімді болсын таңдандырмай қоймайды.

XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ елінің әлеуметтік-қоғамдық тіршілігін, тұрмыс- салтын қамтитын, халық арасына кең тараған, оқиғасы реалистік өмірден алынған қазақтың лиро- эпостық жырларының бірі – «Айман – Шолпан» жыры. Жыр Маманның екі қызын әуелі сұлулық, бақыт, салтанат құшағында көрсетеді де, кейін екеуін тұтқынға түсіріп, теңсіздікке ұшыратады. Бұл шендестіру Маман мен Көтібардың бақ салтанатын мақтай келіп, олардың өте ұсақ, халықтық мінезге жат адамдар екенін, феодалдық зорлық бар жерде қазақ қызының бағы жанбайтындығын көрсетеді. Жырдағы Шолпан мен Арыстанның махаббаты екі елді бітістіруге себеп болады. Ал, жырдағы Айман – өте ақылды, сирек кездесетін би қызының үлгісі. Айманның махаббаты романтикалық-трагедиялық сарында емес, прозалық-реалистік арнада баяндалған. Өз басының мүддесіне келгенде, ол – бас бостандығын іздеген, үлкен махаббат иесі болған образ.

«Айман-Шолпан» жыры қазақ фольклорының бағалы қазынасы, қазақ этнографиясының сүбелі шығармаларының бірі бола отырып, өзінің бойына халық тілінің өз кезеңіндегі мол қазынасын, танымын, психологиялық иірімдері мен жалпы ұлт, ұлт мәдениеті мен этнографиясы, тілі дамуының біртұтас кешенін жинақтаған құнды дерек болып саналады. Мәселен, ас беру, сауын айту, сауға беру, бәйгеге тігілген жамбы, бата алу, ант ішу, ашамай, жарғақ, өкіл ата, қалың мал, нақ сүйер, құдайы беру, байғазы, азамат, көрісу, жайдақ нарға мінгізу, қол алысу, жесір, мал (дүние-мүлік), саба, піспек және т.б. Жырдың басталуының өзі ас берумен басталады. Қазақ халқында өлімді шамасы келгенше туған-туыс, ауыл-аймақ болып аса құрметпен шығарып салатын дәстүр күні

бүгінге дейін жалғасып келеді. «Ас беру ислам дінінің шариғатымен байланысты қалыптасқан әдет емес», – деп жазады Х.А. Арғынбаев [3: 68]. «Айман – Шолпан» жырында шығыс халықтарының арасында, әсіресе қазақтарда кеңінен таралған – бата алу дәстүрі кездеседі. Мысалы: «..Айман қыз елден сөйтіп алды бата,// Ісінде болмаған соң зәре қате».

Бата араб сөзі – қазақша екі мағына береді: алғыс айту, ақ ниет, жақсы тілек білдіру (оң бата); діни ұғымда мұсылмандардың намазда т.б. діни жораларда оқитын дұғасы. Мұнда бата алу айтарлықтай ізгі іс жасағанда көпшіліктің беретін жақсы тілектері мағынасында қолданылған. Сонымен қатар халық арасында бата алған адам «көгеріп, өніп-өседі» деген де сенім қалыптасқан. «Жауынмен жер көгереді, батамен ел көгереді» мақалы осыдан туындаса керек. Жырдың басынан бастап шиеленіскен оқиға желісін ақылдылығымен, тапқырлығымен шеше білген Айман қыз көпшіліктің батасын алып, соңында бәрі құда болып, бір-біріне құрмет көрсетіп, сый-сыяпат, киіт кигізгенін мына тармақтардан көруге болады «Көтібар сонша жанға киіт берді». Жыр бойында қазақтың өміріне тән салт-дәстүріміздің өзге де белгілері айқын байқалады. Мәселен: «Атакеңе бар дағы байғазы де, //Алып келіп жүрмеңіз жек көргенін» немесе «Келеді Айман сұлу сүйіншіге, // Береміз Теңге тоқал сені» дейді. *Байғазы, сүйінші* деген сөздердің мағынасы қазақ халқы үшін өте терең. Бұл салт- дәстүріміз әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді деп айтуға болады.

Этнография тұрғысынан жырдағы салт-дәстүр, халықтың нанымы мен сенімі, көзқарасы, өзіндік өмір сүру ерекшелігі айрықша нақтылықпен берілген. Қолданыстағы сөздердің, сөз тіркесінің алымы қазақы тілдің табиғатын, сөз жасау, сөз қолдану шеберлігін, ұлт танымындағы, түсінігіндегі ұғымдарды бейнелей алған сөз қолданысын байқата түседі. Қазақтың танымымен байланысты тіршілік дәстүрін бейнелеудегі жырдың тіліндегі ерекшеліктер ұлт құндылығын дәріптей алғандығымен де, ұлт санасына сіңіретін жыр ретінде қалыптаса алғандығымен де маңызды. «Айман – Шолпан» жыры осындай бай тілімен де құнды шығармаларымыздың бірі болып табылады. Қорыта айтқанда, «Айман-Шолпан» жырындағы этнографиялық салт-дәстүр деректері де жас ұрпақтың бойында ұлттық тәрбиені сіңірудің құралы бола алады деп ойлаймыз. Ұлттық жадымызды жаңғыртуда,

көне танымдық түсініктерімізді жаңғырту – ұлт құндылығын дәріптеуде тамаша негіз.

ӘДЕБИЕТ

1. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы, 1973. 245 с.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы, 1991. 251 б.
3. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым, 1973. 451 б.

МИЛЛИ АСЫЛЫБЫЗ – ТУГАН ТЕЛДӘ

Заһидуллин Р., Илеш р-ны, Карабаш урта мәктәбе, X сыйныф
Җит. – А.Ф. Мөсәлләмова

Һәр халык үзенә генә хас рухи байлыгы, милли гореф-гадәтләре белән үзенчәлекле. Татарлар дөнья буйлап сибелгән. Ут күршебез Татарстанда аның бары 25 проценты гына яши икән,калганы читтә гомер итә. Шуңа карамастан, татар татар булып калырга тырыша. Чөнки безнең телебез, динебез, тарихыбыз уртак.

Мин – татар егете. Башкортстанның Илеш районында урнашкан, зур булмаган Иштирәк авылында яшим. Буш вакытларда гәзит-журналлар укырга яратам. Әнием укытучы булгач, без аларны күпләп алдырабыз.

Аларны бергә туплап, җыеп барабыз. Татарстанда чыга торган “Без – бергә” гәзитенең элегрәк килгән бер санында (№2, (045) 2015 ел) Татарстанның халык артисты, якташыбыз Салават Фәтхетдиновның бер фикеренә тап булдым. Ул болай дигән: “Гаиләдә булмаган тәртипне илдән сорап булмый. Өч балам бар. Берсе урысча сөйләшә, берсе – инглизчә... Татарча рәхәтләнеп сөйләшеп булмый. Өйдә булмаган мөхитне мин ничек халыкка: “Шулай булыгыз!” – дип әйтә алыйм?”

Нәкъ күңелендәгесен ачып салган, бик күпләребезне борчыган туган телебезне саклау мәсьәләсенең никадәр аянычлы хәлдә булуын үз гаиләсе мисалында аңлаткан.

Мин укыган Карабаш урта мәктәбендә төрле фәннәр рус телендә укытыла. Шулар белән беррәттән татар телен өйрәнү мөмкинчелеге дә бар. Бездә бары ике сыйныф кына башкорт төркеменә бүленә,калган сыйныфлар барысы да татар телен укый. Ә башкорт телен без дәүләт теле буларак өйрәнәбез. Кайбер кешеләр татар теле авылдан чыгып киткәч кирәкми, диләр. Мин моның белән һич килешмим.

Башкортстанның халык шагыйре Ә. Атнабаев турындагы бер истәлектә аның урамда үз оныгы белән татар телендә

сөйләшкәнен ишеткән бер ханым болай дип сорый: “Оныгыгыз каян бу кадәр татарча матур итеп сөйләшә?” Бу сорауга ул: “Кызым, шигырь укыгыз, шигырь ятлагыз”, – дип җавап кайтара.

Бөек шагыйрьнең шул сүзләрен мин үзем өчен васыять итеп кабул иттем. Һәм шуннан бирле мин шигърияткә гашыйк: шигырьләр укыйм,аларны бөтен ихласлыгымны салып, рәхәтләнеп ятлыйм. Шул мизгелләрдә күңелем күтәрелә,җаным җырлый.Чөнки мин үз телемдә – татар телендә сөйлим. Уңышларым да юк түгел.

Районда үткәрелгән “Тукай моңнары”, “Җиңүле яз”, якташ шагыйрьләребез Р. Миңнуллин, Р. Хәйри иҗатына багышланган сәнгатьле уку бәйгеләрендә призлы урыннар яуладым.Быелгы уку елында Уфада уздырылган яшь чәчәннәрнең “Урал батыр” исемендәге VIII Халыкара конкурсында 1 нче урынга лаек булдым. Бу чарада башкорт халкының тарихи эпосы 42 телдә яңгырады. Туган телемнең бер телдән дә ким түгеллеген үз күзләрем белән күреп,татар булуыма горурланып, канатланып кайттым.

Дөньяның җиде могҗизасы турында борынгы заманнардан бирле сөйлиләр. Әлбәттә, алар җидәү генә түгел. Ләкин ул могҗизаларның иң беренчесе итеп мин туган телемне саныйм. Туган телен югалткан кеше өчен бу дөньяның бөтен могҗизалары да бетә, күңелендәге хәзинәләр урынына бушлык кына торып кала.

Халыкны, бигрәк тә яшьләрне битарафлыкта гаепләсәк тә, теге яки бу күренешкә,проблемага күңеле әрнемәгән, борчылмаган кеше юктыр ул.

Бүген мине телебезнең,милләтебезнең киләчәге борчый.

“Гаеплене күрәсең килсә,көзгегә кара”, – дигән халык әйтеме бар. Үзебез татарча сөйләшә белсәк тә,бер кеше янында (русча сөйләшүче янында) кинәт кенә башка телгә күчәбез. Безнең авылда да балаларын аңлы рәвештә урыс итеп үстергәннәр бар. Әле күптән түгел күрше урамда яшәүче яшь гаиләнең беренче сабыйлары – кызлары дөньяга килде. Әтисе аңа, үсеп, шәһәргә киткәч, кыенсынып, оялып йөрмәсен дип, чит исем кушты. Искиткеч бит – ике татардан марҗа кызы туды! Үкенечкә каршы, бик күпләр хәзер шулай эшли, балаларын кечкенәдән русча сөйләштереп үстерә һәм мондый гаиләләр елдан-ел арта бара. Шулай итеп, әкрен генә милли асылдан читләшкән яңа буын үсә. Ни өченме?! Төп сәбәп, миңа калса, үз телебезгә ихтирам юклыкта.

Үз телебезне ихластан хөрмәтләсәк, жандай кадерләсәк, алай булмас иде.

Телебез гаиләдә саклануга гына кайтып калса, нәрсә булачагын күз алдына китерү дә куркыныч:

– Татар телен укыткан мәктәпләр калмаячак.

– Яңа сүзләр татарчага тәрҗемә ителмәячәк, димәк,сөйләм теле дә яртылаш урыс сүзләреннән торачак.

– Татар телендә язган язучылар да калмаячак, димәк, әдәбият та, татарча матбугат чаралары да юкка чыгачак.

– Татар телендәге театрлар ябылачак, чөнки анда йөрерлек тамашачы түгел, уйнарлык артистлар да калмаячак – нәрсә уйнасыннар, әсәрләр язылмагач.

– Татар халкының тарихы да өйрәнелүдән туктаячак, чөнки татарча чыганакларны файдалана белмәячәкләр.

– Чын мәгънәсендә, юкка чыккан төньяк халыклар хәлендә калачакбыз бит – теле булмагач, милләт тә юк, милләт юк икән, аны искә алучы да булмаячак. Ул гаилә теле булып кына калу!

В. НУРИЕВ ХИКӘЯЛӘРЕНЕҢ ТӘРБИЯВИ ӘҺӘМИЯТЕ

Закирова Г., КФУ, V курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. док., проф. Ф.С. Сәйфуллина

Вакыйф Вәкил улы Нуриев – татар балалар язучысы, әдип, журналист, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, А. Алиш исемендәге әдәби бүләк иясе. В. Нуриев кече һәм урта яшьтәге балаларга атап язган дистәләрчә хикәяләр авторы. Узган гасырның сиксәненче елларыннан башлап аның хикәяләре көндәлек матбугат битләрендә, башлангыч мәктәпләр өчен чыгарылган уку китапларында, хрестоматияләрдә, күмәк җыентыкларда даими басыла килә.

В. Нуриев – җитмешкә якын хикәя авторы. 1990 елда Татарстан китап нәшриятында аның “Бүре кадәр бүрек” дигән хикәяләр җыентыгы дөнья күрә. 2006 елда аның “Җиденче палата”, “Карга карагы”, “Әбиемә – әфлисун” повестьлары нәшер ителә. “Язучының һәрбер әсәре дә үзенчәлекле, уйлануга нигезләнеп язылган. Китапны кулга алу белән, ачык матур сурәт төшерелгән тышкы кыяфәте дисеңме, әсәрнең упкындай тирән мәгънәсе дисеңме – барысы да, “мине тизрәк ачып укы” – ди, сыман” [1: 6]. Тагын шунысын әйтеп үтәргә кирәк: хикәяләрнең күләме кечкенә, алар җиңел һәм тиз укыла. Балалар өчен язылган хикәяләр шундый булырга тиеш тә. Акыл сатмыйча гына бала күңеленә яхшылык

орлыгы чәчү, үсеп килүче буынны каләм белән тәрбияли белү – һәркемгә дә бирелмәгән.

Каләмдәше Г Гыйльманов В. Нуриев иҗатын югары бәяли һәм бер мәкаләсендә болай дип яза: “Минем игътибарны җәлеп иткән бер кулъязмасы – ул “Бүре кадәр бүрек”. Укый башлау белән кинәт үземне ниндидер сихри дөньяда, инде шактый еракта калган балачагымда итеп тойдым” [2: 208]. Ул әдәбиятка олыгаеп, тормыш тәҗрибәсе туплап, әзер, оешкан язучы булып килә, һәм тиз арада үз эшенең чын остасы булып танылa. Әсәрләренең стиле нечкә, балаларны күңелен аңлап иҗат итүе белән тиз арада укучыларның игътибарын үз иҗатына җәлеп итә.

В. Нуриевнең геройлары – тормышны үзләренчә аңлаучы, кабул итүче, бәяләүче һәм шат күңелле, кайвакыт ялкаурак, бераз хәйләкәррәк һәм шуграк, әһәмиятлесе – тормышчан балалар.

Әсәрләренең кайберләре формасы ягыннан да үзенчәлекле оештырылган. “Ашыгудан ни файда?” хикәясе монологтан гына тора, образны ачуда автор геройның “үз-үзе белән сөйләшүе” алымын кулланган. Шул рәвешле геройның эчке дөньясын, кичерешләрен ачуга ирешкән: “Нишләптер минем әби кыбырсык җан. Артыннан куалармыни – ашыга. Мин үзем бер дә ашыкмыйм. Ашыгудан ни файда?” [2: 315]. Монолог аша лирик геройның ялкаурак, пошымсыз бала булуы, моңа җайлы гына аңлатма таба белүе дә сурәтләнә. Югыйсә, балаларның күпчелеге кечкенә вакытта шундый булалар. Моңа өстәп, эчке сөйләм геройларны индивидуальләштерүдә дә мөһим фактор булып тора. Ул персонажның характерын, сөйләү үзенчәлеген чагылдыра. В. Нуриевның герое монологына ваемсызлык, эгоистлык хас.

Авторның әнисенә багышланган “Матуркай” әсәре гуманлылык хисе белән өретелгән. Айгөл исемле нәни кыз бала яралы һәм бер күзе сукырайган каз бәбкәсен саклап кала. В. Нуриев әсәргә эпиграф иттереп мондый юллар китерә : “Каз үстерү, каз симертү буенча иң оста булган ике хатынны беләм мин Кесмәс елгасы буенда. Аның берсе – минем әни, икенчесе – Нәкыя. М. Мәһдиев” [3: 3]. Язучының хатыны Нәкыя исемле була.

Әсәрләренә игътибар итсәк, автор әллә нинди чит җирләргә, дөньяда булмаган фантастик әйберләр хакында язмый, киресенчә, ул табигый, көндәлек вакыйгаларны, кешеләрне сурәтли. Бу – аның тагын бер үзенчәлеге. Нигездә, В. Нуриевне вакыйгалар түгел, ә

геройның характеры, хикәядә бирелгән образның язмышы, рухи дөньясы кызыксындыра.

“Шәп малаймы?” хикәясе аталар һәм балалар, яхшылык һәм яманлык, ак белән кара кебек каршылыклардан үрелгән. Бу хикәя турыдан-туры тәрбияви максатка нигезләнеп язылган. Малайның изге күнелле, мәрхәмәтле, олы җанлы булып тасвирлануы күңелне тынычландыра. Чөнки, кече яшьтәге малайлар психологиясе катырак, ныгырак була һәм мондый эшләргә бик якын тормыйлар. Әлеге хикәядә киресенчә, лирик геройны сыйныф җитәкчесе әтисенә мактый. Баксаң, әтисе дә малаен укытучы янында яманлап, җитәкчесеннән киресен ишетергә теләгәнлеген белдерә. Чит кешедән үз балаң турында яхшы, мактау сүзләрен ишетү рәхәт, ата-аналарның балага вакытында дөрес тәрбия бирүе горурландыра.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, В. Нуриев хикәяләренең шундый сихри, үзенә тартучы яклары күп. Аның кайсы гына иҗат җимешен алма, барысы да уйга сала, укучыны уйландыра. Балалар өчен әдәби әсәрләрне бәяләүдә бүген куела торган төп критерияләрнең берсе – тормыштан алынган характерларны бирү, геройларның күңел кичерешләренә, бала психологиясенә тирәнтенрәк үтеп керү. Язучының балалар өчен язылган хикәяләренең тәрбияви әһәмияте бәяләп бетергесез зур.

В. Нуриевның замана балалар әдәбиятында үз иҗади йөзе, лаеклы урыны барлыгын хикәяләрендәге образлар, табигать күренешләрен тасвирлау алымнары, халык авыз иҗаты байлыкларының урынлы, лексик чараларның оста һәм бай кулланылулары күрсәтеп тора.

ӘДӘБИЯТ

1. Барҗылы В. Чеховны узды мәллә? // Шәһри Казан. 2006. 26 дек. Б. 4.
2. Гыйльманов Г. Заман сүз сорый. Казан: Татар. кит. нәшр. 1991. 69 б.
3. Нуриев В. Җиденче палата. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 287 б.
4. Садә Г. Ул бүген дә балачак илендә // Шәһри Казан 2008. 19 авг. Б. 2.

РОБАГЫЙЛАР – КҮҢЕЛ ТАШКЫНЫ

Закирова М., Балтач р-ны Смәел урта мәктәбе, X сыйныф

Җит. – М.Р. Гыйзәтуллина

Җәмгыятьтәге вакыйгаларга, күренешләргә, кешеләрнең гамәлләренә мин битараф түгел, “аягөсте” йөргәндә аларга карата карашың формалаша һәм шигырь куплетлары – дүртьюллыклар булып бөреләнә”, – дип яза ул үзе турында. Аның әлеге җыентыгы,

әйтергә кирәк, дүртьюллыклардан гына тормый. Шулай да кыска шигырьләр саллы гына урын биләп торалар.

Әлеге фәнни эшемне башлаган вакытта, мин үземә авылдашыбыз иҗатын мөмкин кадәр тирәнрәк өйрәнүне үзмаксат итеп алдым. Аның беренче китабы үз эченә төрле тематиканы сыйдырган. Алар арасыннан туган җир, яшәеш, табигать темасын, мәхәббәт лирикасын, җырларын, такмакларын, башка гыйбрәтле шигырьләрен атарга була. Ә икенче җыентыгы, шагыйрьнең үз сүзләре белән әйтсәк, "чәнечкеле" шигъри юллардан тора. Ул аны сатирик – фәлсәфи фикерләүләр дип атый. Әлеге җыентыгы 2017 нче елда Казан шәһәренең "Сүз" нәшриятында басылып чыга. Бу китапка кертелгән дүртьюллыкларны робагыйлар дип тә атап була. Аларда сүз үткенлеге дә, фикер кыскалыгы да остенлек итә, робагый жанры үлчәменә дә туры килә. Аның робагыйларын башка шагыйрьләрнең иҗатлары белән чагыштырып өйрәнү, бүгенге эшебезнең төп максаты дип әйтергә кирәк.

Хәйям рас әйткән – аңа зур рәхмәт:
"Яшәүдән башка юк башка җәннәт!"

Үзенең кыска шигырьләренең остазы итеп ул фарсы шагыйре Г. Хәйямне атый. Аның робагыйлары, тирән фәлсәфи фикерләрне кыска һәм оста итеп әйтеп бирү белән бергә, шигъри матурлыгы, сурәтлелеге, төгәллеге белән дә таң калдыралар.

Робагый – фарсы поэзиясендә дүртьюллыклар буларак урын алган аерым жанр. Әлеге жанрда рифмалашу схемасы ААБА яки АААА белән белдерелә. ААБА буенча түбәндәге мисалларны китерергә була:

Юлыкты милләтебез иң зур хәтәргә –
Урыстеллелек сеңгән куп татарга.
Күр: япсаң да янәшә былбыл белән,
Былбыл булып сайрамый бит тартар да! – дип тел язмышы турында борчыла игенче – шагыйрь.

"Ад и рай – в небесах", – утверждают ханжи.
Я в себя заглянув, убедился во лжи:
Ад и рай – не круги во дворце мирозданья,
Ад и рай – это две половины души – дип Г. Хәйям робагыен тәрҗемә итә Г. Плисецкий.

Берәү күкрәк кага: "Бу – мин!" – ди,
Берәү байлыкка мактана: "Бу – мин!" – ди,
Дәрәҗә, мал вә дан булды дигәндә,

Кинәт үлем килеп таба: “Бу – мин!” – ди.

Бу юлларны да Г. Хәйям иҗатыннан Н. Арсланов тәрҗемә итеп калдырган. Телгә алынган өч мисалда ААБА схемасы остенлек итте. Шул ук вакытта АААА схемасы буенча иҗат ителгән робагыйларны да күрергә була. Интернет материалларына күз салсак, рус теленә тәрҗемә ителгән робагыйлар арасында әлеге схема буенча язылганнары азрак очрый. Ләкин Г. Хәйям һәм Ф. Галиев иҗатында андыйларны еш очратырга мөмкин.

Авыр гомрең, үтәчәк дәм, курыкма,
Бүгенгедә күрәчәктән курыкма;
Шат үткәр көнне, узганны сагынма,
Хафаланма, киләчәктән курыкма, – дип яза Г. Хәйям.

Ф. Галиев түбәндәге юллар белән үгет – нәсихәт бирә:

Ялганчы алдар сине һич күзен йоммый,
Алганчы сайрар теле – телгә йокмый,
Әмма күпләр бер әйтемне истә тотмый;
Карчыга авызыннан ит кире чыкмый.

Эшемне төгәлләп йөргән көннәрдә, тагын бер төркем робагыйларга тап булдым. Аларның авторы Ә. Саттар иде. Аны да күпкырлы, талантлы шәхес дип атар идем мин. Тормышы да аның сәер, серле була. “Ә. Саттар биш китап авторы, алар арасында иң күренеклесе “Робагыйлар” китабыдыр”, – дип яза А. Хәлим. Ф. Галиев белән Ә. Саттар иҗатында фикер уртаклыгы игътибарны җәлеп итә. Ил язмышы турында бергә уйланалар алар.

Халык байлыклары илдә мулдан иде,
Сукбайлыкка чыгып бара ил...
Бу илне мин барыбер “Русь” дип атыйм,
Хет яклаучы булсын Җәбраил! – дип яза Ә. Саттар.

Фаварис абый үзенең фикер йомгагын түбәндәгечә сүтә:

Сүтеп була һәр нәрсәне бик тиз генә –
Менә дигән зур илне дә сүттек, әнә!
Шул “шатлык”тан без йөрибез инде менә,
Дөнья буйлап хәер эстәп, ава – түнә.

Менә шундый шагыйрь ул авылдашыбыз Ф. Галиев – күпкырлы, эзләнүчән, принциплы һәм бераз гына “чәнечкеле”. Бүгенге киеренке заманда аның иҗаты көннән – көн яңа сулыш ала, укучылары күңеленә матур энҗеләр булып урнаша, рухи байлык, матурлык өләшә. Ул үзен шагыйрь дип атамый, шагыйрьлеккә дәгъва да кылмый. Бары йөрәк түреннән чыккан шигъри юллары,

күңел дәрьясы, үзе яраткан иген кырлары кебек киң, бай, якты, ташкынлы һәм ярсулы аның.

Ш. МӘРҖАНИ ЭШЧӘНЛЕГЕНӘ ҮТКӘН ЗАМАННАРДА ҺӘМ БҮГЕНГЕ КӨНДӘ КАРАШ

Закирова Т., Әтнә р-ны, Комыргуҗа урта мәктәбе, X сыйныф
Җит. – К.К. Шәмсетдинова

Халкыбызның бөек акыл иясе, даны һәм горурлыгы булган бу мәшһүр затка багышлап төрле телләрдә йөзләгән фәнни хезмәтләр, матур әдәбият әсәрләре языла, диссертацияләр яклана, сәнгать төрләре (бюстлар, рәсемнәр) иҗат ителә.

Бөек шәхесләр үз халкының тормышына, рухи дөньясына, шул исәптән аның сәнгатенә, хәтта аның бер төре булган матур әдәбиятына да билгеле бер дәрәҗәдә уңай йогынты ясыйлар, алга таба ул халыкның, ул милләтнең горурлыгына әвереләләр. Ш. Мәрҗани – шундый шәхесләрнең берсе. Данлы шәхесләргә бай булган татар халкының рухи дөньясында бу зат үзенә аерым, үзенчәлекле урын били. Шушы уңайдан, Мәрҗани шәхесенең татар шигъриятендәге, аның бер жанры булган мәрсия жанрындагы әсәрләрдә урын алган. Мәрсия – вафат булган кешеләрне олылап, мактап искә алучы, аларга карата ярату, ихтирам итү, хөрмәтле тойгыларын чагылдыручы шигъри әсәр. Мәрсияләрдә үзеннән соң фән, әдәбият, мәгариф, мәдәният өлкәсендә данлы исем калдырган шәхесләргә дан җырлана. Беренче чиратта, мондый шәхеснең күркәм, соклангыч кешелек сыйфатлары тасвирлана, туган халкына күрсәткән изге гамәлләре, хезмәтләре югары бәяләнә. Ш. Мәрҗани шәхесенә багышлап Акмулла, Г. Чокрый, Н. Думави, Г. Тукай һ.б. язган әсәрләр шушы төр мәрсияләргә карый.

Билгеле булганча, Ш. Мәрҗанигә багышланган иң беренче мәрсияләрне М. Акмулла һәм Г. Чокрый яздылар. Акмулланың 506 шигъри юлдан торган “Дамелла Шиһабетдин хәзрәтнең мәрсиясе” әсәрендә данлы галимнең туган халкын гыйлемле итү өлкәсендә башкарган изге эш-гамәлләре, мәгърифәтчелек идеяләре киң тасвирлана, аның шәхесен зурлап “караңгы фонарь кабызган зат”, “тимерказык” булуы хакында җылы фикерләр әйтелә.

Ш. Мәрҗанигә багышланган икенче әсәр – Г. Чокрый мәдхиясе. Матбугатта аның бары тик дүрт юллы ике генә строфасы дөнья күргән. Текстта Ш. Мәрҗанинең башкарган эш-гамәлләре турында әйтелә, галимнең “шөһрәт һәм бөек фикер иясе”, “күп

фәннәр, хикмәтләр укып”, “төрле мәсьәләләр ачып, күп дәлилләрне белүче, безне дөрес юлга салучы” зат булуы турында бәян ителә. Бу әсәр дә оптимистик рухта язылуы белән сыйфатлана.Уфадагы З. Вәлиди исемендәге Республика китапханәсенең өлкәне өйрәнү бүлегендәге Г. Чокрый фондында робагый белән 64 юллык күләмдәге мәрсиянең кульязмасы саклана.

Мәрҗанинең вафатына 25 ел тулуны билгеләп үтүгә хәзерлек мәсьәләләре алга килеп баскан чорда олы фикер иясенә багышлап шигырь язучылардан Н. Думави һәм Г. Тукай аеруча матур үрнәк күрсәтәләр. Н. Думави “Ш. Мәрҗани хәзрәтләренең кабере янында” исемле шигырен шул уңай белән иҗат итә һәм ул “Йолдыз” газетасының 1912 елгы 24 июнь санында дөнья күрә. Оптимистик рухта иҗат ителгән бу әсәр, формасы ягыннан караганда, Акмулла мәдхиясеннән ике юллыклар ярдәмендә иҗат ителү белән генә аерыла. Әмма эчтәлек ягыннан шушы иҗат җимешләре аваздаш: аларда буеннан буена Ш. Мәрҗанинең халыкка гыйлем тарату өлкәсендәге эшчәнлеге, яхшы кешелек сыйфатлары, оптимизмы, батырлыгы тасвирлана, эш-гамәлләренең кыйммәте объектив рәвештә бәяләнә. Г. Тукай фикерләре шигъри монда чагыла:

Чыкты ахры бездән дә бер бөтен кеше,
Яхшы аңлап, тәкъдир итү читен кеше,
Татарда да гыйрфан уты кабынганны
Күрсәтергә күтәрелгән төтен кеше.
Кирәк булса, әйтеп бирим: ул шәп хәзрәт,
Тулган ай күк балкып чыккан Шиһап хәзрәт,
Мәгарифкә әүвәл башлап адым салган,
Милләт өчен бәһа җитмәс кыйбат хәзрәт.

Совет хөкүмәтенең баштагы чорында шактый вакыт дәвамында Ш. Мәрҗани буржуаз галим, дини реформатор буларак кына бәяләнеп киленгән, аның тормышы һәм гыйльми эшчәнлегенә багышланган махсус фәнни тикшеренүләр, эзләнүләр алып барылмаган. Менә шушы дәвердә Г. Камал театрында режиссёр Х. Уразиков куйган “К. Насыйри” пьесасы игътибарга аеруча лаеклы. Татар халкының ике данлы шәхесе – К. Насыйри һәм Ш. Мәрҗани образларын сәхнәгә күтәрү ягыннан бу спектакль татар театрында аеруча әһәмиятле урын алып тора – спектакль берничә дистә елга сузылган фәнни фикерләүдәге бушлыкны

берникадәр булса да тутырырга булышучы кыйммәтле хәзинә булып санала.

Бүгенге көннәргә килсәк, фикерләр мондыйрак:

2005 елда А. Юзеевның Ш. Мәрҗанигә багышланган 350 данәдә генә басылган 112 битлек “Звезда по имени Марджани”нең документаль-биографик повесте “Гасыр” нәшриятында “Гасырлар авазы – Эхо веков” журналына кушымта буларак чыккан.

Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгыш институты Гарәп һәм ислам тикшеренүләре үзәге галиме Леонид Сюкияйнен фикеренчә, Шиһабетдин Мәрҗани мирасы гаять дәрәҗәдә бай һәм тирән. Аның китапларын төрле телләрдә күпләп нәшер итеп таратырга кирәк, Энциклопедик галим күрсәткән юл буенча традиция рәвешендә барырга кирәк.

Философия фәннәре докторы А. Юзеев Шиһабетдин Мәрҗани рухи тормышта иске, таушалган авторитетларның монополиясен җимерүче, татарны торгынлык йокысыннан уятучы булуын билгеләп үтә.

Мәрҗанине дөньяның бик күп галимнәре белгән. Ул алар белән аралашкан, әңгәмәләшкән. Танылган рус галиме, академик Василий Бартольд аны: “Татарлар арасында прогрессив агымга нигез салучы…” – дип атаган.

ОБРАЗНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В ЯКУТСКОМ ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ П.А. ОЙУНСКОГО «ДЬУЛУРУЙАР НЬУРГУН БООТУР»

Захарова А., Северо-Восточный федеральный университет, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.К. Прокопьева

Сравнение – не только способ представления эмоции и оценки говорящего (автора), но и сигнал для их обнаружения читателем. Оно создает особый экспрессивный подтекст. Фольклорист Г.У. Эргис писал, что многие сравнения, уподобления и метафоры в олонхо заимствованы из мира окружающей природы, скотоводчества и охотничьего быта [5: 204].

Сравнения в якутском языке могут выражаться путем основосложения. Л.Н. Харитонов такой способ основосложения называет парными сочетаниями, которые «по значению соответствуют русским сложным прилагательным типа снежно-белый, пепельно-серый» [4: 133].

Ю.И. Васильев отмечает: «суть этого способа состоит в том, что существительное, представляющее эталон сравнения, непосредственно примыкает слева к названию признака – модулю сравнения, выраженному прилагательным» [1: 37]. Также Ю.И. Васильев делит на две группы сочетания, образованные способом основосложения: сочетания, в которых в роли второго компонента (модуля сравнения) выступают названия цветов и сочетания, в которых в аналогичной роли выступают названия качеств, признаков кого-то или чего-либо.

В примере ***үүт маҥан халлаан*** ‘что молоко, белое небо’, где *үүт* ‘молоко’ – эталон сравнения, *маҥан* ‘белый’ – модуль, *халлаан* ‘небо’ – объект сравнения: *үс хартыгастаах / үрдүк* ***үүт маҥан халлаан*** [3: 24] ‘трехъярусное белое небо’ [2: 17], букв: ‘высокое трехъярусное, что молоко, белое небо’. Слово *үүт* ‘молоко’ использован для подчеркивания значения модуля.

Похожее сравнение неба есть в следующем примере ***үрүмэ долгуннаах*** ‘волны с пенкой’, где волны неба сравниваются с пенкой молока: *үс хартыгастаах /* ***үрүмэ долгуннаах*** */ үрдүк маҕан халлаан* [3: 74] ‘на трехъярусном своде, / где облака гуще белого каймака’, букв: ‘трехъярусное, что волны с пенкой, высоченное белое небо’.

Следующие два примера направлены на описание масти лошадей: ***Үрүмэччи маҕан аттаах*** */ Үрүҥ Уолан* [3: 84] ‘на Мотыльково-белом коне / Юрюнг Уолан-богатырь’ [2: 65]; *Ньэлбэн Айыыһыт /* ***үүт кэрэ биэ*** *буолан* [3: 38] ‘белой, как молоко, / кобылицей оборотясь’ [2: 27]. В первом примере ***үрүмэччи маҕан аттаах*** ‘с белым, что мотылек, конем’, где *үрүмэччи* ‘мотылек’ – эталон сравнения, *маҕан* ‘белый’ – модуль, *ат* ‘конь’ – объект сравнения: Во втором примере ***үүт кэрэ биэ*** ‘белая, как молоко’, ‘кобыла’ *үүт* ‘молоко’ употреблено для усиления значения масти *кэрэ* ‘белый’.

Образное выражение ***көмүс уйа*** ‘как золото гнездо’ используется для описания очага Сабыйа Баай Хотун: *Ньэлбэн Айыыһыт /* ***көмүс уйаларын****/ өрөкүйбүтүнэн кэлэн / өҥөйөн көрдө* [3: 38] ‘Ньэлбэн Айысыт прискакала к урочищу первых людей, / прянула на дыбы, / глянула в их золотое жилье’ [2: 27].

В якутском героическом эпосе «Дьулуруйар Ньургун Боотур» встречаются сочетания, в которых в роли второго компонента выступают названия цветов. В наших примерах модулем выступает

цвет *хара* ‘черный’ в описаниях окрестности старика Хаан Хандыгана и Эрбэс Боотура. ***Хандалы хара тыа*** ‘черный лес, что кандалы’, где эталон сравнения *хандалы* ‘кандалы’, модуль – *хара* ‘черный’, объект – *тыа* ‘лес’: ***хандалы хара тыа*** *haххалаах* / Хаан Хандыҕан оҕонньор [97] ‘скрытый за черной / чащобой лесной / Хаан Хандыган-исполин’ [74]. Второй пример***: тумул хара тыа*** ‘черный лес что мыс’, ***даркы хара тыа*** ‘черный лес что груда’, где эталон сравнения *тумул* ‘мыс’ и даркы ‘груда’, модуль – *хара* ‘черный’, объект – *тыа* ‘лес’: *адаар хара тыа / атаастаах, /* ***тумул хара тыа*** */ тусаһалаах, / тэҥкэ хара тыа / тэлгэһэлээх, /* ***даркы хара тыа*** */ даллаах, / баай хара тыа / балаҕаннаах / Эргэнэ хара тыа иччитэ, / Эригир харах, Эрбэс Боотур!* [3: 97] ‘твой широкий алас – / высокий лес, / твой скотный двор – / дремучий бор, / твой коровий варок – / обгоревший лог, / дверь твоя – / лесной бурелом, / твой богатый дом – / вся тайга кругом, / летняя твоя ураса – / лиственные леса’ [2: 74].

В тексте встречаются и примеры описывающие ребенка как физически активного и смелого. ***Кылыс дыгый оҕо*** ‘ребенок грациозный как нож’, где эталоном сравнения выступает *кылыс* ‘нож’, модуль – *дыгый* ‘грациозный’, объект – *оҕо* ребенок: *тустуук уол миэхэ баар, / Сыыдам атах / Сыссыык оҕо миэхэ баар, / Кылыыһыт бэрдэ /* ***Кылыс дыгый оҕо*** *миэхэ баар* [3: 316] ‘у меня есть такой борец, / что если за руку схватит кого, – / руку с плечом оторвет. / у меня самый быстрый мальчик-бегун, / у меня самый легкий парень-прыгун. / у меня – знаменитый неесный скакун’ [2: 246]. ***Таас-килиэ оҕо*** ‘ребенок как камень’, где эталон сравнения *таас-килиэ* ‘камень’, объект *оҕо* ‘ребенок’: *Адьыҥа Сиэр хотунтан / Тоҕус ый хонугун / Толорбокко эрэ / Иирээн эҥэрдэнэн, / Илбис төрүттэнэн, / Ийэтин иһиттэн /* ***Таас-килиэ оҕо*** */ Таралыйа түһээт...* [3: 24] ‘задолго до девятилунной поры / из чрева прекрасной хотун, / расторгнув утробу ее, / одержимо неистовством бунтовским, / выкатилось каменное дитя, / звонко, отрывисто хохоча, / пронзительно крича’. В этих примерах ребенка сравнивают с грациозным якутским ножом и твердым камнем. В эпосах жизнь ребенка начиная с утробы матери гиперболизирован, например, *биир хоноот биирдэннэ, икки хоноот иккилэннэ* ‘через день исполнился один, через два исполнился два’.

Таким образом, образные прилагательные в якутском героическом эпосе П.А. Ойунского «Дьулуруйар Ньургун Боотур»

встречаются часто. Данный способ используется для образного описания (различных) признаков предметов.

Статья выполнена при финансовой поддержке Госзадание 2016. Регистрационный номер 34.3377.2017/ПЧ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Васильев И.Ю. Способы выражения сравнения в якутском языке. Новосибирск, 1986. 109 с.

2. Нюргун Боотур Стремительный. Якутский героический эпос. Воссоздал на основе народных сказаний Платон Ойунский. Якутск. Кн. изд-во, 1975. 432 с.

3. Ойуунускай П.А. Дьулуруйар Ньургун Боотур. Дьокуускай, 2003. 544 с.

4. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Ч. 1. Фонетика и морфология / под. ред. Н.К. Дмитриева. Якутск: Госиздат ЯАССР, 1947. 312 с.

5. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. М.: Наука, 1974. 402 с.

ТАТАР СӨЙЛӘШЛӘРЕН ӨЙРӘНӘ БАШЛАУ ТАРИХЫ

Ибатуллина Р., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. М.Р. Саттарова

Хәзерге вакытта тел белемендә диалектология алга киткән тармакларның берсе. Милли телебезнең җирле сөйләшләре галимнәр җитәкчелегендә тулы эчтәлекле махсус программа нигезендә Россиянең егермедән артык өлкә һәм республикаларында экспедицияләр уздыру юлы белән өйрәнелгән. Татар диалектологиясенең йөз елдан артык вакыт эчендә фән буларак үсеш-үзгәрешен яктырткан, казанган уңышларын бөрбетен итеп чагылдырган хезмәтләр шактый. Әлеге хезмәтләр тупланган материалларны бүгенге көн таләпләреннән, фәнни-теоретик фикернең үсеш дәрәҗәсеннән чыгып яңа күздән уздыралар. Моның өчен без күренекле тюрколог Л.Т. Мәхмүтовага бурычлы. Ул 25 ел буе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының тел бүлеген җитәкли. Татар теленең 3 томлык аңлатмалы сүзлеге (1977-1981), диалектологик сүзлек (1969), диалектологик атлас (2 томда, 1989) кебек монументаль хезмәтләр аның җитәкчелегендә дөнья күрә. Бу хезмәтләр татар тел белемен тагын да югары баскычка күтәрә.

Үзенең тарихи үсешендә телләр нигездә өч баскыч үтәләр: 1) кабилә телләре, 2) халык телләре, 3) милли телләр.

Тел үсешенең беренче этабында тел һәм диалект гамәлдә аерылмый. Чынбрлыкта кабилә һәм диалект асылда бер-берсенә туры киләләр. Икенче этапта, бер яктан, халык теле белән, икенче яктан, диалектлар арасында принципиаль чик барлыкка килә.

Милли әдәби телләрнең барлыкка килү чоры өчен телнең

рәсми-әдәби формаларының җанлы сөйләү теленнән аерылуын җиңеп чыгу хас.

Татарлар төркем-төркем булып (яки компактлы булып) нигездә Идел буе –Урал алды төбәкләрендә һәм Себердә гомер итә. Биредә барлык татар халкының 3/2 гә якын өлеше (яки 65%ы диярлек) яши. Татарлар Урта Азия республикаларында, Мәскәү, Санкт-Петербург һәм башка шәһәрләрдә тормыш алып бара.

РФ төбәкләрендә һәм республикаларында яшәүче күп кенә төркем татарлар туган җирләрендә калган. Татар халкының территориаль яктан таралышы бер яктан саклану корылмалары, кирмәннәре төзүгә, Рус дәүләте каршындагы хәрби хезмәтләр өчен бүләкләүләргә һ.б. га бәйле булса, икенче яктан татарларның ирекле рәвештә буш җирләр эзләвенә, чукындыру сәясәтенә, сәүдә үсешенә һ.б.ларга барып тоташа.

Россиянең үзәк губерналарыннан татар халкының көнчыгыш, көньяк-көнчыгыш төбәкләргә күчеше XIX гасыр ахыры-XX гасыр башына кадәр дәвам итә. Әлеге күчешнең иң актив чоры XVI-XVIII гасырларга туры килә.

Татар диалеклары хакында беренче мәгълүматлар XVIII гасыр уртасына караган хезмәтләрдә күренә башлый. Бу рухи һәм материаль мәдәни кыйммәтләр барлыгы ачыкланган вакыт аралыгы исәпләнә. Г.Ф. Миллер, И. Георги, Ф.И. Страленберг, П. Паллас һ.б. кебек тарихчы-галимнәр үз хезмәтләрендә төрле төбәкләрдә, төрле җирләрдә гомер итүче татарларга бәйләнешле лексик материаллар туплый. Нәкъ шушы чорда гимназияләрдә һәм күп кенә уку йортларында татар теленә өйрәтә башлыйлар, татар телен камил белүче яңа кадрлар әзерлиләр. Бу бер яктан төрле өлкәләрдә христианлаштыру сәясәтен җәелдерү, тормышка ашыру өчен кирәк булса, икенче яктан Көнчыгыш, Урта Азия, Кавказ һ.б. лар белән дипломатик мөнәсәбәтләр урнаштыру өчен эшләнә. Шул рәвешле үзеннән-үзе татар телендәге уку ярдәмлекләренә, китапларга, үзөйрәткечләргә, сүзлекләргә ихтыяҗ килеп туа.

Татар теленә караган материалларны теркәү һәм аларга теге яки бу күләмдә фәнни аңлатма бирү Россия Фәннәр академиясе тарафыннан оештырылган, профессор Г.Ф. Миллер җитәкчелек иткән Себер экспедициясеннән башлана (1733-1743 еллар). Ул татар җанлы сөйләү теле материалларын җыю эшенең беренче адымын ясый. Аның “Себер тарихы” дигән зур күләмле хезмәтендә “себер татарларының барлык диалектларыннан җыелган лексикон”

бирелә; тел материаллары нигезендә шул халыкның тарихын ачуга омтылышлар ясала.

Шушы ук рәттә П.С. Палласның “Словарь всех языков и наречий” (СПб., 1787-1789) исемле хезмәтен дә күрсәтергә кирәк, анда төрле регионнарга караган татарча тәкъбирләр һәм сүзләр теркәлгән. И.М. Лепехин (1821: 147, 159), П.И. Рычков (1792; 1896) кебек рус галимнәренең сәяхәтнамәләрендә дә татар сүзләрен һәм этнографизмнарын табарга мөмкин. “Историко-географическое описание Пермской губернии, сочиненное для атласа 1800 года” (Пермь, 1801) исемле хезмәттә хәзерге Пермь өлкәсендә яшәүче төрки халыкның теле турында да мәгълүмат китерелә.

Шулай итеп, XIX гасырның азагында һәм XX гасыр башында татар диалектологиясенә фән буларак нигез салына, татар диалектларын һәм сөйләшләрен чагыштырып өйрәнү, төркемләү мәсьәләсе күтәрелә һәм беренче тәҗрибәләр ясала.

ӘДӘБИЯТ

1. Арсланов Л.Ш. Очерки по диалектологии и ономастике (избранные труды). Елабуга, 2009. 242 с.

2. Әхәтов Г.Х. Себер татарлары теле. 1 кисәк: Фонетик үзенчәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. 70 б.

3. Гафаров И.Ә. Мишәрләр: Тарих һәм тел. Казан: Идел-Пресс, 2011. 256 б.

4. Җәләй Л. Татар теле диалектларын өйрәнү өчен кыскача программа // Совет мәктәбе. 1940. № 9. 45 б.

5. Махмутова Л.Т. Диалектологик сүзлек төзүнең төп принциплары // Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан, 1969. 272 б.

6. Насипов И.С. Татар диалектологиясе. Библиографик белешмә. Стәрлетамак, 2004. 155 б.

Г. ТУКАЙ ИҖАТЫ ҮРНӘГЕНДӘ УКУЧЫЛАРДА МИЛЛИ МӘДӘНИ-ТАРИХИ КҮЗАЛЛАУ ФОРМАЛАШТЫРУ

Исмәгыйлева Л., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд, доц. Т.Ш. Гыйләҗев

Әдәбият дигән олы диңгез инеш-елгаларны тәшкил иткән аерым шәхесләр иҗатыннан тора. Татар әдәбияты тарихында бай иҗади мирас калдырган бөек әдибебез Габдулла Тукайның урыны гаять югары. Г. Тукай иҗатының мәктәп укучыларында милли хис тәрбияләүдә, тарихи-мәдәни күзаллау формалаштырудагы ролен тикшерү эшебезнең фәнни яңалыгын билгели.

Гомуми урта белем бирү мәктәпләрендә Г. Тукай иҗатын өйрәнүнең максаты – шагыйрь мирасының халык тормышындагы тоткан урынын билгеләү, әсәрләре аша тормышны аңларга өйрәнү,

сүз сәнгатен рухи юлдаш итү. Буыннан буынга күчкән әдипнең иҗади мирасы бүгенге көннең бик күп һәм актуаль сорауларына җавап табарга ярдәм итә.

Шагыйрь иҗатын шәрехләүдә тәүге сукмакны салган тукайчы галим Җ. Вәлиди болай дип яза: “Тукаев үзенең күңел җимешләреннән балаларны да өлешсез калдырмады. “Юаныч”, “Алтын әтәч” һәм “Балалар күңеле” вә башкалар аның балаларыбызга иң зур һәдияседер (бүләгедер. – *Л.И.*). Ул шулар аркылы үзен халкына мәктәптән үк танытты. Хазир (хәзер. – *Л.И.*) Тукаевны белмәгән мәктәп баласы юк кебектер” [1].

Г. Исхакый үзенең күпсанлы тәнкыйди, публицистик мәкаләләрен Г. Тукайга багышлый. Алар арасында шагыйрьнең мәктәптәге роле мәсьәләсен калкытып куйган һәм авторның бүген дә заманча яңгырый торган бәя – хөкемнәрен гәүдәләндергән “Тукай мәктәптә” дигән язмасы аерым урында тора. Ул 1914 елда “Мәктәп” журналында басыла. Г. Исхакый әлеге мәкаләсендә Тукай иҗатының мәктәптәге роле мәсьәләсенә бәйле рәвештә “әдәбиятның мәктәптәге урыны, укытуның бурычлары, максатлары турында сүз алып бара” [3: 36]. Ә алар – балаларны тормышка әзерләү, дөреслекне төшенергә өйрәтү, балаларның рухына азык бирү, аларда югары әхлак сыйфатлары тәрбияләү, авторның үз сүзләре белән әйтсәк, “кеше хәлен, кеше кайгысын үз кайгысы иттереп уйлатырга өйрәтү” [1: 125]. Әдәбият дәресләрендә әлеге максат-бурычларга ирешү юлында каләме, бөтен тормышы, иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге белән милләткә хезмәт иткән әдипләр иҗатын өйрәнү иң үтемле чара төсендә тәкъдим ителә. Шуларның берсе – һичшиксез, шагыйрь Г. Тукай.

Татар әдәбиятын укыту программасында Г. Тукай иҗатын өйрәнүгә сәгатьләр күп бирелә. Әдип иҗатына, аеруча, татар урта гомуми белем бирү мәктәбенең 10 нчы сыйныфы дәреслек хрестоматиясендә зур басым ясала. Бирелә Г. Тукайның “Тәэссер”, “Ана догасы”, “Таян Аллага”, дини фәлсәфә “Милли моңнар”, татар халкы тарихының шанлы һәм фаҗигале битләре “Дусларга бер сүз”, “И каләм!”, “Шагыйрь”, “Бер татар шагыйренең сүзләре”, “Сәрләүхәсез”, “Сорыкортларга”, “Государственная думага”, “Алтынга каршы”, “Милләтә”, “Үз-үземә”, “Кичке азан”, “Китмибез”, “Мөхәрриргә”, “Кызык гыйшык”, “Бәйрәм вә сабыйлык вакыты”, “Кыйтга” әсәрләре укучылар карамагына тапшырыла. Сайланма шигырьләр шагыйрь лирикасының төп

хасиятен: милли характерын һәм халыкчанлыгын аерып күрсәтә. Әхлаклылыкка, мәгърифәтле булырга чакырган әсәрләрендә милләт мәнфәгатен кайгырту тенденциясе калкып чыга (“Государственная думага”, “Китмибез”, “Сәрләүхәсез”). Аларда шагыйрь милләтне алга җибәрү өчен тырышырга өнди, милләт өчен яшәүнең бәхет булуын искәртә (“Дусларга бер сүз”, “Милләтә”). Шулай ук татар халкының мәдәнияте, тарихы, яшәеш фәлсәфәсе, рухи-мәдәни, рухи-әхлакый позициясе, рухи кыйммәтләре аның иҗатында кызыл җеп булып сузылган (“Кичке азан”, “Кыйтга”).

Укучыларга әдәбият дәресләрендә Г. Тукайның XX гасыр башы сүз сәнгатенең яңарышына керткән өлешен, әһәмиятен ассызыклау бик мөһим. Нәкъ менә шагыйрь XX гасыр башында татар поэзиясен моңарчы күрелмәгән тизлек һәм сәнгати камиллек белән яңа юнәлештә үстереп җибәрә, язучының үткен һәм төгәл теле формалаша. Г. Тукай – татар реалистик әдәбиятына нигез салучы. Самодержавиене, феодаль-патриархаль яшәешне, яшәештәге һәртөрле искелек калдыкларын, иске тип мәдрәсәләрне һәм кадимчеләрне, әхлаксызлык күренешләрен тәнкыйтьли (“Сорыкортларга”, “Государственная думага”, “Алтынга каршы”). 1905-1906 елларда, ягъни инкыйлаб үзенең иң югары дәрәҗәсенә җиткәндә, ул – алга омтылышлы, үз-үзенә, халкына ышаныч белән караучы. Шагыйрь милләт язмышын илнең сәяси җитәкчелегенә түгел, рухи идеаллар идарәсенә бәйли, шуның үрнәгендә яшәгәндә генә “тормыш та җанлы, шанлы” булуын дәлилли. Реалистик һәм романтик рухтагы киң сулышлы шигырьләрендә Г. Тукай шагыйрьнең җәмгыяттәге ролен бик югары бәяли, шагыйрьне пәйгамбәр дәрәҗәсенә күтәрә (“И, каләм!”, “Мөхәрриргә”, “Шагыйрь”, “Бер татар шагыйренең сүзләре”). Шул рәвешле, XX йөз башы татар шигърияте әдип үз заманының мәнфәгатьләрен кайгыртып, халык гамен чагылдырып кына калмыйча, үз милләтенең яшәеш фәлсәфәсен, үткән тарихының шанлы һәм фаҗигале битләре хакында белешмә бирә. Г. Тукай исеме үзәктә торган бу әдәби-тарихи чор лаеклы рәвештә сүз сәнгатенең икенче Яңарыш чоры дип атала.

Әдәбият дәресләрендә Г. Тукай иҗатын өйрәнү татар халкының тормыш фәләсәфәсен тануга һәм үзләштерүгә, мили үзаң һәм милли тәңгәллек, гражданлык хисләрен формалаштыруга йогынты ясый. Шулай ук шагыйрь рухи мирасы әдәбиятны өйрәнүгә тарихи барыш буларак якын килеп, XX гасыр татар

поэзияснең, шул исәптән әдәбиятын үсеш закончалыкларын, яңарыш сыйфатларын барларга мөмкинлек бирелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият (XX гасыр башы һәм 20 нче еллар татар әдәбияты). 10 сыйныф өчен д-лек. Казан.: Татар. кит. нәшр., 2011. 399 б.

2. Әхмәдуллин А.Г., Галимуллин Ф.Г Әдәбияттан хрестоматия: Татар урта гомуми белем бирү мәкт. 10-нчы с-фы өчен. Казан: Мәгариф, 2005. 511 б.

3. Вәлиди Җ. Габдулла Тукаев // Вакыт. 1913. 6 апрель. Б. 36.

4. Гыйлаҗев Т.Ш. Гаяз Исхакыйның “Тукай мәктәптә” мәкаләсендә методик-педагогик карашлары // Әдәби мирас: тарих һәм заман. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 35-38.

5. Исхакый Г.Г. Тукай мәктәптә // Мәктәп. 1914. № 6. Б. 125.

ТАТАР МАТБУГАТЫНДА “МАҢКОРТ” СҮЗЕ

Камалетдинова А., Түбән Кама, 32 нче гимназия, X сыйныф

Җит. – И.М. Хафизова

Туган тел. Дөньядагы иң татлы, иң кадерле сүз ул – туган тел. Ул – тормыш чыганагы, белем чишмәсе. Тел – кешеләргә бер-берсе белән аралашырга, бер-берсен аңларга, бер-берсенең теләк-максатларын, уй-фикерләрен белергә ярдәм итә. Ул – халык иҗат иткән чиксез кыйммәтле хәзинә.

Сүзебезне яңгыравыклы сүзләр белән башлап китүебезнең сәбәбе аңлашыладыр. Вәзгыять тудырган бүгенге көндәге халәтебез иң мөшкел, иң мәсхәрәле хәлдә. Бу хурлыктан без бердәм булып, бергәләп кенә котыла алачакбыз.

Без беләбез: тел ул – бер милләт вәкилләрен берләштерә, бербөтен итә торган ышанычлы корал. Әнә шул коралны бездән тартып алмакчылар. Тартып алып, безне телсез итмәкчеләр, бездән маңкорт ясамакчылар. Ә кем соң ул маңкорт? Ул сүз ничек һәм кайчан барлыкка килгән? Аның мәгънәсе нидә? Әнә шул сорауларга җавап табу – төп максат.

“Маңкорт” сүзенең мәгънәсен белер өчен “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”нә мөрәҗәгать иттек. Ләкин бу сүзгә анда аңлатма тапмадык. Ә рус теленә тәрҗемәдә ул болайрак яңгырый: манкурт – *человечишко, нелюдь, манкурт.*

С. Ожегов сүзлегендә исә түбәндәгечә аңлатма бирелгән: “Манкурт – о человеке, забывшем прошлое, отказавшемся от национальных традиций, обычаев, потерявшем нравственные ориентиры, ценности. По наименованию персонажей романа Ч. Айтматова “Буранный полустанок” [4: 342].

Эзләгән сүзебезгә тулы аңлатманы “Миллият сүзлеге”ннән таптык. “Маңкорт, манкорт – беренче тапкыр кыргыз язучысы Ч. Айтматов кулланган сүз (кеше исеменнән). Туган илен, ата-бабаларын, газиз анасын оныткан һәм дошманнарның телсез колына әверелгән бичара мәгънәсендә. Африка халкы ышануы буенча каһин тарафыннан җаныннан мәхрүм ителгән һәм аның колына әйләнгән “зомби” төшенчәсенә дә туры килә. Маңкорт ясау өчен әсирләрнең башын чи каеш белән коршаулап бәйләгәннәр дә богауланган килеш кешене кояшта калдырганнар. Каеш кипкән саен баш чүмечен һәм баш миен кыса барган һәм шушындый газаплы операциядән соң кеше үзенең хәтерен җуя торган булган. Баш чүмеченә металл коршау кидереп, шөреп ярдәмендә кысу алымын СССРда И. Сталин чорында сәяси гаепләнүчеләрне газаплау өчен дә кулланганнар. Хәер, И. Сталин үзе дә миһербанлы җаннан мәхрүм ителгән зомби булган дигән фикер бар.

Хәзерге вакытта “маңкорт” төшенчәсен “үз ихтыяры белән дошманга сатылган бәндә” мәгънәсендә еш кулланалар, ләкин моның өчен эвенк телендәге тирән мәгънәле *лючеткан* (“бәләкәй урыс”), ягъни “урыска тагылып, койрык булып, куштанланып йөрүче кеше” мәгънәсендә) сүзе кулайрак икәнлеген әйтеп китик. А. Хәлим “мәнкорт” дип яза. *// Халык маңкортлаша – шуны күреп, шагыйрь булып яшәп карагыз.* И. Гыйләҗев” [2: 292-293].

“Маңкорт” сүзе телебезгә әкренләп кереп бара. Галим И. Низамов үзенең “Яңа сүзең хәрәкәттәме?” дигән мәкаләсендә бу уңайдан түбәндәгеләрне бәян итә: “Иң әүвәле яңа сүз ана теленең асылына, барлык сыйфатый таләпләренә туры килергә, аны кулланырга тиешле затларга уңай тәэсирле булырга тиеш. Ә кулланыр алдыннан аның телебездә алачак урынын, әһәмиятен тоемлау зарурдыр”.

Әйе, бүгенге көндә бу сүзнең зарурлыгы бәхәссез. Шушы сүзнең мәгънәсен тиешле дәрәҗәдә аңлый алган һәркем маңкорт булудан хурланыр иде. Үзенең балаларына, оныкларына туган телне белүнең ни дәрәҗәдә кыйммәт икәнлеген аңлатыр иде. Шушы бөек төшенчәләрне аңлый алмаган әти-әнидә нинди өмет бар? Монда төп гаеп әти-әнидә генә түгел, шулай ук вакытында телгә ихтыяҗ тудыра алмаган дәүләттә дә.

Матбугатка күзәтү ясап, анализлап чыкканнан соң, түбәндәге нәтиҗәгә киленде: бездә генә түгел, туган телен яраткан, аны югалтудан курыккан башка милләтләрне дә эзәрлекләү бара.

Г. Гыймадованың “Татарлык – агач кашык белән ашау гына түгел!” – дигән зур күләмле мәкаләсендә мондый юллар бар: “Быел мөселман кинофестиваленең жюри рәисе итеп Төркмәнстан режиссеры Хуҗаколы Нарлиев билгеләнде. Аны бигрәк тә Чыңгыз Айтматов әсәренә нигезләнеп төшерелгән “Маңкорт” фильмы буенча беләләр. Заман маңкортларын сурәтләгән әлеге картинадан соң аңа эзәрлекләнүне кичерергә, эшсез калырга, иленнән китәргә туры килгән”.

Әмма бу кыенлыклар рухы сау кешене чыныктыра гына дип исәпли ул. Әйе, рухы сәламәт кеше генә үз фикерен шундый тирән мәгънәдә әйтеп бирә ала: “Маңкортлык бик тирән мәгънәгә ия. Заманында Ч. Айтматов бу әсәре белән яңа фикер әйтте. Иң югары җәза – үлем диләр иде һәм берәү дә аннан да куркынычрак җәзаның булуын башына да китермәде. Ч. Айтматов иң зур җәза – маңкортлаштыру, диде. Маңкорт исән, шул ук вакытта, яшәве – яшәү түгел. Әлеге риваятьне, ягъни башына тире кидертеп, әсирнең хәтерен, телен, денен алу алымы турында күпләр белә, әмма Ч. Айтматов кебек аны фәлсәфи яктан ачып биргән кеше юк иде әле. Ул берән-сәрән, кол ясау максатында ясалган маңкортлаштыру аша милләтләрне юкка чыгаруны күрсәтте. Язучы шуннан курка иде. Ә бит маңкортлаштыру хәзер дә бара. Алымнары гына икенче. Дөя тиресе урынына акча, долларлар кулланыла. Ул исә башны шулкадәр кыса ки, бу бичараларга тарих та, мәдәният тә кирәкми. Акча эшләргә мөмкин дисәләр, алар миләрен кыскан кыршауга башларын үзләре үк тыгалар. Болар теләсә нинди җинаять, хыянәт, кимсенүләргә әзер”.

З. Мәхмүдинең “Әче балан”, Э. Фатыйхованың “Тарихын оныткан – маңкорт”, В. Юнысның “Кем син, исмең кем синең?” мәкаләләрендә маңкорт булып яшәүнең аянычлы хәлләрен күрәбез.

Халкыбыз хөр, ирекле, бөек милләт булып озын-озак гомер кичерәчәк, гөрләтеп яшәячәк әле. Без моңа ихластан ышанабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Гыймадова Г. Татарлык – агач кашык белән ашау гына түгел! // Ватаным Татарстан. № 133. 12.09.2014. Б. 4.

2. Миллият сүзлеге: Аңлатмалы сүзлек. Казан: Мәгариф, 2017. 575 б.

3. Низамов И. Яңа сүзең хәрәкәттәме? Матбугат.ру. мөрәҗәгать итү вакыты: 03.12.2017.

4. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Москва: Азбуковник, 1999. 944 с.

М. ӘУЕЗОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Карипжан Самал, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, ІІ курс
Ғыл. жет. – Г.С. Обаева

Қазақ фольклортану ғылымының өткен жолына көз тастап, ой жүгіртсек, оның қалыптасып дамуына үлес қосқан ғалымдар шоғыры баршылық. Солардың ішінде көрнекті жазушы әрі ғалым М. Әуезовтің орны аса үлкен, еңбектері қай жағынан болса да ерекше көзге түседі. Ол жиырмасыншы жылдары біртұтас жүйеге келтірілмеген қазақ фольклорын өзінің “Әдебиет тарихы” деп аталатын күрделі еңбегінде алдымен тарихи-әдеби жағынан зерттесе, қырқыншы жылдары жанрларға бөліп қарастыру мәселесін көтерді. Бұл оның “Ертегілер”, “Айтыс өлеңдері” деп аталатын ғылыми монографияларында айқын көрініс тапты. М.Әуезов, сондай-ақ Манастанушы, қырғыздың даңқты эпосы “Манасты” ғылыми жағынан зерттеп, оны жер жүзіне танытуды өзінің басты мұраты санады. Ұлан-ғайыр эпосты нақты дәлелдер арқылы шебер түрде терең ғылыми талдау жасап, құнды пікірлер айтты. “Манастың” шығарылған уақыты жайында айтқан зерттеушінің батыл байламы – еңбектегі ғылыми мәні үлкен мәселенің бірі [1: 104]. Дастан қаһармандарының образдарына сипаттама бергенде, оларды бөліп бытыратпай бәрін де Манастың айналасына топтап талдаған. Манастың жеке образы, оның достары мен қастары өзара диалектикалық бірлікте алып мінезделген.

Фольклор М.О. Әуезовтің зерттеу обьектісі ғана емес, оның көркем шығармаларының, атап айтқанда, әңгімелері мен повестерінің, драматургиялық шығармаларының, аты әлемге әйгілі “Абай жолы” роман-эпопеясының шығармашылық бас-бастауы, жазушылық мол тәлім алған дәстүрлік үйрену мектебі болды. Жазушы халық фольклорының озық дәстүрлерін, тақырыптары мен сюжеттерін, тектері мен жанрларын халықтың аса бай тіл қазынасын суреткерлік зердесінен өткізіп пайдаланып, көркем әдебиеттің ешқашан ескірмейтін ең қымбат асыл кәдесіне жарата білді. Жазушының әдеби шығармаларында фольклор мен көркем әдебиет дәстүрінің ұласуы соны жаңалық болып фольклорда да, әдебиетте де қайта өрлеу (ренессанс) дәуірін тудырды. Қазіргі кәсіби әдебиетіміздің іргетасы фольклор десек, сол сом дүниені барлық көркемдік суреттік әлемімен жазба әдебиетке енгізген ең алдымен М. Әуезов еді. “Абай жолы” авторы белгілі бір адамның

шығармасы болғанмен, шын мәнінде ол халықтық шығарма. Оның өн бойынан фольклордың эпостық, лирикалық, драмалық дәстүрлері көптеп табылады. Фольклор мен жеке ақын жазушылар шығармашылығының өзара байланысы, әсіресе, ең көрнекті ақын-жазушыларда айқын, мол көрінеді. М.О. Әуезовтің жазушылық творчествосында бұл мәселе басқалардан көркемдік-стильдік жағынан жүйелірек, тереңірек, толығырақ, әрі аумағы кеңірек. Өйткені ол өзінің әдеби-ғылыми творчествосында фольклормен тек қана жазушылық тұрғыда қарым-қатынаста болған жоқ. Ол фольклорды ұзақ жыл зерттеді. Артына көптеген іргелі ғылыми еңбектер қалдырды. Сонымен бірге жазушылық қызметінде фольклормен үнемі, ажырамас творчестволық байланыста болды. Ғалымның тәуелсіздікке қолымыз жеткенге дейінгі кезеңдерде 70 жыл бойы "ақтаңдақтар" күйін кешіп, жылы жабылып қалған "Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі", "Халық әдебиеті туралы", "Әдебиет ескілігін жинаушыларға", "Қобыланды батыр", "Әдебиет тарихы" еңбектерін бүгінгі күн талабына лайық жаңа көзқарас, жаңаша ойлау тұрғысынан қарастыруды қажет етеді [2: 16]. Осы орайда ерекше назар аударатын басты мәселе, аталған еңбектерден М. Әуезовтің жеке ғылыми шығармашылығының жас балаң тәжірибесін ғана емес, 20 жылдардағы қазақ фольклортану ғылымының сол кездегі деңгейін, алғашқы қадамын, күрделі де қиын қалыптасу кезеңін, өсу жолын байқаймыз.

М. Әуезовтің жазушылық қызметінде халық әдебиетінің дәстүрлерін, яғни фольклорлық дәстүрлерді асқан шеберлікпен пайдаланды. Оның көркем шығармаларын оқып отырып, халқымыздың табиғи үш ұлы қасиетін сеземіз: бірінші – даналығы, екінші – ақындығы, үшінші – шешендігі. Бұл үш қасиетті түгелдей халқымыздың ауыз әдебиетінен айқын аңғарамыз. Бұдан біздің сөз фольклорымыз бен жазба әдебиетіміз арасындағы өзара байланыс заңдылығын көреміз. Фольклор бір ғана сөз өнері емес, ол халықтың өмір тіршілігінің, әдет-ғұрпының, тұрмыс салтының ұлттық санадағы көркем бейнесі. Мәселенің осы жағы да зерттеуші нысанасынан тиісті орын алған. Мысалға "Қозы Көрпеш – Баян сұлу" жырындағы бақташылық өмір салтынан туған Қарабай мен Қодардың мінез-құлықтары, Қарабайға тән сараңдық, Қодарға тән тұрпайылық, надандық. Керісінше, жаугершілік өмір тудырған батырлар жыры Қобыланды, Ертарғындағы басқа ұлтқа ұқсамайтын тек қазаққа тән халықтың асқақ қиялы тудырған көркем бейнелер

“ірі қалпымен, өзге жұрттікіне ұқсамай, таза қазақтікі болып шығатындығы” туралы тұжырымдардан жас зерттеуші М. Әуезовтің көркемдік биік талғамын аңғарамыз.

Қазақ халқының бағзы замандардан бері тұрмыс-тіршілігінің барша саласына қатысты ой-санасы, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы қалыптасқан. Бұларды жинақтап айтқанда фольклорлық – этнографиялық өмір көріністері дейміз. Жазушы, әрі фольклортанушы-ғалым М.О. Әуезовтің әдеби шығармаларында көшпенділер өмірінің осындай сан қырлы тіршілік тыныстары кең ауқымда, әрі табиғи қаз-қалпында асқан шеберлікпен суреттелген [2: 144]. Бұл мәселенің бүгінгі таңда танымдық, тағылымдық мәні ерекше. Біріншіден, Әуезовтің әдеби шығармашылығы ғылымның әр саласында зерттеулерге аса бай әр түрлі фольклорлық этнографиялық деректердің көзін ашса, екіншіден, әрбір оқырманға өз халқының өткен өмірі келбетін, ата-дәстүрін, тәлім-тәрбиесін, жөн-жосығын, кісілік қадір-қасиетін танытады. Туған тілге, салт-дәстүрге, әдебиет пен өнерге деген шексіз құрметін, сүйіспеншілік сезімін оятып, ұлттық ой-санасын қалыптастырады. Қысқасы, қазаққа қазақтың кім екенін ұғындырады. Сол себепті егеменді өмірге, тәуелсіздікке ешбір тоқтаусыз батыл бет бұрған бүгінгі қазақ халқының бодандық алмағайып заманда жоғалтып ала жаздаған ұлттық қадір-қасиетін, өлмес рухын, тілін, дінін ұлы жазушының көркем шығармалары негізінде әбден тануға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 2. Алматы: Ғылым, 1998. Б. 104.
2. Молдаханов Ә. Мұхтар Әуезов – фольклортанушы. Алматы: Ғылым, 1997. 152 б.

ТЕМА РОДНОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ Р. ХАРИСА

Кольчанова Ю., Буинский р-н, Больше-Фроловская СОШ, X класс
Рук. – Г.Т. Исмагилова

Язык – это зеркало нации, народа. И для каждого народа свой родной язык является особенным и близким. С давних времен сохранение языка, а именно родного языка является одним из главных проблемных вопросов народа, которое не прошло мимо творчества и Р. Хариса. Он провел мастер-класс по художественному переводу. По скайпу, в формате онлайн, на всю Россию. И там коснулся вопросов языка. Сказал, что все национальные писатели, живущие в России, двуязычны, и могут без подстрочника перевести

произведение любого русского поэта или писателя на свой язык. Русским писателям и поэтам для перевода национальных авторов нужен подстрочник. Татарскому писателю знание русского языка помогает, а незнание татарского или любого языка народов России русскому писателю создает большие неудобства. Он даже сказал: «Владение языками друг друга – это самый крепкий и надежный из скреп нашего многонационального государства. Русскому человеку, живущему в Татарстане, Чувашии, Мордовии, других национальных регионах, чтобы не чувствовать себя обделенным, хорошо было бы знать хотя бы на бытовом уровне язык этой местности. Разве это трудно? Знание лишнего языка еще никому не помешало».

Универсальными признаками родного языка в языке являются его внутренние признаки – «якын» (близкий), «минем» (родной, мой), «тәмле, татлы» (сладкий), «моңлы» (певучий), «кадерле» (дорогой), «чиста», «саф» (чистый), «бөек» (великий), «әни, әнкәм (теле)» (мамин), «әти, әткәй (теле)» (папин) и т.д.

Поэтому объектом нашего исследования является концепт «родной язык» в творчестве Р. Хариса. И в нашем случае нужно отметить, что поэт есть представитель народного мнения и с лингвистической стороны оно нам тем и дорого. В ходе исследования нами была рассмотрена поэзия Р. Хариса, где мы четко осознали, что «родной язык» играет немаловажную роль в его творчестве. Но следует отметить, что стихотворение только в целом дает значение и только в контексте раскрывается сама суть, красота, образность, многоликость концепта.

Р. Харис пишет, что родной язык для каждого человека дорог, язык является показателем богатства, а точнее духовного богатства народа. И в то же время произведения в том или ином языке – это и есть богатство языка, его жизнь: Кем язса да – туган телен мактап язар… Һәм шул телдә кайчак язар сап-сай әсәр... Төссез әсәр телне хурлар, ямен урлар. Яхшы әсәр, яхшы улдай, телне зурлар! В данном стихотворении автор сопоставляет язык как жизнь нации, неразрывно связанного с его родным языком. Родной язык для автора – это татарский язык. Это объясняется его национальностью, менталитетом. Ярко выявляются в художественных текстах, особенно в поэтических тема нация. Именно язык в процессе исторического развития становится кодом, впитывающим в себя этнопсихологические и этнокультурные «гены» народа и в поэтической речи эти самые «гены» получают свое яркое отражение.

Үткәнемнән баш тартмыйча
Яши бирәмен мин –татар...
Беркем дә табалмас миндә
Йөзне кызартырлык таплар («Татарлар»).
Урыс белән татар арасын
Бүлми инде низаг ярасы –
Ике халык бүген асылда
Бергә укмашуга хасиллар («Худяков»).

Для Р.Хариса родной язык – это «сила», «могущество», «мужество», испытанная не только годами, но и веками.

Татар телем! Алтын акчаларга
Басылдың син Болгар, Биләрдә...
Ярлыкларга ятып, кенәзләргә
Рөхсәт булдың ниләр биләргә («Чехов базары»).

Р. Харис гордится своим родным языком, своей нацией.

Халыкара атамалар бирдең
Бик күп рухи, матди халәткә...
Һәр заманга замандашы булып
Яшәрсең син, телем, әлбәттә («Чехов базары»).

Р.Харис пишет, что родной язык для каждого человека дорог, язык является показателем богатства, а точнее духовного богатства народа.

Когда я на татарском говорю, на нём поёт душа моя и плачет, и очень много песня эта значит для тех, кого я так боготворю. Когда я на татарском говорю, увереннее гордость бьётся в сердце, и разум разгоняет сумрак серый уныния – и снова я творю… Когда я на татарском говорю («О родном языке», перевод с татарского М. Ахмедовой-Колюбакиной).

Из просмотренных нами стихотворений следует, что в поэзии Р.Хариса «родной язык» приравнивается к таким выражениям, как: «туган телем» (мой родной язык), «татар телем» (мой татарский язык), «телем» (мой язык), «үз телем» (свой язык).

Р. Харис – как народный поэт, отражает в своих произведениях народную мысль, народную мудрость и его трепетное отношение к татарскому языку, как к очень родному, близкому, достойно истинного восхищения и уважения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Харисов Р. Хәл-әхвәл. Яңа шигырьләр, поэмалар һәм җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 208 б.

2. Харисов Р. Избранные поизведения в семи томах. Т. 4. Казань: Тат. книж. изд., 2006. 208 с.
3. http//www.stihi.ru/ahmedova52
4. https://realnoevremya.ru/society/culture/81348-intervyu-renata-harisa-ob-izuchenii-yazyka

ПРИЕМЫ ПЕРЕВОДА СИНОНИМОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК
(по произведению Г. Тукая «Шурале»)

Куличкина П., Казань, лицей № 26, XI класс
Науч. рук. – канд. пед. наук, доц. С.Х. Айдарова

Основная проблема перевода заключается в том, что между языками оригинала и перевода не всегда находятся языковые параллели. В таком случае приходится находить такие средства передачи смысла оригинала, которые будут обладать той же функцией воздействия на читателя перевода, которую выполнял оригинал по отношению к носителю языка оригинала. Именно для того, чтобы находить эти языковые параллели, выделяют множество приемов, как: дословный перевод, буквализм, калькирование, формализм, различные трансформации, художественные выразительные средства (антонимы, авторские неологизмы, сравнения, и т.п.) [3: 7].

Предметом нашего рассмотрения стал перевод синонимов на русский язык сказки-поэмы великого татарского поэта Г.Тукая «Шурале». Для исследования мы использовали два текста – оригинал на татарском языке (Г.Тукай. Шүрәле) и, на наш взгляд, очень удачный перевод на русский (С. Липкин. Шурале).

Рассмотрим отрывки с синонимами из текста-оригинала и перевода. *Монда бульварлар, клуб һәм танцевальня, цирк та шул; Монда оркестр, театрлар да шул, концерт та шул* [4: 6]. *Здесь и музыка, и танцы, и певцы, и циркачи, Здесь бульвары и театры, и борцы, и скрипачи!* [4: 66]. С. Липкин использовал многосоюзие, градацию, присоединительные конструкции, восклицательное предложение. Автор добавляет контекстуальные синонимы *музыка, певцы, борцы и скрипачи*. Эти единицы компенсируют пропущенные из оригинала *клуб, оркестр, концерт.*

Зур бу урман: читләре күренмидер, диңгез кеби, Биниһая, бихисаптыр, гаскәри Чыңгыз кеби [4: 6]. *Это лес благоуханный шире моря, выше туч, Словно войско Чингисхана, многошумен и могуч* [4: 66]. Г. Тукай ведает нам о размерах леса через два сравнения: как море и как войско Чингизхана: *зур* – большой; *читләре күренмидер* – границы, края не видны; *биниһая* – устар. книжн. бес-

предельно, бесконечно, безгранично, непомерно много; *бихисаптыр* – без счёта, очень много, несметное количество. Г. Тукаем использованы смысловые (семантические) синонимы. С. Липкин, используя фразеологизм *«шире моря, выше туч»*, получил удачную рифму, придающую сказочность и переводу. С. Липкин добавляет индивидуально-авторское *многошумен и могуч,* используя описательный перевод и дифференциацию значений. *Бик куе булганга, монда җен-пәриләр бар диләр, Төрле албасты, убырлар, шүрәлеләр бар диләр* [4: 7]. *Много сказок и поверий ходит по родной земле. И о джинах, и о пери, и о страшных шурале* [4: 67]. Переведем некоторые татарские лексемы из текста оригинала: *җен-пәриләр – всякая нечисть, нечистая сила; албасты – домовой, злой дух; убырлар – оборотень, вампир; вурдалак, упырь; шүрәлеләр – шурале, леший.* В русском тексте использованы переводческая транскрипция, компенсация потерь (пропускаются *албасты, убырлар*). Вместо них используются *страшные шурале.* С. Липкин пользуется методом транслитерации, побуквенно воссоздает исходные лексические единицы *җен, пәриләр, шүрәлеләр* с помощью алфавита переводящего языка, буквенно имитируя формы исходного текста о джинах, и о пери, и о страшных шурале. *Һич гаҗәп юк, булса булыр, – бик калын, бик күп бит ул; Күктә ни булмас дисең, – очсыз-кырыйсыз күк бит ул!* [4: 7]. *Правда ль это? Бесконечен, словно небо, древний лес, И не меньше, чем на небе, может быть в лесу чудес* [4: 67]. Г. Тукай применяет контекстуальные синонимы, фразеологизм. С. Липкин использует конкретизацию, сравнение (*словно небо, чем на небе)*, стилистические синонимы, присоединительные конструкции *(…и…). Гадәтемчә аз гына җырлыйм әле, көйлим әле* [4: 7]. Г. Тукай использует семантико-стилистические синонимы: *җырлыйм* – пою, *көйлим* – распеваю мелодию. Переводчик на русский язык эту часть пропускает. *Шундый тын, яхшы һавада безнең утынчы исә…* [4: 7]. В татарском языке тын обозначает покой, спокойное состояние; *яхшы*– хороший, *һава* – воздух; небо, небеса. Это предложение дословно на русском языке выглядело бы так: А в такой тихий, хороший воздух наш дровосек… С. Липкином эта часть снова пропускается. *Нәрсә бу? Качкынмы, җенме? Йә өрәкме, нәрсә бу?* [4: 7]. *Джин, разбойник или призрак – этот скрюченный урод?* [4: 67]. Переводы синонимов из текста оригинала: *качкын* – беглец, беглый; *җен* – джин, чёрт, нечистый, нечистая сила, злой дух, бес; *өрәк* – дух, призрак, привидение. В русском варианте пе-

ревода автор применяет транслитерацию, дословный перевод, оценочную лексику, градацию, риторический вопрос. *Кот очарлык, бик килешсез, әллә нинди нәрсә бу!* [4: 7]. Фразеологизм *кот очарлык* в татарском языке означает: ужасный, чудовищный, страшный, опасный, кошмарный, *бик* – очень, килешсез – неказистый, некрасивый, несуразный, неуклюжий, нескладный. Эти семантико-стилистические синонимы переводчик не стал переводить на русский. *Мондин ары үзеңә, угълыңа, нәслеңгә тимәм* [4: 8]. *Ни тебя, джигит, ни сына не обижу я вовек. Весь твой род не буду трогать никогда, о человек!* [4: 68]. С. Липкин для усиления, градации использует повторение отрицательной частицы *ни* и таким образом передает тяжелое эмоциональное состояние Шурале.

Таким образом, в процессе художественного перевода автором используются разные приемы и средства. В содержании текстов, принадлежащих разным переводчикам, могут наблюдаться разные смысловые вариации [2: 29]. Переводчики очень часто передают смысловое значение и стилистический смысл не теми средствами, какими он выражен в оригинале. На основании сравнительного анализа перевода С. Липкина нами был сделан вывод о том, что идея автора передана переводчиком с максимальной точностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айдарова С.Х., Гарипова В.А., Гиниятуллина Л.М., Гарипова Л.Р. Переводный и беспереводный способ семантизации лексики при изучении татарского языка // Вестник Казанского технологического университета. 2013. Т. 16. № 1. С. 319-322.

2. Галимова Р.У. Художественный перевод социально-речевых форм (на материале романа Эмиля Ажара «Жизнь впереди») // Филология и культура. 2012. № 3 (29). С. 25-29.

3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М., 1970. 285 с.

4. Тукай Г. Шурале: сказка-поэма: на 15 языках. Казань: Тат. книж. изд., 2011. 100 с.

ТЕМА РОДНОГО КРАЯ В ТВОРЧЕСТВЕ А. РАШИТА

Куравина М., Буинский р-н, Больше-Фроловская СОШ, X класс

Рук. – Г.Т. Исмагилова

Родной край – понятие очень широкое. Через всю жизнь люди проносят любовь к родному краю. С особым чувством они относятся к тем местам, где родились, где протекало их детство и юность, где проходят годы сознательной жизни.

Многообразна жизнь родного края. В родном краю все важно: и события общественной, хозяйственной и культурной жизни, и благородные дела, поступки и успехи земляков, и окружающая

природа. Она полна очарования не только сама по себе. Она колыбель человеческих судеб и деяний. Это она, природа Буинска, вдохновляла Р. Хариса, А. Рашита, Г. Айзетуллову, Б. Урманче.

А. Рашит – татарский поэт, публицист, Заслуженный работник культуры РТ, Заслуженный деятель искусств РТ, Лауреат Премии Г. Исхаки. Родился он 25 марта 1936 года в деревне Яңа Чәчкап (НовыеЧечкабы) Буинского района в семье колхозника. Рано остался сиротой. Учился в начальной школе родной деревни, закончил семилетку в деревне Олы Тархан (Тетюшский район) и в Буинске среднюю школу. 1954-1960 годы учился в Казанском государственном университете.

За годы своей творческой деятельности А. Рашит создал множество прекрасных произведений. Его стихи пользуются огромной популярностью у читателей. И это закономерно, ведь в них запечатлены глубокие размышления на вечные, непреходящие темы. Его произведения нашли свой путь к сердцам читателей, стали близки и дороги тысячам людей.

В творчестве А. Рашита особое место занимает образ родного края. Во многих произведениях можно заметить бережное, осторожное отношение к родному краю. Автор всегда подчеркивает: «туган җир», «туган як» или «Чәчкабым».

Чәчәкләр чыкта коена
Җәйләрен аяз көнне,
Сагынуларым чиктән ашты –
Чәчкапка кайтам инде.
Әй Чәчкабым, Чәчкабым,
Яшь чагым, чибәр чагым,
Чәчләрне чәчкә бәйләрдәй
Ярларны синдә табыйм («Чәчкабым»).

Ахмет Рашит гордится родным краем.

Буаларның даны ерак йөри –
Үстерә ул аны елдан-ел;
Бәрәкәтле табын түрләрендә
Быел менә тагын шатлык мул.
Җире дә бит гаять юмарт аның,
Яңгыры да булды җитәрлек;
Ә сез, якташларым, сынатмагыз –
Буа данын гел-гел күтәрик («Тантана»).

Для А. Рашита родной край – это «вдохновление», «могущество», «гордость»:

Җирең юмарт, җилең җылы,
Табыннарың һәрчак тулы –
Кунаклар күреп китсен;
Туган ягым, и Норлатым,
Гомер буе җанга якын
Бәллүр бишегем бит син («Җанга якын Норлатым»).
Чәч кабымы, Чәчкә биме
Исем булган авылга;
Ахыр чиктә харитага
Чәчкап диеп язылган («Илаһи моң булып…»).

А. Рашит скучает и по школе.

И, кайда сез, яшьлек елларыбыз –
Вахитовта укып йөргән чак,
Киләчәккә илтер хыялларны
Ал төсләргә генә төргән чак («Вахитов мәктәбен сагынып»).

Все его творчество пронизано любовью к родной школе.

Саумы, мәктәп! Ятим көннәремдә,
Син атам да идең, анам да.
Урый-урый ерак дөньялардан,
Сиңа кайттым әле яңадан («Мәктәбемә»).

Была рассмотрена поэзия А. Рашита, где мы четко осознали, что концепт «родной край» играет немаловажную роль в его творчестве. А. Рашит посвятил свою жизнь развитию культурного наследия нашего народа. Мы восхищаемся тем, что не поддаваясь жизненным испытаниям, остался сильным духом, добрым, приветливым, готовым прийти на помощь человеком. Он – достойный большого уважения писатель-земляк, гордость Буинского района. В родной деревне А. Рашитова ежегодно проводится республиканская научно-практическая конференция «Солнечная страна».

ЛИТЕРАТУРА

1. Рәшит Ә. Таң илчесе: шигырьләр, җырлар, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 286 б.

2. Рәшит Ә. Киек Каз Юлы: шигырьләр, поэма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 64 б.

3. Рәшит Ә. Күңел кыңгыраулары: шигырьләр, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 192 б.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Кэюму К., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ф.Р. Сибгаева

Фразеология каждого языка вносит решающий вклад в формирование образной картины мира. Способ видения мира через языковые образы, запечатленные во фразеологической системе, являясь глубоко национальными, покоится, тем не менее, на общих для всех людей логико-психологических и собственно лингвистических основаниях. Их экспликация поможет, с одной стороны, вскрыть механизм образного мышления, а с другой – те имманентные закономерности языка как системы знаков, которые отвечают за внутреннюю организацию фразеологической системы.

Фразеологизмы могут отражать национальную культуру трояким образом: 1) комплексно, т.е. своим идиоматическим значением, всеми компонентами вместе, что составляет суть любой ФЕ. Например, *алма пеш, авызга төш* (ждать чтобы жареные голуби в рот сами полетели) имеет смысл «дожидаться, пока в рот положат». При этом татары легко припоминают хорошо известную татарскую народную сказку о лентяее «Камыр батыр», которая отражает быт, говор, традиционные представления татарского народа о труде, добре и лени, положенные в основу ФЕ, и остающиеся непонятными для иностранца. Причем именно во фразеологии органически сочетаются как опыт отдельной личности, так и опыт многих генераций данной национальности со своими, только им присущими чертами; 2) национально-культурная специфика отражается расчлененно, т.е. элементами своего состава. Обычно так проявляются фоновые схемы тех фразеологизмов, стержневой компонент которых содержит экзотизм для иностранной аудитории. Например, крылатое *выражение из произведения М. Магдеева «Кеше китә – җыры кала» полностью понятен только читателям произведений писателя. В данной ситуации непонятно, причем здесь песня и смерть. Только прочитав известное произведение, можно понять истинный смысл этого выражения;* 3) фразеологизмы отражают народную культуру своими прототипами – свободными словосочетаниями, описывающими определенные обычаи, праздники, подробности быта и культуры, исторические обычаи в жизни народа и многое другое. Именно к этой группе относится большое количество анималистических фразеологизмов, рассказывающих о пред-

ставителях животного мира, исконных спутниках человека, о путях метафорического перенесения национально-культурного бестиария на взаимоотношения людей, особенности их быта и обычаев, например, фразеологизмы татарского языка *карга санап йөрү (ходить ворон считать), мәчеле-тычканлы уйнау (играть в кошки-мышки), шак катканга юл кайда (смотреть как баран на новые ворота)* [5: 193].

Некоторые ФЕ татарского языка содержат в своем составе стереотипы народного быта, т.е. отражают образ жизни татар: *күрше тавыгы күршегә күркә булып күренә // аларның үгезләре дә бозаулаган (у них и курица как индюк), тавык чебие суга батканда ата казның борчылуы (крокодиловы слезы), тартай арбасы (лебедь, рак и щука), киртәгә кертү (привести в норму), бүре базы (волчья яма)* и др.

В анималистических фразеологических единицах татарского языка чаще всего употребляются те названия животных, ареалом обитания которых были районы расселения древних тюрков. Это *волк, заяц, овца, медведь, тигр, змея, ворона, курица, гусь* и др. [4: 160]. Данные животные и птицы присущи зооморфному коду мировидения татар и тесно связаны с историческими и религиозными обрядами и праздниками. В татарском языке очень много ФЕ с компонентом волк**,** так как он является символом дружбы, единения и власти, кроме того волк – тотемное животное*: бүре булып улау (хоть караул кричи), бүре дә тук, сарык та исән (волки сыты, и овцы живы).* В татарской фразеологии богато представлена *«медвежья»* тематика: *колагына аю баскан (медведь на ухо наступил), аю аяк (медвежие лапы), аю баш (дурная голова), аю башы гына юк (чего только нет), аю кәмите (курам на смех), аю кул (тяжелая рука), аю хезмәте (медвежья услуга), аюга шырпы кадалган (комар парню ногу отдавил)* и т.д.

Исследование показало, что фразеологический фонд каждого народа отражает в своих многочисленных образах историю жизни, материальной и духовной культуры нации. Основным источником образования анималистической фразеологии является метафора *мәчеле-тычканлы уйнау (играть в кошки-мышки).* Скрытое сравнение, заложенное в метафоре, подмечало специфические черты национального быта, духа, условий жизни, трудовых навыков татар.

Особенностью фразеологии татарского языка является ее экспрессивная окрашенность. Называя какое-либо явление, народ обязательно давал ему оценку. Благодаря своей экспрессивной стороне фразеологизмы легко доступны восприятию людей, обобщению и переосмыслению. Исследование коннотации анималистических компонентов в ФЕ татарского языка позволяет сделать вывод о неоднозначном отношении к представителям фауны. В татарском языке слово *свинья* в метафорическом отношении содержит негативную оценку: *дуңгыздан бер кыл (с паршивой овцы хоть шерсти клок), дуңгызны җизни диеп белмәгән (лиха не видел)*, например, в китайском языке свинья – это символ счастья. Если кто-нибудь родился в год свиньи по древнекитайскому гороскопу, то по народному поверью, его ожидает легкая, благополучная жизнь.

Маркированность национально-культурной специфики образной семантики фразеологизма часто создается собственно компонентом ФЕ. Национально-культурное своеобразие фразеологизмов особенно наглядно проявляется при сопоставлении языков. В татарском языке муравей – это символ воплощение трудолюбия и выносливости, серый волк воспринимается как образ тотемного, мудрого животного, хищника, лиса является символом хитрости, заяц – трусости, овца – смирения и т. д.

Национально-культурная специфика ФЕ татарского языка определяется социальными и природными условиями. В формировании татарского национально-культурного ареала важную роль сыграла религия (Ислам). Все это, естественно, отражается в языке на уровне ФЕ. В татарском языке очень много ФЕ, взятых из Корана (например, *суган суфые, ишегалды абыстае)*. Большая часть татарских ФЕ, включая и безэквивалентные, были взяты из Корана, тюркской мифологии, истории и татарского, тюркского фольклора.

Итак, национальная самобытность языка получает наиболее яркое и непосредственное проявление во фразеологии, так как она соотнесена прямо с внеязыковой действительностью.

Каждый язык обладает своим собственным способом восприятия и отражения мира и по-своему создает его языковую картину. Осознание этого своеобразия становится более отчетливым в процессе сопоставления, анализа с другой системой восприятия. Выявление национально-культурных особенностей татарской фразеологии очень важно при преподавании татарского языка как

иностранного. Знание иностранными учащимися устойчивых выражений татарского языка позволяет им не только увеличить свой словарный запас и обогатить таким образом свою речь, но и в некоторой степени приобщиться к видению мира татар.

ЛИТЕРАТУРА

1. Замалетдинов Р.Р. Концептуализация материального мира и социокультурная среда // Вестник ТГГПУ. 2011. № 1 (23). С. 145-154.

2. Замалетдинов Р. Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии. Казань: Магариф, 2009. 351 с.

3. Салахова Р.Р., Гайнутдинова Г.Р., Мухарлямова Г.Н. Татарско-русские межъязыковые омонимы как вид лексических трудностей перевода // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2013. № 1 (19). С. 159-162.

4. Сибгаева Ф.Р. Оценочный компонент фразеологических единиц, обозначающих характер человека в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2013. № 3. С. 193-195.

Ф. ӘМИРХАН ИҖАТЫ ҮРНӘГЕНДӘ УКУЧЫЛАРДА МӘДӘНИ-ТАРИХИ КҮЗАЛЛАУ ТӘРБИЯЛӘҮ

(“Фәтхулла хәзрәт” повесте мисалында)

Латыйпова Ч., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Т.Ш. Гыйләҗев

Ф. Әмирхан замандашлары Г. Тукай, Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Г. Камал, М. Гафури кебек талант ияләре белән бер сафта торып, егерменче йөз башы яңа татар әдәбиятының нигез ташларын салучыларның берсе була. Сүз сәнгатенең эпик һәм драма төрләрендә классик үрнәкләр тудырып, татар дөньясының көнүзәк проблемаларын җанлы кеше образлары, реалистик вакыйга, конфликтлы ситуацияләр аша тәэсирле итеп тасвирлаган оста язучы, милләт язмышын кайгыртучы публицист һәм киң эрудицияле тәнкыйтьче булып таныла.

Әдип – яшьләр газетасы “Әльислах”ны оештыручы һәм, “Кояш” газетасының җаваплы секретаре буларак, үзен таныткан шәхес. Моннан тыш Г. Камал, С. Рәмиев белән берлектә татар театрын оештыру эшендә янып йөрүче Ф.Әмирхан үзенең “Яшьләр”, “Тигезсезләр” исемле пьесалары, төрле спектакльләргә язган рецензияләре белән театр сәнгатен үстерүгә зур өлеш керткән киң белемле, эрудицияле шәхес [1: 3].

Ф. Әмирхан – үзенең бөтен язмышын халык язмышы белән бәйләгән какшамас рухлы язучы. Шуңа күрә аның иҗаты татар әдәбиятын сәнгатьчә затлы әсәрләр белән баетты һәм әдәбиятның алтын фондына кереп калды. Язучы хикәядә татар халкының күңел

матурлыгын ачуга ирешә. Язучы калдырган бай, әдәби мирас бүгенге көндә дә яңа киңкырлы, иҗади, рухи-әхлакый кыйммәтләргә ия булган шәхес тәрбияләүгә зур ярдәм итә.

Ф. Әмирхан иҗаты белән танышу татар мәктәпләрендә 5 нче сыйныфта башлана. А.Г. Әхмәдуллин дәреслегендә укучыларга Ф. Әмирханның “Нәҗип” һәм “Ай өстендә Зөһрә кыз” әсәрләре тәкъдим ителә. 8 нче сыйныфта укучылар әдипнең фәлсәфи эчтәлекле “Бер хәрабәдә” романтик хикәясее, 10 нчы сыйныф укучылары “Хәят” һәм “Фәтхулла хәзрәт” повестьларыннан өзекләр белән танышалар.

“Нәҗип” хикәясен укыганда, әдип иҗатының халыкчанлыгына, халкының рухи хәзинәсенә мәхәббәтенә басым ясала. Нәҗип образы үзенчәлекле гәүдәләнеше белән укучыларда кызыксыну уята. Бала психологиясен, кичерешләрен белеп сурәтләү игътибарга лаек. “Нәҗип” хикәясе Ф. Әмирхан иҗатын өлкән сыйныфларда өйрәнү өчен кызыксындыру тудыра [3: 47].

“Иске”ләрне фаш иткән “Фәтхулла хәзрәт” (1910) повесте Ф. Әмирханның үз иҗатында гына түгел, бәлки, бөтен татар әдәбиятында иң яхшы сатирик әсәрләрнең берсе булып тора. Әсәрдәге һәр эпизод, һәр детал Фәтхулла хәзрәт һәм аны тудырган җәмгыятне фаш итүгә буйсындырылган. Әмма анда “киртәләп алынган вакыйгалар” руханиның комик һәм сатирик образын тудыруга хезмәт итсәләр дә, егерменче гасыр башы татар тормышы, фәнендәге, мәдәниятендәге үзгәрешләр хакында мәдәни-тарихи күзаллау тудыра.

Кадимчелек тарафдарларың тискәре сыйфатларын үзендә туплаган җыелма образ – Фәтхулла хәзрәт ярдәмендә автор алардагы бозыклык, наданлык, икейөзлелекне калку сүрәтли, XX йөз башы татар дөньясындагы тулы бер катламга тискәре-тәнкыйди бәясен бирә. Фәтхулла хәзрәтнең рухи һәм сатирик образын тудыру өчен Ф. Әмирхан XX гасыр башында нигез итеп алына. Әлеге чорда ук инде төрле катламнар булган һәм автор әлеге катламнарга үз фикер-карашларын белдертә. XX гасыр башында беренче милли татар театры барлыкка килә. Кайберәүләр әлеге урынны бозык урын дип кабул итәләр, яңалыкка тискәре караштa булалар. Шулай ук язучы “дин-мәгыйшәт айгырларының” икейөзлелеген дә оста фаш иткән. Китапларга һәм картиналарга биргән бәясендә Фәтхулланың эчке дөньясы һаман тулырак ачыла барган кебек, XX гасыр башы татар тормышы бөтен буяулары,

тавыш һәм исләре белән күз алдында җанлана. Фәтхулла хәзрәт үз яраннарының чолганышында күренә башлый [1: 5].

Фәтхулла хәзрәт тапкыр детальләр ярдәмендә индивидуальләштерелгән кебек, гаять оста итеп гомумиләштерелгән. Ф. Әмирхан төрле фантастик алымнарга да мөрәҗәгать итә. Әйтерсең, ул үз укучысын шундый якты һәм күңелле дөньяга чакыра, әлеге киләчәк юлында киртә булган Фәтхуллаларның чын йөзен фаш итә. Бер яктан, Әхмәтнең Фәтхулла малае булуы авторның үзгәрешләр котылгысызлыгына ышанганлыгына хакында сөйли, "иске тормышны никадәр генә тәнкыйть итәрлек булса да, яңалыкларның нигезе-туфрак итеп күрсәтә". Икенче яктан, буыннар төрлелегенә фәлсәфи бәя бирә. Моннан тыш яңа тормышның фән сәнгать, мәдәният үсеше йогынтысында гамәлгә куеласын ассызыклый [2: 154].

Ф. Әмирхан, туган халкын өзелеп яратканга күрә, аның киләчәге, аң үсеше турында борчыла, дөнья халыклары арасында лаеклы урын алуын тели. "Фәтхулла хәзрәт" әсәрендә дә, турыдан-туры ул максатны күздә тотмаса да, Ф. Әмирхан киләчәктә татар җәмгыятенең нинди булачагын күрсәтә. Язучы күзаллаган җәмгыять фән-техника һәм мәдәният ягыннан гаять алга киткән.

Димәк, XX гасыр башы татар әдәбияты яңарышына үзеннән зур өлеш керткән Ф. Әмирхан иҗаты татар гомуми һәм урта гомуми белем бирү мәктәпләренең төрле сыйныфларында өйрәнелеп, укучыларда татар халкының тормыш-яшәеше, милли үзенчәлекләре белән таныштыру белән бергә, аның тарихы, милли мәдәнияте хакында күзаллау формалаштыруда зур роль уйный.

ӘДӘБИЯТ

1. Заһидуллина Д.Ф. Әмирхан Ф. Әсәрләр. Казан: Мәгариф, 2002. 321 б.

2. Нуруллин И.З. Фатих Әмирхан. Татар әдәбияты тарихы, Т. 3. Казан, 1986. 457 б.

3. Шакирова Т.Р. Фатих Әмирхан: тәрҗемәи хәле. Истәлекләр. Әсәрләр. Анализ үрнәкләре. Дәрес эшкәртмәләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 366 б.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ НАЗВАНИЙ УКРАШЕНИЙ ТАТАРСКОГО И ЯКУТСКОГО НАРОДОВ

Лукина Ю., Северо-Восточный федеральный университет, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук А.Е. Шамаева

Обязательным элементом традиционной одежды любого народа являются украшения. Люди с древних времён стараются

украсить свою внешность, подчеркнуть самобытность или социальный статус яркими украшениями.

В данной работе рассмотрены лексические параллели женских украшений татарского и якутского народов.

В древности якутские украшения делали из бисера, серебра. Они выполняли сразу несколько функций, главные из которых – оберег от злых духов и определение социального статуса.

Полный комплект включал около восьми предметов:

1. головные украшения – начельник (**бастыҥа**), косоплетку (**суһуох симэҕэ**), гребень (**тараах**), серьги (**ытарҕа**);
2. нашейные и нагрудные украшения – воротничок-ожерелье (**моой симэҕэ**), ожерелье-гривну (**кылдьыы**), нагрудно-наспинное украшение (**илин-кэлин кэбиһэр**);
3. наручные украшения – широкие браслеты (**бөҕөх**) и кольца (**биһилэх**).

Полный женский убор, выполненный из серебра, мог весить до 25 килограммов.

О технике ювелирных украшений татар Татарские мастера владели всем арсеналом ювелирной техники от примитивного литья до изысканной тончайшей филиграни. Основным материалом для изготовления украшений служило серебро различных проб. Широко было распространено золочение серебра.

Понятие «украшение» включает в себя названия определенных предметов эстетического характера, к которым могут быть отнесены следующие украшения:

1. головные украшения: серьги **(алка)**, накосник **(чулпа)**, расческа, гребень **(тарак),** лента **(тасма, чәчүргеч),** головная повязка **(баш хаситэсе)**;
2. нашейные и нагрудные украшения: цепочка **(ишмә)**, брошь **(кадавыч)**, бусы **(муенса, мәрҗән)**, цепочка **(чылбыр)**, воротниковая цепочка **(яка чылбыры)**, ожерелье **(тамакса)**;
3. наручные украшения: браслет **(беләзек)**, кольцо **(балдак)**, веер **(җилпәзә)**. По названиям и по форме изготовления татарских и якутских украшений видны следующие сходства: во-первых, гребень по-якутски переводится как “тараах” [3: 236], а по-татарски “тарак”, во-вторых, слово начельник – “бастыҥа” (як.) [2: 247], “баш хаситэсе” (тат.), и в третьих, браслет – “бөҕөх” (як.) [2: 437], “беләзек” (тат.).

Гребень в большинстве тюркских языков, включая татарский язык, переводится как “тарак”, а в якутском языке он немного изменился, и переводится как “тараах”. От татарского названия гребня “тарак” – вместо второй гласной буквы “а” переменился на якутскую удвоенную гласную “аа”, и в конце слова, вместо глухого согласного “к”, изменился на глухой согласный “х”.

Бастыҥа – национальный якутский женский головной наряд в виде ленты вокруг головы, украшенный бисером. У татар головная повязка – баш хаситэсе. Она представляет собой металлическую цепочку из листовидных звеньев с прикрепленными к ней бляхами, изящно ниспадавшими на лоб женщины. Якутское бастыҥа от слова “бас”, что означает “голова”. А в татарском баш хаситэсе “баш” – в большинстве тюркских языков, и в том числе по-татарски, переводится как “голова”.

Якутский бөҕөх – женское украшение в виде кольца из цветного металла, кости, носимое на запястье. Как предполагают ученые, создан якутскими ювелирами по образцу браслета, так как он был не найден при раскопках, что говорит о его недавнем происхождении [1]. Но по произношению они схожи с татарским браслетом беләзек, и предположения по поводу якутского бөҕөх, по нашему мнению, кажутся ошибочными.

Как видно, у некоторых названий татарских и якутских украшений местами обнаруживаются сходства, так как татарский и якутский языки принадлежат к группе тюркских языков и когда-то они жили на одной земле.

ЛИТЕРАТУРА

1. Троев П. Браслеты из бересты // Соц. Якутия. 1971. 20 мая. С. 5.
2. Толковый словарь якутского языка. Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта: в 15 т. Т. II / Под ред. П.А. Слепцова. Новосибирск: Наука, 2005. 912 с.
3. Большой толковый словарь якутского языка. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта: в 15 т. Новосибирск: Наука, 2013. 575 с.

МИШӘР ДИАЛЕКТЫНДА ГАРӘП АЛЫНМАЛАРЫНЫҢ МӘГЪНӘ ТАРАЮ ОЧРАГЫ

Маннанова А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Э.Н. Денмөхәммәтова

Билгеле булганча, төрки-язма әдәби тел күп еллар дәвамында күпсанлы чит лексик берәмлекләр һәм грамматик элементлар белән баеган. Татар теленең сүзлек составында күп санлы һәм активлыгы белән аерылып торган алынма сүзләр

арасында, иң беренче чиратта, гарәп теленнән кергән сүзләрне күрсәтергә мөмкин.

Әдәби телдә кулланыла торган гарәп алынмаларының лексик-семантик, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре шактый тирән тикшерелгән булса да, диалектларда урын алган алынма лексика бүгенге көнгә кадәр махсус тикшерелмәгән.

Халыкның җанлы сөйләм теле, диалект һәм сөйләшләрдә кулланыла торган лексик берәмлекләр дә телнең сүзлек байлыгын төрле яклап өйрәнүдә алыштыргысыз роль башкаралар [4: 15].

Татар теленең диалектларында (урта һәм мишәр диалектында) гарәп алынмалары киң кулланыла, ләкин аларның таралышы әдәби телгә караганда чикләнгән. “Татар теленең диалектологик сүзлеге”ндә теркәлгән мишәр диалектындагы сүзләр арасында гарәп алынмалары 150гә якын берәмлекне тәшкил итә.

Тикшергән вакытта мишәр диалектына кергән гарәп алынмалары барланды. Әдәби телдәге гарәп алынмаларының бер төркеме семантик үзгәрешләргә дучар була: бер сүзләрнең мәгънәләре тарая, ә кайберләрнеке киңәя. Шулай итеп, сүзнең төп, беренчел мәгънәләренә нигезләнеп, икенчел мәгънәләре дә барлыкка килә. Шундый ук күренеш мишәр диалектында булган гарәп алынмаларында да күзәтелә. Алынмаларның мәгънәсе диалектта тарайган очракларга тукталып үттек.

“Татар теленең диалектологик сүзлеге”ннән мишәр диалектындагы гарәп алынмалары барланды һәм әдәби телдәге сүзләр белән чагыштырып каралды. Тикшереп чыкканнан соң билгеле бер фикер барлыкка килде. Мәсәлән, *абыз* сүзе мишәр диалектында страшая сестра, ягъни апа мәгънәсендә йөрсә, әдәби телдә – укымышлы, абруйлы кешеләргә дәшкәндә кулланыла торган сүз; *асаба* – озын буйлы мәгънәсендә диалектта, әдәби телдә-җирле халык; *бәрәхәт* – күчтәнәч белән килүче – диалектта, ә әдәби телдә – муллык, барлык, матди иркелек чыганагы, файда, уңыш, табыш мәгънәсе; *мәзәк* – яшьләр кичәсе, әдәби телдә – шаярып, уйнап әйтелгән сүз, шаяру, уенчак сүз,кызык хәл; *халык* – нәсел, әдәби телдә – нинди дә булса илдә, дәүләттә яшәүче кешеләр. Әлеге сүзләр әдәби телдә, ягъни нигез телдә киң мәгънәдә кулланылалар. Мишәр диалектындагы сөйләшләрне тулысынча барлап чыкканнан соң ләмбрә сөйләшендәге гарәп алынмаларының мәгънәләре диалектта тараю очрагы иң еш күзәтелә дигән нәтиҗә барлыкка килде.

Хәзерге татар теле лексик байлыгы зур үсеш алган телләрдән санала. Анда йөзләрчәмең сүз бар, һәм ул көннән-көн төрле юллар белән үсә, байый.

Татар теленең лексикасы башка теллэрдән сүзләр алу исәбенә дә арта. Татарлар меңәр еллар буена төрле тел гаиләләренә караган халыклар белән тыгыз бәйләнештә яшәгәннәр.

Шулай итеп, әдәби телдә кулланыла торган гарәп алынмаларының лексик-семантик, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре шактый бай. Татар теленең көнбатыш диалектларында гарәп алынмалары чагыштырмача күп кулланыла. Диалектларда мәгънә тараю очраклары еш күзәтелүен күрдек. Алынмалар бер төрле әйтелеп, бер төрле язылсалар да, семантик яктан үзгәреш кичерәләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Арабско-русский и русско-арабский словарь. Москва: Дом Славянской книги, 2014. 960 с.
2. Баязитова Ф.С. Татар-мишәр рухи мирасы. Гаилә-көнкүреш, йола терминологиясе һәм фольклор. Саранск: Татар газ., 2003. 285 б.
3. Баязитова Ф.С., Рамазанова Д.Б., Садыкова З.Р., Хәйретдинова Т.Х. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.
4. Зәкиев М.З. Татар лексикологиясе: өч томда. Казан, 2015. Т. I. 352 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ “ВАКЫТ” КОНЦЕПТЫ

Мирҗанов Р., Түбән Кама, 20 нче урта мәктәп, X сыйныф

Җит. – И.Ш. Ишмөхәммәтов

Телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү бүгенге көндә бик актуаль. Татар телендә “ут”, “моң”, “сагыш” кебек концептлар тикшерелгән, алар буенча фәнни эшләр башкарылган, ә “вакыт” концепты әлегә кадәр тикшерелми кала бирә. Шуны истә тотып, үз алдыбызга “вакыт” концептының татар телендә чагылышын тикшерү максатын куйдык.

“Вакыт” сүзе, гарәп алынмасы булуга карамастан, татар теле тарафыннан тирән үзләштерелгән. Моңа дәлил буларак “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә “вакыт” сүзенең 11 мәгънәсе китерелә [6: 228-229].

“Татарча-русча сүзлек”тә вакыт сүзенең 6 мәгънәдәге тәрҗемәләре китерелгән [7: 282-283].

Синонимнар сүзлеге нигезендә “вакыт” концептының синонимик рәте төзелде: *вакыт – чак; мәл; дәм; мизгел; момент; кавым; дәкыйка* [9: 30]. Безнең очракта доминанта булып, “вакыт”

сүзе үзе тора. Сүзнең мәгънә катламнары киң һәм бай. Ул татар теленең үз концептына әверелгән дип әйтә алабыз.

Дөнья тел картинасын анализлау өчен мәкаль һәм әйтемнәрне анализлау мөһим санала. Шуның өчен без “вакыт” компоненты булган мәкаль һәм әйтемнәрне барладык. Паремияләрне өйрәнү, беренчедән, мәдәният белән билгеләнгән телдәге мәгънәләрне ачыкларга, икенчедән, аеруча мөһим мәдәни стереотипларны формалаштыруның когнитив алымнарын карарга мөмкинлек бирә [2: 124]. “Вакыт” концепты татар теленең мәкаль-әйтемнәрендә актив чагылыш таба. Татар халык менталитетында “вакыт” компонентлы мәкаль-әйтемнәр милли дөнья картаинасының бер өлешен тәшкил итә. Н.С. Исәнбәтнең “Татар халык мәкальләре” китабында (I, III томнар) “вакыт” сүзе кергән 20 берәмлек китерелә [5: 758], [4: 297-298]. Интернет челтәрендә татар халык мәкальләре тупланмасында боларга өстәп тагын 5 мәкаль-әйтем очраттык [10]. Шагыйрь Г. Кандалыйның вакытның кадере турында әйткән “Якутлар табыладыр вакыт белән, вакытлар табылмыйдыр якут белән” сүзләре дә афоризмга әверелгән.

Г.Х. Әхәтовның “Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге”ндә “вакыт” концепты кергән 3 фразеологизм теркәлгән [1: 42]. Ә Н. Исәнбәтнең “Татар теленең фразеологик сүзлеге”ндә исә 10 фразеологик әйтелмә очратырга була [3: 212]. “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә, боларга өстәп, түбәндәге фразеологизмнар урын алган: 1) *вакыт килер (җитәр)* – берәр нәрсә эшләр өчен мөмкинлек, уңайлы шарт тууга ышаныч белдергәндә әйтелә; 2) *вакыты җитеп* – картаеп, яшен яшәп, картлык көненә җитеп (гадәттә кеше үлгәннән соң әйтелә) [6: 229]. Болардан тыш “Татарча-русча сүзлек”тә “вакыт” концепты кергән 11 фразеологизмның тәрҗемәсе китерелгән [7: 283]. “Татарча-русча-инглизчә фразеологик сүзлек”тә боларга өстәп 9 фразеологик әйтелмәне очратырга мөмкин [8: 51-52].

Димәк, татар халкында “вакыт” сүзе “чор”, “дәвер”, “заман”, “чак”, “ара” төшенчәләре белән тыгыз бәйләнгән, ләкин, гомумән әйткәндә, “вакыт” ул – кисем, аралык.

Алынма сүз булуына карамастан, “вакыт” югары ешлыкка, күпмәгънәлелеккә ия; актив лексика; актив ясагыч нигезле сүз (вакытлы, вакытлы-вакытсыз, вакытлылык, вакытча, вакытлыча, вакытсыз, вакытсызлык, вакытына, вакытында). “Вакыт” бер составлы атау җөмләнең баш кисәге, шигырь исеме була ала.

“Вакыт” лексемасының синтагматик бәйләнешләре киң: вакыт – үтә, ага, бетә, туктап тора, чаба, уза, тәгәри, ычкына, ота, тиз тотыла, тия (тими), таба (тапмый), туры китерә, тыгыз һ.б.

Телдә вакыт берәмлекләрен аңлатучы сүзләр дә бик күп: секунд, минут, сәгать көн, тәүлек, атна, ел, мизгел, дәвер, чак, гасыр, чор, срок, дата, замана, таң, иртә, көндез, кич, төн һ.б.

Вакытны тасвирлаганда, аның хәрәкәт итүен чынбарлыктагы предмет-күренешләрнең хәрәкәте белән чагыштырып күрсәтәләр. Гадәттә, татар телендә вакыт су кебек ага, ком кебек коела, җил кебек исә, болыт кебек ага.

“Вакыт” концептының кулланылу ешлыгы, лексик-семантик вариантлары булуы аның татар дөнья тел күренешендә гаять мөһим урын алып торуын раслый. Әлеге концепт үз эченә татар халкының дөньяга булган карашлар системасын туплаган. Бу концептны репрезентацияләүче тел һәм сөйләм материаллары халык тарихын, халыкның тормышка мөнәсәбәтен ачыкларга ярдәм итә. “Вакыт” концепты милли концепт критерийларына туры килә.

Шулай итеп, “вакыт” концептын тикшерү барышында без аның татар теле дөнья күренешендә мөһим урын алуын, художестволы дөнья күренешен баетуга да зур өлеш кертүен ачыкладык. “Вакыт” концепты халыкның дөньяны танып белү үзенчәлекләрен, яшәү принципларын билгеләргә ярдәм итә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 176 б.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. Казан: Мәгариф, 2006. 351 б.
3. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. 2 томда. Т. I. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 495 б.
4. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 2-нче басма. Т. I. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 622 б.
5. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 2-нче басма. Т. III. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 799 б.
6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда, Т. I. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 476 б.
7. Татарско-русский словарь: В 2-х т. Т. I (А-Л). Казань: Магариф, 2007. С. 282-283.
8. Татарча-русча-инглизчә фразеологик сүзлек. Казан: Хәтер, 2010. 296 б.
9. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. Казан: Хәтер, 2001. 255 б.
10. https://tt.wikibooks.org/wiki/Татар_халык_мәкальләре#Вакыт-форсатны_кулдан_җибәрмәү

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ СҮЗЛЕКЛӘР БЕЛӘН ЭШЛӘҮНЕҢ МӨҺИМЛЕГЕ

Мөхәммәтҗанова А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. А.Ф. Юсупов

Сүзлекләр хәзерге көндә бик кыйммәтле истәлекләр булып саналалар. Сүзлек – сүзләр исемлеге. Билгеле, гадәттә сүзлектә сүзләр исемлеге генә бирелми, аларга аңлатмалар бирелә, мәгънәләре төшендерелә, ул сүзләрнең нинди әйберләрне, күренешләрне белдерүләре аңлатыла, сүзләрнең әйтелеше, язылышы, килеп чыгышы һ.б. хакында белешмәләр бирелә.

Сүзлекләр – кыйммәтле истәлекләр. Аларны төзү теориясен һәм практикасын лексикография өйрәнә. Барлык төр сүзлекләр дә ике төркемгә бүленә: филологик һәм энциклопедик сүзлекләр.

Филологик сүзлекләрдә сүз, аның мәгънә үзенчәлекләре, лексик-грамматик һәм башка сыйфатлары аңлатыла. Аларның аңлатмалы, орфографик, орфоэпик, терминологик, синонимнар сүзлеге һ.б. (бер тел сүзлекләре); русча-татарча, татарча-русча, русча-татарча-инглизчә һ.б. (ике яки берничә тел (тәрҗемәле) сүзлекләре) төрләре була [2: 39]. Энциклопедик сүзлекләр әһәмиятле предметлар, күренешләр, атаклы кешеләр, вакыйгалар һ.б. турында сөйлиләр [1: 88].

Хәзерге көндәге лексикографиянең казанышлары дип өр-яңа типтагы сүзлекләрне әйтеп үтәргә кирәк. Бу – омонимнар сүзлеге, антонимнар сүзлеге, орфоэпик сүзлек, ешлык сүзлекләре, кире (инверсион) сүзлекләр, грамматик дөреслек сүзлекләре, дөрес сөйләм сүзлекләре, телне, илне танып белү сүзлекләре, кыскартылмалар сүзлеге, синтаксик сүзлек һ.б. [3: 208]. Аларга ихтыяҗ зур һәм алар төзелә дә башладылар.

Мәктәпләрдә сүзлекләр белән төп эш лексикология бүлегендә башкарыла. Русча сөйләшүче балаларга татар теле дәресләрендә лексик – грамматик материалны аның сөйләмдә кулланылышына бәйләнешле рәвештә өйрәтергә тырышырга кирәк. Сүзлекләр белән эш нәтиҗәле булсын өчен, эшне 1 нче сыйныфтан ук башлау кулай. Моның өчен махсус сүзлекчәләр булдырыла. Һәр лексик теманы үткән чакта укучылар белән башта бишәр сүз языла. Тора-бара сүзләр күләмен арттырыла. Укучылар язарга өйрәнгәч, басма хәрефләр белән, әкренләп язма хәрефләр белән сүзләр язуны дәвам иттерелә.Уку елы ахырына укучыларга сүзлекләр тәкъдим ителә, кабинетта булган сүзлекләр белән танышу була.

Кызыксындыру максатыннан, укучыларга үзаллы эшләп карау өчен биремнәр бирелә. Шулай итеп, проблемалы ситуация туа: укучылар үзләренең сүзлекләр белән эшли белмәүләрен ачыклыйлар. Сүзлек белән эшләргә өйрәтү берничә этаптан тора:

1. Сүзлекләр белән танышу.
2. Яшь үзенчәлегенә карап, сүзлекләрне тәкъдим итү.
3. Кечкенә проектлар өстендә эшли башлау.
4. Фәнни-гамәли конференцияләрдә катнашу.

Укучылар төркемнәргә бүленә. Һәр төркемгә аерым проект эше тәкъдим ителә. Мәсәлән, “Кыргый хайваннар” темасын үткәндә, һәрбер төркемгә берәр хайван исеме бирелә. Алар башта бирелгән сүзнең төп лексик мәгънәсен ачыклыйлар, сыйфатлар ярдәмендә сыйфатлама төзиләр.

А) Төлке – урманда яши. Ул ит ярата. Төлкенең йоны кабарып тора. Аның койрыгы бик матур (2 нче сыйныф).

Б) Төлке – ерткыч җәнлек. Ул урман тычканнары, куяннар белән туклана. Ул бик хәйләкәр. Төлке җәй көне ябык була. Кыш көне төлке оя ясамый, кар өстендә йоклый (3 нче сыйныф).

Шулай итеп, сыйныфтан сыйныфка эш катлаулана бара. Югары сыйныфлар терминнар сүзлеге, диалектологик сүзлекләр белән эшлиләр.

Сүзлекләр белән эшләү укучыларга файдалы, мавыктыргыч шөгыль булырга тиеш. Дәресләрдә яңа сүзнең мәгънәсе әзер килеш бирелми, укучылар аны эзләп табалар, сүзтезмәләр, җөмләләр төзиләр. Башлангыч сыйныфларда башланган сүзлекчәләр әкренләп калыная, тулылана бара. Мәктәптә сүзлекләр белән эшне башлангыч сыйныфлардан ук оештырганда, укучыларда туган телебезне өйрәнүгә кызыксыну тәрбияләргә мөмкин.

Сүзлекләр татар теленең бердәм лексик нормалары эшләнүнең озын һәм дәвамлы процессын ачык күрсәтәләр. Татар әдәби теленең төп лексикасын, билгеле бер күләмдә архаизмнар, тарихи сүзләр, терминнар һәм лексик диалектизмнарны җыйнап биргән хәлдә, алар татар тел белеменә дә кыйммәтле өлеш кертәләр. Әлеге хезмәтләр татар теленең лексикасын фәнни яктан өйрәнү өчен ышанычлы чыганак булып торалар.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең лексикасы. Казан, 1995. Б. 88-91.
2. Җамалетдинов Р.Р. Татар һәм рус телләренең чагыштырма грамматикасы. Казан: Казан университеты нәшр., 2004. 39 б.
3. Сафиуллина Ф.С. Тел белеменә кереш. I кисәк. Казан: КДУ, 2001. 298 б.

Г. ИСХАКЫЙ МӘКАЛӘЛӘРЕНДӘ МИЛЛӘТ ЯЗМЫШЫ ПРОБЛЕМАСЫ

Муллахмәтова Л., Удмуртия Республикасының социаль-педагогика көллияте, III курс студенты
Җит. – Хәкимова В.Х.

Г. Исхакый – әдәбиятыбызны яңа баскычка алып менгән иллегә якын хикәяләре, повестьлары, романнары белән билгеле язучы. Аларда татар тормышының төрле яклары, төрле проблемалары көн тәртибенә куела. Язучының әсәрләрендә милләт язмышы, аның киләчәге өчен борчылу кызыл җеп булып сузыла.

Шулай ук язучының биш йөздән артык язылган мәкаләләрендә дә милләт язмышы проблемасы төп урынны алып тора. Ләкин, кызганычка каршы, Г. Исхакыйның уникаль тарихи-мәдәни мирас ядкарьләре булып торган бу хезмәтләре тыела һәм рәхимсез цензурага хөкем ителә. Әдәбиятның 1985 елга кадәр өйрәнелмәгән рухи байлыклары арасында Г. Исхакыйның фәнни-публицистик мирасы аерым урын алып тора. Язучының мирасы, күпкырлы эшчәнлеге укучылар һәм тикшеренүчеләр игътибарын үзенең югары сыйфатлы булуы белән генә түгел, ә тарих барышын дөрес бәяләве, мәсьәләне үзенчә аңлавы, татар халкының милли дәүләтчелек төзүгә һәм үзбилгеләнүгә хокуклары өчен көрәшүе белән җәлеп итә.

Г. Исхакый 1893 елда Казанга килә һәм Күл буе мәдрәсәсенә укырга керә. Аның шушы елда «Тәрҗеман» газетасы белән танышуы безгә мәгълүм. Язучының фәнни- публицистик эшчәнлегендә кыйбласын табарга ярдәм иткән матбугат чарасы дисәк тә ялгыш булмас, чөнки 1903 елга кадәр егерме ел буе төрки халыклар өчен чыгып килгән бу бердәнбер газета 25 миллионнан артык кешенең милли үзаңын тәрбияләүдә зур эш башкарган. Газетаны бастырып таратучылар И. Гаспралы һәм З. Акчуриналар алдынгы карашлы татар зыялыларына милли мәгариф, мәдәният, диннең киләчәк тормышыбыз өчен нинди зур әһәмияткә ия икәнлеген аңлата белгәннәр.

1905 ел инкыйлабы татар матбугаты өлкәсенә зур үзгәрешләр алып килә. Инкыйлабка кадәрге чорда бер гасырга якын вакыт буенча газета- журнал чыгарырга рөхсәт ала алмаган татар зыялылары хәзер бу проблеманы җиңел хәл итәләр. 1905 елның 2 сентябрендә татар халкының беренче милли газетасы “Нур” чыга башлый. Ә 1905 ел ахырына дүрт матбугат органы барлыкка килсә,

1906 елда 16 яңа басма пәйдә була. 1905 елда туган “Казан мөхбире” (Казан), “Фикер” (Уральск), “Өлфәт” (Санкт-Петербург) кебек яңа газеталарга 1906 елда “Йолдыз”, “Азат”, “Таң йолдызы”, “Азат халык”,”Идел”, “Урал” һ.б. кебек 16 газета- журнал өстәлә. Ә 1905- 1907 еллар эчендә Россиянең 26 эре шәһәрендә җәмгысе 166 милли матбугат органы нәшер ителә.

Г. Исхакый 1906 елның 18 маеннан “Таң йолдызы” дигән газета чыгара башлый. Ул көндәлек татар матбугатында үз карашларын шактый ачык белдереп бара. 1905-1907 елларда ул төрле татар матбугатында барысы 75 мәкалә бастыра. Мәсәлән, "Хокукый дәүләт турында”, “Тел”, “Хөкүмәт һәм халык”, “Мәктәп-мәдрәсәләр”, “Оренбургтагы Хөсәеневләр мәдрәсәсе”, “Төрмә”, “Дума”, “Татар матбугаты” һ.б. Г. Исхакыйның бу чорда шактый нәтиҗәле эшләвенә дәлил булып тора.

Беренче рус революциясе җиңелеп, 1907-1912 елларда реакция көчәйгәннән соң Г. Исхакый татар халкының тормышын төрле яклап өйрәнә башлый. Аның өчен татар халкына 1552 елгы вакыйгалардан соң милләт буларак яңадан аякка басарга этәргеч биргән рухи- әхлакый ориентирларны билгеләү мөһим иде. Шул максат белән ул үзенең игътибарын татар халкының тормыш-көнкүрешенә, этнографиясенә, матди культурасына, рухи традицияләренә игътибар итә һәм 1909 елдан алып 1917 елга кадәр татар халкы тормышының үзечәлекле якларын үзенең мәкаләләрендә дә яктырта. Язучы фикеренчә, бай тарихка ия булган, кайчандыр чәчәк аткан милли дәүләте булган татар халкы беркайчан да инкыйраз корбаны булмаячак. Г. Исхакый үзенең төрле жанрда язылган һәм төрле тема чагылган күпсанлы мәкаләләрендә милләтнең киләчәген кайгырту, аңа янаган инкыйраз куркынычын киметү, милли яңарыш өчен татар халкының тарихи язмышы яссылыгында чагылдыра.

1913 елдан Санкт-Петербургта “Ил” исемле газета чыгара башлый. Ләкин ике елдан соң патша цензурасы аны яба. Берникадәр вакыттан соң бу газета Мәскәүдә “Сүз” исеме белән чыга башлый, соңрак “Безнең юл” дип үзгәртелә. Г. Исхакый үзе чыгарган газеталарда гына түгел, башка татар газета-журналларында үзенең бик актуаль темаларга язылган мәкаләләрен бастыра. Мәсәлән, “Бәянел хакта” аның “Гаяз” имзасы белән “Татар матбугаты” мәкаләсе басылып чыга. Ул үзенең мәкаләсендә милли газета-журналларының халыкның милли үзаңын үстерүдә әһәмияте,

аларның кирәклеге турында яза. Россиядә яшәүче барча халыкларның бертигез хокукка ия булырга тиешлегенә басым ясый. “Дин әһелләренең эшенә реформа” исеме астында “Япанчы” псевдонимы белән басылган мәкаләсендә дини реформалар ясау кирәклеге турында сөйли. “Хатын-кыз турында” мәкаләсендә җәмгыятьтә хатын-кызның роленә туктала. Язучы үзенең мәкаләләрендә эчүчелек бәласе темасын да яктырта. Шулай ук “Ил” газетасында Г. Тукайның үлеменә бер ел тулган көннәрдә “Милләт трагедиясе” мәкаләсен бастыра. Үзенең мәкаләсендә милләт язмышы турында тирән уйланулары, Тукай трагедиясе, аның бөеклеге, үлемсезлеге турында уйлана. Шулай ук “Сүз” газетасында урын алган “Безнең юл” мәкаләсендә татар милләтен югалудан сакларга кирәклегенә басым ясый.

ӘДӘБИЯТ

1. Хакимова В.Х. Кедра Митрей и Гаяз Исхаки: достойные сыновья своих народов. Ижевск, 2015.

2. Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. Казан: Татар кит. нәшр.,1998-2015.

«КЕДЕЙЛІК» КОНЦЕПТІСІНЕ ЖАТАТЫН АҚПАРАТТЫҚ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ КОНЦЕПТІЛІК ҚЫЗМЕТІ

Мырзағалиева А.С., М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, II курс магистранты

Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., өлк. укыт. Г.Р. Ижбаева

«Кедейлік» концептісі «Байлық» концептісіне қарама-қарсы ең басты концептінің бірі. Кедей болушылық, жарлылық, тапшылық, жетіспеушілік мәніндегі этномәдени менталдық ұғымды білдіреді. Кедейліктің пайда болуының негізгі себептері – экономикалық дағдарыс, жалақы мен зейнетақы минимумының төмендігі, халықтың әлеуметтік тұрғыда нашар қорғалуы. Материалдық кедейлік рухани жұтаңдыққа ұласады [1: 125].

А.Н. Самойловичтің пікірінше, парсының *геда, гедай* сөзінен шыққан *кедей* сөзі Жетісу жерінде бұдан 900 жыл бұрын пайда болған.

Кедейлік әлемнің барлық елдерінде бұрын да болған, қазір де бар. Абайдың айтуынша, «байлықты, кедейлікті жаратқан – құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып ұқсақ болар, әйтпесе жоқ» [3: 412].

Кедейлік ұғымының негізінде *жоқ, жоқтық* ұғымы жатыр. Оның концептілік өрісі туралы 2-сызбаны қараңыз.

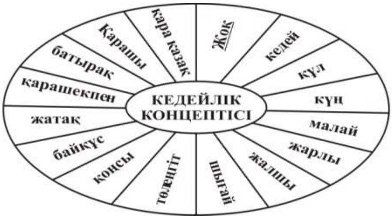

“Кедейлік” концептісінің концептілік өрісі
(дәстүрлі сөздер)
2-сызба.

Жоқ концептісі «жоқшылық» мәнінде «Кедейлік» концептісінің негізінде жатқан, қарапайым сөзбен берілетін этномәдени ұя, негізгі менталдық ұғым. *Жоқ концептісі* «жоқтық» мәнінде кеңістікте бір нәрсенің жоқ екенін білдіретін, бар концептісіне қарама-қарсы концепт. Ақпараттық модельдері: тұрақты тіркестер: *Алты аласы, бес бересі жоқ. Амал жоқ. Жоқ болды. Жоқтан бар етті. Ай дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ. т.*б.; мақал-мәтелдер: *Жылқыда өт жоқ, құста сүт жоқ. Құрық тимес құлын жоқ, қырықтық тимес қозы жоқ. Жоқ концептісі* «мақұлдамау» – бір нәрсені, пікірді құптамау, теріске шығару, мақұлдамау мәніндегі этномәдени менталдық ұғымды білдіреді. Мысалы: *Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай қарқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық* (Абай).

Құл концептісі «құқықсыз» мәнінде этномәдени менталдық ұғымды білдіреді. Лингвистикалық түсінігі бойынша, *«құл»* – «құлдық, феодалдық дәуірде басында еркі жоқ, барлық құқықтан айрылған, иесінің толық меншігіндегі адам» [2: 232]. *Құл* – қазақтың патриархаттық қоғамынан белгілі. *Құл* сөзінің лингвистикалық код (лексика-семантикалық мағынасы) негізінде туған мәдени-тарихи түсінігі бойынша, *құл концептісі* халықтық өлшемде әлеуметтік деңгейдің ең төменгі сатысында тұрған адамға қатысты символдық ұғымды білдіреді. Концептінің бұл сипаты *құлдық, құл-құтан, құлшылық, құлшар* (құлдың баласы) т.б. лексикалық бірліктерден; *Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас.* т.б. мақал-мәтелдерден айқын көрінеді. *Құл концептісі* «пенде, пендешілік» мәнінде тірі жан, адам және кіріптар, біреуге тәуелді деген этномәдени ұғымды бейнелеп білдіреді. *Құдай құлым десе, пайғамбар үмбетім демеске шарасы бар ма?* (А.Шамкенов). Бұл мысалда құл концептісі құдайдың құлы, адам, адамзат мәнін білдіріп тұр. Көне түркі ескерткіштерінде осы мағынада [3: 464].

Малай концептісі «жалшылық» мәнінде байларға жалданып күн көретін, есігінде жүретін қызметші, жалшы деген

лингвистикалық түсініктен шыққан этномәдени менталдық концепті болып табылады. Қазан революциясына дейінгі Қазақстанда жиі қолданылған. *Байдың малайы – ашылмаған талабы, малайлық, малайшылық* т.б. сөз қолданыстардан концептінің тілдік моделін көруге болады. *Малай* татар тілінде бала, ер бала.

Жарлы концептісі кедей, жоқ-жітік деген лингвистикалық түсініктен шыққан «жоқшылық, жетімсіздік» мәніндегі этномәдени менталдық ұғымды білдіреді. *Жарлы* М.Қашқарида тек «кедей» мағынасында емес, әрі «бақытсыз», «жәбірленген» мәнінде берілген [4: 51]. Жарлы концептісінің ақпараттық деректері қазақ мақалдарынан айқын көрінеді: *Жарлы болсаң, арлы бол. Баймын деп мақтанба, жарлылық бар. Малға жарлылық –жарлылық, ақылға жарлылық – сорлылық* т.б. Концептінің мәні *жарлы-жақыбай, жарлы-жалшы, жарлылық, қара қасқа жарлы* т.б. тіл бірліктерінен де көрінеді.

Қарашекпен концептісі «жарлылық» мәніндегі әлеуметтік ұғымды бейнелейді. Лексикалық мағынасы егін, пішен шабу шаруашылығымен айналысушы шаруа. Ақпараттық моделі: *Қарашекпендер, қарашекпенді* негізінен қоныс аударушы орыс шаруаларын (крестьянин) осылай атаудан шыққан. XIX ғасырдың екінші жартысында орыс шаруаларының Қазақстанға қоныс аударып келуіне байланысты көшпелі қазақтардың жартылай отырықшылыққа ауыса бастаған кезінде туған [4: 412]. Қарашекпендердің үлгісімен қазақтар пішен шабу, егін салу, қора салу жұмыстарымен шұғылданған.

Қорыта келгенде, жоғарыда талданған когнитивтік ақпараттар қазақ тіліндегі «Қоғам» макротобына кіретін микротоп «Кедейлік» концептісін қалыптастырып, оған тірек болатын танымдық тіл бірліктері болып табылады. Бұлардың бәрінің басын қосып ұйытқы болып, бір концепті аясына біріктіріп тұрған қазақ қоғамында ежелден белгілі «Кедейлік» концептісі. Оған кіретін тіл бірліктері концептінің компоненттері ретінде өрісін жасайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Самойлович А.Н. Богатый и бедный в тюркских языках // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. 1936. № 4. С. 21-66.

2. Қасым Б. Когнитивті лингвистиканың теориялық негіздері // Қазақ тілі мен әдебиеті және инновация мәселелері. Алматы, 2008. Б. 5-9.

3. Толыбеков С.Е. Кочевое хозяйство казахов в XVII – начале XX века (Политико-экономический анализ). Алма-Ата: Наука КазССР, 1971. С. 464.

4. Ислам. Энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1991. 318 с.

ОСОБЕННОСТИ ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКОГО СТИЛЯ ДЖЕРОМ К. ДЖЕРОМА В ПОВЕСТИ «ТРОЕ В ЛОДКЕ, НЕ СЧИТАЯ СОБАКИ»

Намакаева З., КФУ, студент II курса
Науч. рук. – канд. пед. наук, доц. М.Е. Яшина

Джером К. Джером (1859-1927) – английский писатель, автор романов, пьес, рассказов, в которых с добродушным юмором, нередко с налетом сентиментальности, повествуется о невзгодах незадачливых обывателей. Произведения Джерома К. Джерома наполнены живым юмором. Писатель неплохо знал быт ремесленников, городских служащих. Его любимый образ – разоренный мелкий буржуа, надеющийся вернуть утраченное, разбогатеть, уверенный, что он будет рано или поздно вознагражден за свои добродетели и страдания. Но самым известным произведением писателя стала повесть «Трое в лодке, не считая собаки».

Тема нашего исследования является **актуальной** так как, разработка вопросов, связанных с основными стилями речи и их функционированием в современном английском языке на материале юмористической повести Джерома К. Джерома «Трое в лодке, не считая собаки» остается малоизученной.

Изучение, теоретический анализ и обобщение методической литературы, самого произведения Джерома К. Джерома «Трое в лодке, не считая собаки» и русскоязычного перевода.

Целью исследования выявить использованные в произведении Джером К. Джерома «Трое в лодке, не считая собаки» стилистические фигуры, которые передают индивидуально-авторский стиль писателя.

Исследования состоит в возможности использования материалов отечественных и зарубежных ученых и выводов по творчеству Джером К. Джерома в дальнейшей работе по исследованию творчества рассматриваемого автора.

Исследование заключается в допустимости использования представленных материалов на лекционных и семинарских занятиях студентов высших учебных заведений, а также на занятиях учащихся старших классов лицеев и гимназий.

Феномен индивидуально-авторского стиля присущ всем видам творческого самовыражения. Стиль может быть не только индивидуальным, но и характерным для определенного периода истории или географической местности. Однако и внутри общего сти-

листического направления эпохи Возрождения, можно легко инфицировать манеры письма Рембрандта или Рубенса.

Индивидуальный стиль писателя, неповторимый, как почерк, позволяет нам узнавать работы по совокупности используемых приемов и визуальных элементов, таких как – манера, конечное решение, выбор сюжетов и техника письма. Никого не удивляет, что, допустим, в художественных произведениях стиль занимает не менее значимое место, чем в других видах искусства. Логично было бы предположить, что писатель или поэт, в своих произведениях использует вполне определенный и присущий только ему набор слов, выражений и оборотов, стихотворный размер и ритм.

1. Целые предложения, которые выступают в качестве фразовых эпитетов. Пример:

There is a sort of, Oh-what-a-wicked-world-this-is-and-how-I-wish-I-could-do-something-to-make-it-better-and-nobler expression about Montmorency that has been known to bring the tears into the eyes of pious old ladies and gentlemen.

Monmorensinin gözlerınde «Ah nekadar kötü bir dünya ben nasil onu güzelleştirebilirim acaba» diyen ifade vardı ve o köpek dindar bey ve bayanlarda gözyaşı döküyordu.

2. Джером широко использует в произведении как индивидуально-стилистические, так и общеупотребительные метафоры. Например: *We had intended to push on to Wallingford that day, but the sweet smiling face of the river here lured us to linger for a while. O gün bizim Wallingford'a gitmeye niyetimiz vardı, ama nehir tatlı bir tebessüm atarak bizi kalmaya zorladı ve biz gidemedik.*

3. Джером использует олицетворение для изображения природы, которая наделена человеческими чертами: *«We have had a pleasant trip, and my hearty thanks for it to old Father Thames».*

4. Оксюморон – Стилистическая фигура: *That is the only way to get a kettle on to boil up the river. If it sees that you are waiting for it, it will never even sing. Nehir'de kaynar su bulamnın tek yolu budur. Eğer çaydanlık sizin kaynar suyun ıslanmasını sabırsızla beklediğinizi görürse, asla kaynamaz.*

Мы сделали попытку рассмотреть художественный стиль и его функционирование в современном английском языке на примере произведения Джером К. Джером и нами было отобрано 4 единицы лексических приемов.

В языке художественной прозы преобладание одних элементов над другими зависит от жанра литературного произведения. Путем исследования, мы обнаружили, что Джером К. Джером прибегает к использованию таких приемов, как: метафора, олицетворение, фразовые эпитеты.

Проанализировав оригинальное произведение и предоставив вариант нашего перевода, мы пришли к выводу, что перевод художественного текста требует от переводчика творческого подхода, умения учитывать все его особенности и комбинировать все доступные ему средства получения адекватного перевода.

РУС ТЕЛЕННӘН КЕРГӘН АЛЫНМА СҮЗЛӘРГӘ КУШЫМЧАЛАР ЯЛГАУ МӘСЬӘЛӘСЕ

Нәбиева Р., КФУ, IV курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.Р. Сәлахова

Һәрбер телнең бик күп гасырлар дәвамында формалашып килгән үзенчәлекле лексик фонды бар. Әлеге фондның составына кергән сүзләр төрле тарихи чорларда формалашып, телнең хәзерге сүзлек составын барлыкка китергәннәр һәм сүзлекләргә теркәлгәннәр. Һәр телнең сүзлек байлыгын өйрәнү бик әһәмиятле һәм актуаль мәсьәләләрнең берсе булып санала, чөнки һәрбер сүз – тарихның тере шахите, күренекле бер ядкәре.

Хәзерге җәмгыятебездә урнашкан социаль-мәдәни шартларда безнең татар әдәби телебезгә башка телләрдән, бигрәк тә русчадан күп кенә алынма сүзләр актив рәвештә үтеп керәләр. Әлеге процесс бүгенге көндә бик интенсив бара. Төрле мәдәният вәкилләре белән үзара тыгыз элемтәләрдә тору һәм икетеллелек шартларында яшәү моңа уңай җирлек тудыра, төрле милләтләрнең тел, сөйләм культураларының интеграциясенә китерә.

Татар теле тарихы мәсьәләләре И.А. Абдуллин, М.И. Әхмәтҗанов, Р.Г. Әхмәтьянов, М.Н. Ногман, А.Х. Нуриева, Ф.М. Хисамова, В.Х. Хаков һ.б. хезмәтләрендә җентекләп өйрәнелгән һәм тикшерелгән. Бу өлкәдә эзләнүләр бүгенге көндә дә дәвам итә. Татар теле лексикасының чит телдән кергән сүзләр хисабына тулылануы һәм үсүенә килгәндә, бу проблема татар тел белемендә шактый яхшы өйрәнелгән: Ә.М. Ахунҗанов, Г.С. Әмиров, И.Ш. Әүхәдиев, С.А. Бурнашева, Й.А. Вәлитова, М.И. Мәхмүтов, М.З. Зәкиев һ.б. хезмәтләре әлеге проблеманы яктыртуга багышланган.

Алынма сүзләргә кушымчалар ялгаган очракларда билгеле бер кагыйдәләргә таянып эш итәргә кирәк. Әлбәттә, сүз татар теленең төп закончалыгы – сингармонизм законы турында бара. Әгәр дә сүз нечкә сузык авазлардан торса, нечкә кушымча, ә инде калын сузыклардан торса, калын кушымча ялгана. Сингармонизм законына буйсынмаган сүзләрнең соңгы иҗеге ниндигә тәмамланса (нечкә булса, нечкә ...), сүзгә дә шундый кушымча ялгана. Сүзнең язылышына түгел, ә әйтелешенә игътибар итәргә кирәк. Шушы кагыйдәләргә нисбәтле, рус теле аша кергән алынмаларга кушымчалар ялгану үзенчәлекләрен дә икегә бүлеп карарбыз:

I. Алынмаларга калын кушымчалар ялгану очраклары:

1. Кайбер нечкә тартыкка тәмамланган сүзләр калын төрләнешкә керәләр:

арь тезмәсенә тәмамланган сүзләр: фонарь-лар, букварь-дан, рыцарь-лар, алтарь-га һ.б.;

сть: повесть-лар, повесть-та, ләкин извесь-ләр, известь-не;

тань: пристань – пристань-нар, пристань-га;

дарь: календарь-да, сударь-дан, государь-ның һ.б.

тарь: секретарь-ны, инвентарь-лар, спортинвентарь-лар, вратарь-га, янтарь-дан, госсекретарь-ның һ.б.

ерь: лагерь-га, лагерь-лар, лагерь-ны, пионерлагерь-дан һ.б.

орь: якорь – якорь-лар, якорь-га.

Нечкә тартыкка бетеп тә калын төрләнешкә кергән әлеге сүзләргә бер иҗекле тартым кушымчасының нечкә төре (якор-е, лагер-е), ике иҗекле тартым кушымчасының беренче иҗеге – нечкә, икенчесе калын булуын билгеләп үтәргә кирәк (якор-е-быз, лагер-е-быз). Тартым кушымчасы ялганганда, сүздәге соңгы тартыкның нечкәлеген күрсәтә торган ь билгесе төшеп кала, аның вазыйфасын тартым кушымчасындагы нечкә сузык үти.

Мәсәлән: Лагер-ем – лагер-е-быз

Лагер-ең – лагер-е-гыз

Лагер-е – (лагерьлары)

2.-ий кебек хәрефләр тезмәсенә беткән алынмаларга калын кушымчалар ялгана: командующийны, планетарийга, сенарийга – сценариена, санаторийга – санаториена, гербарийга – гербариена, Каспийга, Чайковскийдан, дендрарийда, Горькийны, крематорийга.

Сүзләргә тартым кушымчасы ялганганда, [й+ы] авазлары иҗек башында икесе бер хәреф – е хәрефе белән белдерелә:

сценарий+ы – сценарие

санаторий+ы – санаторие

гербарий+ы – гербарие

3. –ей авазларына беткән алынмаларга калын кушымчалар ялгана: музей-га, юбилей-да, хоккей-ны, ләкин еврей-чә һ.б.

4. –е, -ье, -ью һәм –и сузыгыны тәмамланган алынма сүзләргә дә калын кушымчалар ялгана: кафе-га, отелье-да, жюри-лар, интервью-ны, такси-да, калибри-ны һ.б.

5. –и хәрефенә тәмамланган алынма сүзләргә калын кушымчалар ялгана: калибри-га, такси-да, жюри-га, бумази-ны һ.б.

II. Алынмага нечкә кушымчалар ялгану очраклары:

1. Нечкәлек билгесенә (ь) тәмамланган ай атамаларына нечкә кушымчалар ялгана: февраль-дә, апрель-дә, июнь-дә, июль-дә, сентябрь-гә, октябрь-дә, ноябрь-гә, декабрь-дә

2. Үзләреннән соң һәрвакыт нечкә кушымча таләп итүче аваз һәм иҗекләргә беткән алынмалар:

ль: спектакль-гә, циркуль-нең, профиль-профиленә һ.б.

эль: дуэль-гә, дуэль-дә.

ть: нефть-не, верфе-нә һ.б.

аль: деталь-деталенә, педаль-педаль-гә, фестиваль-фестиваль-нең һ.б.

ень: мишень-гә, бюллетенен-нән һ.б.

оль: тополе-нә, пароль-нең, короле-нә.

юль: вестибюль-дә, кастрюль-гә һ.б.

ель: никель-не, дизель-дән, порфель-дә, табеле-нә һ.б.

3. Соңгы иҗекләрендә –ия, -ие булган сүзләргә нечкә кушымчалар ялгана: армия-гә, партия-се, экскурсия-дә, бактерия-ләр, консерватория-дә, сочинение-се, расписание-не, предприятие-ләр, переферия-дә, композиция-се һ.б.

4. –ея аваз кушылмасына тәмамланган алынма сүзләргә гадәттә нечкә кушымчалар ялгана: идеясенә, ассамблеясенә, батареясен, оранжереясенә (әмма аллеясына, галлереясына, лотореясына, Кореясына).

Рус теле аша кергән алынма сүзләргә кушымчалар ялгаган очракларда, билгеле бер үзенчәлекләрне дә истә тотарга зарур:

1. завод, пароход, клуб, митинг кебек алынма сүзләрдә соңгы аваз саңгыраулаштырып әйтелә, шунлыктан бу сүзләргә юнәлеш, чыгыш, һәм урын-вакыт килешендә саңгырау аваздан башланган кушымчалар ялгана: заводта, пароходка, клубтан.

2. –ия, -ие, -ль кебек хәреф тезмәләренә беткән алынмаларга гадәттә нечкә кушымчалар ялгана: фамилиянең, учреждениегә.

-ль –гә тәмамланган сүзгә тартым кушымчасы ялганганда, сүз ахырында ь төшеп кала: моделе, моделем, моделебез, моделегез, ләкин III зат, күплек сан тартым кушымчасы ялгаганда, ь билгесе саклана: модельләре.

3. секретарь, календарь кебек алынма сүзләрнең I, II, III зат тартым кушымчалары нечкә – секретарем, календарең, ә килеш кушымчалары калын була: секретарема, календарењны.

4. Икеләтелгән с, л, м тартыкларына тәмамланган алынма сүзләргә шундый ук тартыктан башланган кушымча ялганган очракларда, ике тартык кына языла: металл + лы – металлы, кристалл + лар – кристаллар, класс + сыз – классыз, стресс + сыз – стрессыз. Әлеге сүзләргә тартым кушымчасы ялганган очракларда, икеләтелгән с, л, м кебек тартыкларның берсе төшеп кала: металы.

5. Смоленск, Ульяновск кебек –ск авазларына беткән сүзләргә килеш кушымчалары алдыннан –и өстәлә: Смоленскига, Ульяновскидан һ.б.

6. Алынма сүзләргә кушымча ялгаганда, аваз үзгәреше мәсьәләсендә төрлелек күзәтелә: темп-темпы, ләкин тип-тибы, һ.б.

а) темп-темпы кебек мисалларда татар теленең тартым кушымчасы ялганганда да, сүз азагында п саклана.

б) тип-тибы кебек мисалларда п тартыгы б белән чиратлаша, бу чиратлашу язылышта да чагылыш таба.

Бу сүзләр бер орфографик принцип нигезендә язылырга тиешләр, ләкин әлеге очракта татар теленең кагыйдәләр системасында алынмаларда аваз чиратлашуы билгеле бер нормага, тәртипкә салынмаган. Алынма сүзләргә кушымчалар ялгаганда килеп чыккан кыенлыклар әле моның белән генә чикләнми. Ике янәшә урнашкан тартыкка тәмамланган сүзләргә кушымчалар ялгаганда, аларны тартым белән төрләндергәндә билгеле бер системалалык юк. Әйтик, продукт, пропуск, киоск, отпуск, диск, прииск, нерв, лозунг, консерв сүзләрен, тартым белән төрләнмәгәндә дә, продукты, отпускы, пропускы, киоскы, дискы, прииска, нервы, лозунгы, консервы формасында куллану урынлы булыр иде, чөнки аларның рус телендәге формасына тартым яки инкаръ итү кушымчалары ялгап әйтү артикуляцион яктан да, мәгънә ягыннан да уңышлы чыкмый. Мәсәлән, әлеге сүзләргә – сыз/-сез кушымчалары ялганганда, аларның артикуляцион яктан

әйтелешләре авырая: пропуск-сыз, диск-сыз, киоск-сыз, отпуск-сыз. Шуңа күрә бу сүзләр пропускысыз, отпускысыз, дискысыз рәвешендә табигыйрәк яңгырый.

Әлеге сүзләрне килеш белән төрләндергәндә дә, тамыр белән килеш кушымчасы арасына ы сузыгы сорала: отпуск-ы-ның

Менә шул якларны искә алганда, әлеге сүзләрне язганда бердәм орфографик кануннарны истә тотып язу кагыйдәләрен булдыру уңышлы булыр иде. Югыйсә, әлеге өлкәдә төрлелек хөкем сөрә. Моны дәлилләү максатыннан, без әдәби әсәрләргә дә күз салдык: ...Һичбер кешене пропускысыз үткәрмәгез, пропуск сорагыз (Ф. Сәйфи-Казанлы). *Отпуска алдым* (Ә. Еники). – Сез, – диде, – вакытлы отпускка китәсез (М. Мәһдиев). Балык консервасын ашатканда, кояш иңә башлаган иде (М. Мәһдиев). *Агай борылып керде дә консерва тартмасын ачарга кереште. ...безнең анда виноларыбыз, консерваларыбыз бар* (М. Гали). *Нервлары кузгалган кешенең аппетиты бик яман ачылып китә, имеш* (Ә. Еники). *Хәбиб, син арыгансың, нервыларың да кузгалган* (Ә. Еники). *Әллә җәннәт сельпосыннан / Продукты ташыйлар алар?* (Ш. Галиев).

Алынма сүзләрнең күбесе график принцип нигезендә чыганак телдәгечә язылса да, алар телебезнең морфологик күрсәткечләрен кабул итәләр һәм сүзъясалыш процессында да бик актив катнашалар. Вакытлы матбугат битләрендә әлеге күренешкә бик күп мисаллар табарга мөмкин. Әлеге максаттан, без «Мәгариф» журналына күзәтү ясадык. «*Толерантлык сүзе һәр телдә үзгә мәгънә төсмеренә ия. Мәсәлән, инглиз телендә толерантлык – шәхесне яки ситуацияне каршылыксыз кабул итәргә әзербулу; француз телендә – икенче бер шәхеснең иреген,үз-үзен тотышын, сәяси һәм дини карашларын хөрмәт итү, кытай телендә – башкаларга карата игътибарлы булу, киң күңеллелек күрсәтү*». Мисалдан күренгәнчә, толерантлык сүзе нигезгә –лык кушымчасы ялгану юлы белән ясалаган (толерант+-лык). Әлеге сүз рус телендә толерантность буларак кулланыла. Татар теленә үтеп кергәч, ул берникадәр үзгәреш кичергән, ягъни татар теленең морфологик күрсәткечләрен кабул итеп, яңа лексик берәмлек ясаган.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, алынмаларга татар телендә кушымчалар ялгау мәсьәләсе бүгенге көндә бик аз өйрәнелгән икәнен дә ассызыклап китү зарур. Бу өлкәдә әле ачыкланып бетмәгән моментлар бик күп. Мәсәлән, темп сузе тартым белән

төрләнгәндә аның нигезендә п хәрефе сакланып кала (темпы), ә тип сүзендә аваз чиратлашу күренеше күзәтелә (Тип-тибы).

Алынма сүзләргә кушымчалар ялгану мәсьәләсе бу очракта басым үзгәрешләре, аваз чиратлашуы мәсьәләләре, фонетик үзгәрешләр һәм орфографик закончалыклар һәм нормалар нигезендә махсус рәвештә каралырга лаек. Без әлеге теманы нәкъ тә менә шушы принциплар кысаларында яктыртырга тырыштык.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллина Р.С. Хәзерге татар теленең орфографиясе һәм орфоэпиясе: югары һәм урта махсус уку йортлары студентлары өчен уку әсбабы. Казан: Мәгариф, 2009. 239 б.
2. Алпаров Г.Х. Сайланма хезмәтләр (татар грамматикасы һәм гомуми тел белеме мәсьәләләре). Казан: Татгосиздат, 1945. 330 б.
3. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби телендә сүзьясалышы: төзәт. 3 нче басма. Казан: Мәгариф, 2009. 271 б.
4. Мифтахов Б.М. Татар орфографиясе һәм пунктуациясенең кыен очраклары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. 160 б.
5. Сафиуллина Ф.С. Тел дигән дәрья бар... Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 136 б.

М.МӘҺДИЕВНЕҢ "БЕЗ – КЫРЫК БЕРЕНЧЕ ЕЛ БАЛАЛАРЫ"Н УРТА МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Нигъмәтҗанова А., КФУ, Алабуга институты, V курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Ф. Даутов

Татар әдәбиятына фәнни игътибар соңгы берничә дистә елда, чыннан да, бермә-бер арта: яңа китаплар бастырылып чыгарыла, фәнни хезмәтләр языла. Әмма әдәби мирасны балаларга җиткерү юллары, төгәлрәк әйткәндә, татар әдәбиятын укыту методикасына кагылышлы хезмәтләр әлегәчә бик аз дәрәҗәсендә. Шул рәвешле, мәктәптә татар әдәбиятын өйрәнүнең эффектив юлларын эзләү хәзерге методика фәненең төп бурычларының берсе булып кала. Әлеге фәнни эшебез кысаларында Мөхәммәт Мәһдиевнең "Без – кырык беренче ел балалары" әсәрен мәктәптә өйрәнүне тикшерербез. Бу повесть әдипне талантлы язучы итеп таныткан, геройлары картайса да, әсәре үзе мәңге яшь калган үзенчәлекле әдәби ядкяр. Әсәрнең теле дә җиңел аңлашыла, урта мәктәпнең беренче баскычларында ук, ягъни бишенче, алтынчы сыйныфларда ук тәкъдим ителә ала.

Билгеле булганча, дәреснең нәтиҗәлелеге күп кенә факторларга бәйле булып, укытучы шәхеснең компетентлылыгы, дәресне дөрес оештыра белүе, сөйләм үзенчәлекләре, укучыларга

мөнәсәбәте дә зур роль уйный. Фәнни эшебезне башкару дәвамында безне проблеманың гамәли чишелеш ягы кызыксындырды, без интернет челтәрендә мөгаллимнәрнең сайтларында урнаштырылган дәрес планнары, конспектлар белән таныштык. Тулаем караганда, тәкъдим ителгән эшләр уңай тәэсир калдырды, укытучылар кызыклы презентацияләр белән дәресләрне җанландыралар, әсәрнең әһәмиятен кызыклы алымнар аша ассызыклыйлар. Әмма кайбер аспектлар бездә каршылыклы хисләр уятты. Мәсәлән, бер укытучы дәрес-презентациясендә мондый фикер җиткерә: "үткәрелгән проблемалар бүгенге көндә дә бик актуаль, чөнки төп тема – авыр сугыш елларында тылдагы тормыш вакыйгалары" [2]. Безнең фикеребезчә, әсәрнең әһәмияте, актуаль яңгырашы андагы тормышка, яшәүгә мәхәббәтнең ачык яңгырашы белән аңлатыла, бүгенге чор белән актуальлекне сугыш чоры тылы тормышы сурәтләнү белән аңлату бик үк дөрес түгел. Беренчедән, мондый аңлату укучыны ышандырмаячак, ышандырган очракта исә укучыда хәзерге әдәбиятта сугыш авырлыгы, тыл тормышын сурәтләгән әсәрләр генә актуаль икән, дигән дөрес булмаган караш формалашачак. Икенчедән, укытучы дәресне сугыш чоры һәм хәзерге балаларны чагыштырып, хәзерге балаларның рәхәт тормышта яшәп тә белемгә омтылмавын тәнкыйтьләүне алга сөрә, повестьнең кыйммәтен дә шунда күрә: "Без – кырык беренче ел балалары"н укыган һәрбер өлкән сыйныф укучысы үзен әсәрдәге яшьтәшләре белән һәм авыр сугыш еллары белән хәзерге рәхәт тормышны чагыштыра ала. Әлеге повесть аларга бу яктан үрнәк булырлык! "Без – кырык беренче ел балалары" әсәре хәзерге яшьләрне бүгенге рәхәт тормышның кадерен белергә өйрәтә" [2]. Эшнең корылышы белән тамырдан килешмибез, уйлавыбызча, әсәрнең юмор белән өртелгән яңгырашын узган буынны мактап, хәзерге буынны тәнкыйтьләү белән бозарга ярамый.

"Без – кырык беренче ел балалары" повестен татар мәктәпләрендә җиденче сыйныф укучылары белән өйрәнү үзенчәлекләренә тукталыйк. Программа буенча моңа ике сәгать вакыт бирелеп, берсе әдипнең тормыш юлы һәм иҗатына күзәтү өчен, икенчесе – әсәрне укып анализлау өчен каралган. Безнеңчә, шунысы әһәмиятле: биографияне өйрәнү дәресендә төп басым әдипне әдәбиятта үзенчәлекле юл табуга этәргән фактлар белән танышуга төшәргә тиеш. М. Мәһдиевнең "Без – кырык беренче ел балалары" повестен өйрәнүгә әзерлек буларак әдип биографиясен

өйрәнгәндә, язучының кайларда белем алуы, педагогик эшчәнлегенә игътибар итү дә мөһим. Әсәрдәге вакыйгалар Арча педагогия училищесына бәйле булганлыктан, биография өйрәнү дәресендә әлеге уку йортының фотосурәтләрен, училище укытучылары белән М. Мәһдиевнең очрашу мизгелләрен сурәтләгән фотолар, слайдлар белән баету да максатка ярашлы.

Алга таба дәреснең төп вакыты әсәрне укып анализлауга бирелә. Билгеле булганча, язучының үзенчәлекләрен искә алып, бер әсәрне өйрәнү образлар бирелешен анализлау юнәлешендә, икенчесе – бирелгән проблемаларны чишелеш үзенчәлеге юнәлешендә алып барыла. "Ике аспектка игътибар бирү кирәк: 1) вакыйгаларның сугыш чоры фонында бару ("Миләрдә ике-өч кенә сыр бар. Беренчесе – сугыш, икенчесе – ашау" фразасын анализлау өстендә эш алып барыла); 2) повесть үрнәгендә укучылар язучының индивидуаль стиле турында төшенчә алуы. Бу яктан повестьтә юмор тудыру чараларын анализлау максатка ярашлы. Мәсәлән, юмор тудыру чарасы буларак бүлекләрнең исемнәре өстендә эшләргә мөмкин: "Онегин су алырга чират тора", "Гренландиядә тәмәке үсә", "Император Веспасиан чәй эчә" һ.б.лар. Шулай ук, юмористик ситуация хасил итүдә фонетик чараларның ролен өйрәнергә мөмкин. Бу яктан "Гренландиядә тәмәке үсә" бүлегендә сурәтләнгән вакыйгаларны искә алу урынлы. Мисал итеп, рус теле укытучысының Гыйззәтуллиннан "Что было задано на дом?" соравына җавабын языйк: "*– Назание да ном... Надано за дом... Занадо за ном... – дип озак газапланды, тирләде*" [1: 38].

Шул ук бүлектә Гыйззәтуллин түбәндәге география, зоология дәресләрендә дә хаталар ясый: ярымшарлар картасын – шарымъярлар картасы; елга хламидомонадасын – елга Хәмидулла анасы; саф һаваны – хаф сава дип әйтә. Әлеге урыннарны укып анализлау да балалар өчен кызык һәм дәреснең танып белү максатына ирешү өчен нәтиҗәле алым булып тора.

Гомуми йомгак ясап, шуны искәртик: М. Мәһдиев иҗаты мәктәп программасында лаеклы урын ала, аның уйландыра торган әсәрләре зур тәрбияви көчкә ия булып торалар, җитди проблемаларны чишү ихтыяҗын күз уңына китереп бастыралар.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мәһдиев М. Әсәрләр. К.: Мәгариф, 2005. 271 б.
2. Презентация на тему "Без – 41 нче ел балалары". URL: https://infourok.ru/prezentaciya-na-temu-po-tatarskomu-yaziku-mmdiev-bez-nche-el-balalari-539163.html

“КӨЗ” СҮЗЕНЕҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК МӘГЪНӘЛӘРЕ
(мәкаль һәм әйтемнәр мисалында)

Нуретдинова И., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Ф. Җамалетдинова

Дөнья тел картинасын анализлау өчен паремияләрне, ягъни мәкаль һәм әйтемнәрне анализлау мөһим дип исәплиләр.

Паремияләр халыкның культура һәм иҗтимагый тарихын, этнографиясен өйрәнү ягыннан күп кенә материаллар бирә алалар. Мәкальләрдә халыкның көнкүреше, материаль культурасы, гадәт, йола этнографиясе, хокукы һәм башка мөнәсәбәтләре бик конкерт сызыкларда чагыла һәм кайберләре турыдан-туры берәр тарихи кеше авызыннан әйтелгән булулары белән халыкның ул вакыйгага мөнәсәбәтен ачу ягыннан да беренче кул материал була ала.

Беренче карауга каршылыклы күренгән мәкальләр аша без татар халкының рухи йөзе, психологиясе турында шактый кызыклы һәм эзлекле фикерләр ясый алабыз. Материаль культурасы хакында гына түгел, рухи өйзе, психикасы турында да бик мөһим бер сурәтләмә хасил итә алабыз. Мәкальләрнең гореф-гадәт, көнкүреш кагыйдәчелеге урынын тотып килүе аның бер өлеше әхлакый норма буларак роль уйнап килүен дә күрсәтә.

Паремияләр халыкның сөйләм телендә барлыкка килгәннәр. Алар халыкның дөнья күзаллавын, фикер йөртү ысулын һәм башка үзенчәлекләрен чагылдыра. Шуңа күрә алар телнең милли колоритын сурәтли.

Ел фасыллары, универсаль (күпкырлы) категория саналган, вакыт төшенчәсе, вакыт категориясе экспликациясен, табигый вакыт буларак, конкрет реальләштерү (тормышка ашыру) һәм турыдан туры кешенең дөньясы белән бәйле буларак, теләсә-кайсы халыкның дөнья картинасында мөһим урын алып тора.

Кешенең дөньяны темпораль күзаллаулары – ул, шәхеснең күз алдына китерү көче (ә ул үз чиратында дөньяны фәлсәфи аңлау белән катлаулана) ярдәмендә тудырылган, реаль вакытны чагылдыручы аерым бер форма.

“Көз” татар халкының дөнья тел картинасында “көз” лексемасының, чыгарылма (производные) “көзге”, “көз алдыннан”, “көзгечә”, “көзен” һәм башка сүзләре аша реальләшә.

Еш кына татар сөйләм телендә көз язга капма-каршы куела, яки яз белән чагыштырыла. Мәсәлән: “Көзге көннән язгы төн яхшы”, “Яз белән көз ала бия белән йөриләр” һ.б.

Көз лексемасы еш кына “салкын ел фасылы” буларак та телгә алына, ә антиномия түбәндәге принцип буенча төзелә: көз – “уңыш, байлык”, “пычрак, дымлылык”. Татар милли характерының мөһим үзенчәлеге булган татарлык билгесе дип еш кына ихтыярсыздан барлыкка килгән, көз белән бәйле, моңсулык, кайгы, сагыну хисләрен атыйлар. Һәм шунысын да әйтергә кирәк, еш кына көзге депрессия, көзге күңел төшенкелеге, эч пошу, кәефсезлек, һава торышы (коры, суык, салкын, яңгыр, җил һ.б) мотивлары да барлыкка килә. Мисалларга тукталып китик:

Моңсулык, сагыну хисләре, көзге күңел төшенкелеге:

а) Көз килеше җәеннән билгеле.
ә) Саран мәхәббәт көзге кояш кебек кадерле.
б) Гашыйкка яз да яз, көз дә яз.
в) Көзен шиңсә, язын чәчәк атар.
г) Көтә-көтә көз булыр.
д) Хатын-кызның күңеле көзге болыт шикелле.
е) Егетлек – гөлбестан, картлык – көзге кырау һ.б.

Кыр эшләре, уңыш җыю, муллык, ашлык:

а) Көзге катык – көмеш кашык;
Язгы катык – ярык кашык.
ә) Көз көне азык ал.
б) Күз өчен яз яхшы,
Авыз өчен көз яхшы.
в) Көзге ашлыкны көлгә чәч.
г) Көзге ашлыкны көлгә чәч,
Язгы ашлыкны бозга чәч.
д) е) Яз сөрсәң, көз урырсың һ.б.

Һава торышы (коры,суык, салкын, яңгыр, җил):
а) Көзге суыктан саклан.
ә) Көз килеше җәеннән билгеле.
б) Бер карлыгач белән яз булмый,
Бер болыт белән көз булмый.
в) Язгы җил – рәхәт бирүче,
Көзге җил – һәлак итүче.
г) Көз җир сөр, кыш кар сөр.
д) Тычканнар кибән астында торсалар, көз коры булыр.
е) Бозлар көз көне шадра булып катса, ашлык яхшы булыр.
ё) Искечә 1 сентябрьдә җылы булса, бөтен көз җылы булыр.

Кошлар белән бәйле билгеләр:

а) Көз киткән каз яз кайтыр.

ә) Тургай түбәннән очса, көз кыска булыр.

б) Бытбылдык Питрау алдыннан сузып кычкырса, көз озын булыр.

в) Әгәр кыр казлары, көз көне киткәндә, биектән очып китсәләр, кыш салкын булыр, ләкин ашлык яхшы булыр.

Татар дөнья тел картинасында көз образы лингвистик чаралар ярдәмендә дә формалаша. Алар үз чиратында лингвокультурологик төшенчәләр аша мәкаль, мәкаль нигезендәге сынамышлар, бәйрәмнәр һәм гореф-гадәтләрдә реализацияләнә.

ӘДӘБИЯТ

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Языки рус. культуры, 1996. 288 с.
2. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М.: ЧеРо, 2003. 349 с.
3. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Т. III. 495 б.

КОНЦЕПТ ЦВЕТА В СВЯЩЕННОМ КОРАНЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Нуруллаев А., Лесосибирский педагогический институт – филиал СФУ, студент V курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Н.А. Мазурова

Цвет в Исламе – это важнейшая категория мусульманской идеологии. красный, насыщенный синий или совершенно черный – это, несомненно, является отличительной чертой исламской колористики, в то время как у европейской культуры и восточной фундаментальной можно наблюдать смешанные цвета (красно-черный, желто-зеленый): أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا ۚ وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ

«Неужели ты не видишь, как Аллах ниспосылает с неба воду, посредством которой Мы взращиваем плоды различных цветов. В горах также есть различные тропы – белые, красные и совершенно черные» (сура «Ан-Намль», аят 45).

В Коране символика цвета достигла своего апогея. Как известно, исламская культура запрещает изображения человека или животного, именно поэтому цвет стал ключевым художественным средством в выражении взглядов мусульман. Белый, черный, зеленый, синий, красный, желтый – все это многообразие цветов несет в себе отличающую друг от друга образность, глубинный смысл.

Белый считается первым в Исламе – это цвет небесной чистоты и святости. Он несет в себе благо для человека. Сура «Аль-Бакара», аят 187:

أَتِمُّوا ثُمَّ ۚ الْفَجْرِ مِنَ الْأَسْوَدِ الْخَيْطِ مِنَ الْأَبْيَضُ الْخَيْطُ لَكُمُ يَتَبَيَّنَ حَتَّىٰ وَاشْرَبُوا وَكُلُوا الْمَسَاجِدِ فِي عَاكِفُونَ وَأَنْتُمْ تُبَاشِرُوهُنَّ وَلَا ۚ اللَّيْلِ إِلَى الصِّيَامَ

«Ешьте и пейте, пока вы не сможете отличить белую нитку рассвета от черной, а затем поститесь до ночи».

Сура «Аль-Араф», аят 108: لِلنَّاظِرِينَ بَيْضَاءُ هِيَ فَإِذَا يَدَهُ وَنَزَعَ

«Затем он вытащил руку, и она стала белой (цвета молока, светящейся) для тех, кто смотрел на нее».

В церемонии погребения белый цвет считался символом сопровождения в последнюю жизнь.

Зеленый цвет считается главным, священным в Исламе – это цвет Рая в культуре мусульман, покоя и безопасности. Также он был одним из любимых цветов Пророка, выражающим единение человека и природы. Сура «Аль-Инсан», аят 21: خُضْرٌ سُنْدُسٍ ثِيَابُ عَالِيَهُمْ طَهُورًا شَرَابًا رَبُّهُمْ وَسَقَاهُمْ فِضَّةٍ مِنْ أَسَاوِرَ وَحُلُّوا ۖ وَإِسْتَبْرَقٌ

«На них будут зеленые одеяния из атласа и парчи. Они будут украшены серебряными браслетами, а Господь их напоит их чистым напитком».

Синий считается спокойствием в Исламе – это цвет ночи и смерти. Также использовался в церемонии погребения, как и белый цвет. Сура «Та Ха», аят 102: زُرْقًا يَوْمَئِذٍ الْمُجْرِمِينَ وَنَحْشُرُ ۚ الصُّورِ فِي يُنْفَخُ يَوْمَ

«В тот день подуют в Рог, и в тот день Мы соберем грешников синими (синеглазыми)».

Желтый, второй в Исламе – это цвет радости, золота, солнца. Сура «Аль-Бакара», аят 69: يَقُولُ إِنَّهُ قَالَ ۚ لَوْنُهَا مَا لَنَا يُبَيِّنْ رَبَّكَ لَنَا ادْعُ الُوا النَّاظِرِينَ تَسُرُّ لَوْنُهَا فَاقِعٌ صَفْرَاءُ بَقَرَةٌ إِنَّهَا

«Он сказал, что эта корова светло-желтого цвета. Она радует смотрящих на нее».

Сура «Аль-Мурсалат», аяты 32-33: كَالْقَصْرِكَأَنَّهُ بِشَرَرٍ تَرْمِي إِنَّهَا صُفْرٌ جِمَالَتٌ «А он бросает искры, подобные замку, который выглядит словно желтые верблюды».

Красный, третий в Исламе – это цвет, который является символом огня, света и крови, которая несет в себе жизнь.

Сура «Ас-Саффат», аят 78: كَالدِّهَانِ وَرْدَةً فَكَانَتْ السَّمَاءُ انْشَقَّتِ أَفَإِذَا

«И вот небо разверзнется и станет красным, как кипящее масло (или покрасневшая кожа; или расплавленный свинец)».

Сура «Аль-Анам», аят 29: سُجِّرَتْ الْبِحَارُ وَإِذَا

«…Когда моря станут красными».

Черный цвет несет двоякое значение в Исламе: положительное и отрицательное. В первом случае – это цвет тайны мироздания, недаром священный камень, который является частью Каабы в Мекке черного цвета, а с другой стороны, он может являться символом нечистой совести, грязных мыслей и грехов.

Сура «Аль-Аля», аяты 4-5: وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَىٰفَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَىٰ

«Который произрастил зеленые луга, потом поверг их в сухое, потом в черное состояние».

Арабская культура отличающаяся от других. Она открывает новый пласт восприятия и ощущения мира и в этом, несомненно, ее неоспоримая ценность. Конечно, она имеет свою ограниченность, но это, ни есть нечто негативное – наоборот, колористика позволила отточить и довести знания до относительного совершенства, а также она достигла предела своего развития в исламской художественной культуре. Нечто новое уже не способно в ней появиться – это драгоценный камень в сокровищнице мусульманского духа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коран. Перевод смыслов. М.: Эксмо, 2014. 688 с.

С. ДАНИЛОВ САХА СИРИГЭР ТЫЛБААС САЙДЫЫТЫГАР КЫЛААТА

(«Чолбон» сурунаал матырыйаалынан)

Олесова М., Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, магистрант I курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. И.В. Собакина

Семен Петрович Данилов – саҥа үйэ, саҥа олох, саҥа саха ырыаһыта. Кини саха норуотун кутун-сүрүн дириҥник иэйэн этэр чахчы улахан суруйааччы, сүдү поэт. Кинини биһиги суруйааччы эрэ курдук буолбакка, талааннаах тылбаасчыт быһыытынан эмиэ билэбит. Кини киһи быһыытынан дьону, киһини хайдах эрэ биллибэтинэн бэйэтигэр тардар, уһулуччу номоҕон, ис киирбэх майгылааҕа. Семен Петрович Данилов бүтүн айымньытынан уонна салайааччы быһыытынан дьаныһан туран мөккүспүт биир мөккүөрүнэн төрөөбүт литэрэтиирэбит ырын кэҥэтии, кини киэҥ далааһыннаах, дириҥ эҥсиилээх буолуутугар дьулуһуу этэ.

1926 с. “Чолбон” литэрэтиирэлии сурунаал айыллан, бэчээттэнэн тахсыбыта. Бу сурунаалга Семен Данилов “Литэрэтиирэлэр доҕордоһуулара – норуоттар доҕордоһуулара”

диэн бүтүн сойуустааҕы хамсааһыны тэрийбитэ. “Друзья-поэты” диэн суруйааччы атын норуот суруйааччыларын айымньыларын сахалыы тылбааһын хомуйан таһаарбыт кинигэлээх. Кинигэҕэ аата да этэринии, суруйааччы чугастык билсэр, доҕордуу табаарыстарын үлэлэрэ киирбиттэр. Ол табаарыстара нуучча, украина, чуваш, армян, киргиис, тувин, калмык, узбек, латыш, татаар, дагестан суруйааччылара [1: 111].

“Чолбон” сурунаалга уопсайа 1385 тылбаас айымньы бэчээттэммит. Манна жанр араас көрүҥүттэн проза быдан баһыйар эбит. Семен Петрович Данилов 62 тылбаастаабыт айымньыта бэчээттэммит. Бу саамай үрдүк көрдөрүү буолар.

Кини араас омук суруйааччыларын айымньыларын тылбаастаабыт. Ол курдук нуучча суруйааччыларыттан: А.С. Пушкин, Ю.И. Шамшурин, М.Ю. Лермонтов, П. Дорошко, Л. Украинка, С. Шевков, М. Львов, Р. Гамзатов, иран суруйааччыларыттан: Джавахири, башкир суруйааччыларыттан: М. Карим, Г. Рамазанов, бурятия суруйааччыларыттан Д. Жалсараев, Ш. Нимбуев, Нигерия суруйааччыларыттан: А. Нету, Чехия суруйааччыларыттан: С. Костка Нейман, Я. Смрек, Ф. Бранислав, саха суруйааччыларыттан: С. Шевков айымньыларын тылбаастаабыт. С. Данилов ордук 1978 сыллаахха умсугуйан олорон тылбаастаабыта.

Кини тылбаастыырыгар тыл этигэн ньымаларын хайдах таба туттар эбитий диэтэххэ маннык:

Тыыннааҕымсытыы: *ночные тротуары – түүн үөһэ чуумпурбут суол, неповторимый свет – атынныын алтыспат уот*. Түүҥҥү уулуссаны киһилии тыыннаан, аймалҕана суох уулусса туругун көрдөрөр, хатыламмат уоту кимниин да сыһыаннаспат диэн ис хоһоонноох тылбаастаабыт.

Эпитет: *любовь – сырдык таптал, стремился к свету – улуу сырдыгы көрдүүбүн*. Тапталы сырдык иэйии курдук көрөр, сырдыкка талаһыыны үрдүктүк саныыра көстөр.

Гипербола: *это слезы и кровь несгибаемой Польши – дойдум хараҕын уута, хаана халаанныы хальйдын*. Польша хараҕын уутун, хаанын сааскы халаан уутугар майгыннатан, тыл суолтатын күүһүрдүбүт.

Метафора: *любил – күн санаа, это я Марию полюбил – миэхэ күн буолара Мария*. Бу Семен Данилов ураты ньымата дии саныыбын. Таптал уобараһын үрүҥ күҥҥэ тэҥниирэ киһи кутун долгутар. Тэҥнэбил: *душой робея жду смущенно – оҕолуу кэмчиэрэ,*

кыбыста оҕонньор туох диирин күүтэбин. Сэмээр кыбыстар санааны кыра оҕоҕо тэҥнииир.

Ханыыласпыт тыллар: *и ленивою рукою подымает он окно – аҥнар-бохтор онтон аанын арыйар*. Оҕонньор бытаан, сыылба хамсаныытын Семен Данилов ханыыласпыт тылынан солбуйбута саха тылын уус-уран тылларынан баайын дакаастыыр.

Семен Данилов тылбаастыырыгар төрөөбүт тылын мэлдьи өрө тутара, ураты солбуктарын киһи олус сэҥээрэ ааҕар. Семен Данилов тылбаас сайдыытыгар өҥөтө улахан. Кини баар буолан тылбаас саха сиригэр бу күҥҥэ дылы салгыы сайда турар.

ЛИТЕРАТУРА

1. Данилов С.П. Друзья-поэты. Очерки и переводы. Якутск, 1963. 111 с.

СЛОВЕСНОЕ УДАРЕНИЕ В ЯКУТСКОМ И ХАКАССКОМ ЯЗЫКАХ

(в сравнительно-сопоставительном аспекте)

Портнягина Л., Северо-Восточный федеральный университет, магистрант II курса

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. И.Е. Алексеев

Целью настоящей работы является выявление определения экспериментально-фонетическими методами акустические параметры словесного ударения некоторых двусложных слов якутского и хакасского языка, детерминирующие его природу.

Словесное ударение – это выделение одного из слогов фонетического слова по какому-либо параметру или комплексу параметров. Потенциальными характеристиками ударения в общей фонетике принято считать показатели квантитативности, интенсивности, тональности и напряжённости, которые в отдельных языках сочетаются в различных комбинациях.

В данной работе применена комплексная методика, включающая как субъективные методы аудитивного наблюдения автора и учета показаний информантов, так и методы экспериментально-фонетического исследования. Регистрация экспериментального материала на электронные носители осуществлялась с использованием диктофона, последующая обработка – с помощью компьютерной акустической программы SpeechAnalyzer. По результатам фонемной сегментации и последующей обработки акустических показателей будут выявлены количественные параметры просодических

коррелятов ударения: ЧОТ, длительности, формантной структуры гласных и интенсивности слогообразующего гласного.

В якутском языке ударение постоянное. Как отметил О.Н. Бетлингк, в своем труде «О языке якутов» ударение в якутском языке всегда падает на конечный слог слова. То же встречал также и Миддендорф [1: 256]. Например, хак. *арғыс 'товарищ, попутчик'* як. *аргыс* (ГС-СГС ~ ГС-СГС).

Длительность произнесенного хак. *арғыс* 57 мс, тональность составляет 202-179-197-185-170-237-208 Гц, движение ч.о.т. – нисходяще-восходяще-нисходяще-нисходяще-восходяще-нисходящее, интервал составляет от –м.3 до-ч.4-б.2. А длительность як. *аргыс* равна 108 мс, тональность 211-224-214-203-249-287 Гц. Итак, по итогам анализа выявлено, что словесное ударение в якутском языке тонально-динамическое и падает на конечном слоге. В як. *аргыс* и в хак. *арғыс* ударение падает на последний слог.

В труде Л.Н. Харитонова «Современный якутский язык» отмечено, что не нужно смешивать ударение с долготой гласного. Ударение основывается на силе и высоте тона, а долгота основывается на длительности произношения гласного. Но долгий гласный может быть в любой части слова, а ударение падает на последний слог: хак. *патыр 'богатырь'* як. *Баатыр* (СГ-СГС ~ СЃ-СГС).

Длительность хак. *патыр* равна 56 мс, при этом долгота*а* – 16 мс, тональность слова составляет 208-234-187-229-212-317-240-233-255-247-225-253-391 Гц, движение ч.о.т. – восходяще-нисходящее. А длительность як. *батыр* 88 мс, при этом долгота *аа* – 29 мс, тональность – 205-235-293 Гц, движение ч.о.т. – восходяще-восходящее, интервал составляет от –б.2 до –б.3.

В данном случае в первом слоге широкий гласный удлиняется долгими гласными *а~аа*. Не смотря на это в як. *баатыр* и хак. *патыр* ударение падает на последний слог.

Также гласный заменяется на дифтонг *ӧ~үө*. Например, хак. *чӧкей 'сметана'* як. *сүөгэй* (СГ-СГС ~ СГ˥ -СГС).

Отсюда мы видим замену узкого краткого гласного на дифтонг. Длительность хак. *чӧкей* составляет 73 мс, при этом долгота *ӧ*– 22 мс, тональность 226-187-208-237-223-243 Гц, движение ч.о.т. – нисходяще-восходяще-восходяще-нисходяще-восходящее, интервал составляет от –м.3 до –б.2.А як. *сүөгэй* имеет длительность 108 мс, при этом долгота *үө* – 37мс, тональность 254-223-266-222-202,

движение ч.о.т. – нисходяще-восходяще-восходяще-нисходящее, интервал составляет от –б.2 до –м.2.

Кроме главного, т.е. основного ударения, падающего на последний слог, появляются еще второстепенные ударения, падающие на первый или серединный слог. Это основывается на силе и высоте тона, а долгота или дифтонг основывается на длительности произношения гласного.

В заключении на основании слуховых наблюдений делается вывод, что в якутском языке основное ударение всегда падает на последний слог и может иметь второстепенное ударение. Также в хакасском языке ударение в слове падает на последний слог. Однако, на основе изложенного экспериментального материала в зависимости от тонического или музыкального характера как и в других тюркских языках ударение не всегда переходит на последний из них в слове.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бетлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, 1990. 646 с.
2. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Новосибирск, 1976. 214 с.
3. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Часть. Фонетика и морфология. Якутск, 1947. 313 с.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ МЕН ТАҒЫЛЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Птимбаева Асель, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, I курс студенты
Ғыл. жет. – Г.С. Обаева

Ұлы Абай бала тәрбиесінде – ауыз әдебиетінің маңызды орын алатынын меңзеп, былай дейді: «Мен егер заң қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім, қандай адам баласы болсын, ол кішкене күнінде ауыз әдебиетімен сусындаса, онда ол адам өз тілін, елін, жерін сүйеді» [1: 13]. Ауыз әдебиетінің ең бір көрнекті саласы – ертегі жанры.

Ертегісі болмайтын ел жоқ әлемде. Бірақ әр елдің, әр халықтың ертегілері – сол халықтың сарқылмас рухани қазынасы. Әр ертегі арқылы өткен ата-бабаларымыздың ой-қиялдарын, тұрмыс-салтын, тіл байлығын білеміз. Әр ертегі тұнып тұрған тәрбие құралы. Ертегі балалардың ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтеді. Оларды адамгершілікке, еңбекке, тапқырлыққа, сүйіспеншілікке, сезімге баулу ісінде шешуші орын алады. Ертегіде

қиял мақсатты түрде пайдаланылады, сондықтан ол әсерленіп, ғажайыпқа айналады және біршама өзінше дамып отырады. Ертегіде ғажайып қиял адамның күнделікті көріп жүрген заттары мен құбылыстарын саналы түрде басқаша етіп көрсетеді, жанрды ғажайыптың бейнелеуіш құрал ретінде қолданылады [2: 63].

Ертегі – бұл ой бесігі, біздің, яғни балалардың өмірінде оның орны бөлек. Кішкентайынан ертегі тыңдап өскен балалардың қиялы жүйрік болады. Ертегі – бұл ойлау ләззаты, ал ертегі шығара отырып, баланың ойлауға өз қабілетін орнықтырады, сол арқылы өзінің ар-намыс сезімін орнықтырады. Қазақ ертегілерінің не үшін қажет екенін әдебиет зерттеушісі ғалым А. Байтұрсынов «Ертегінің қадірі қанша деп сұрағанда, керектігіне қарай жауап беріледі. Ертегінің керек орындары: халықтың ұмытылған сөздері ертегіден табылмақ. Олай болса, ертегі тіл жағынан керек нәрсе; 2. Бала әдебиеті жоқ жерде баланың рухын, қиялын тәрбиелеуге зор кедергі бар нәрсе. Баланы қиялдауға, сөйлеуге үйретеді; 3. Бұрынғылардың сана – саңлау, қалып-салты жағынан дерек беруші үшін керегі бар нәрсе» – деп айтқан болатын [3: 73]. Қазақ халық ертегілері мейірімділікке, адалдыққа, әділеттікке, еңбек сүйгіштікке, тазалыққа, достыққа, әдептілікке үйретеді. Жамандықтан, қулықтан, өтіріктен, зұлымдықтан аулақ болуға тәрбиелеу жолын алға қояды. Әрдайым татулық, ынтымақ жеңетінін көрсетеді.

Батырлық ертегілер мен батырлар жыры ел қорғау жолындағы батырлардың ерлік істерін дәріптей отырып, ел бірлігі мен жұрт тыныштығын сақтап қорғау азаматтық парыз екенін нықтап, жас ұрпақты елжандылыққа, Отан сүйгіштікке тәрбиелейді. Адамгершілік жақсы қасиеттерді қалыптастыруға болады. Жақсы істерге ұмтылдыру, жаман қылықтардан аулақ жүру, өнегелі мәдениетті азамат болуға тырысу адамдардың өзіне байланысты. Сондықтан адамгершілікке кір келтіретін мінездер: әдепсіздік, жеңілтектік, екі жүзділік т.б сыналады. Балалардың ой-өрісін кеңейтіп, дүние сырын молырақ танытатын ертегілер бала ұғымын, түсінігін, дүниетанымын кеңейтеді. Тіл ұстартып, ұштай түседі, ойлау мен қиялын дамытады. Мысалы: «Қаңбақ шал» ертегісінде қауқарсыз шалдың ақылмен жеңуі, дәулердің күші көп, ақылы аздығы тыңдаушыны қызықтырып, тіпті ертегіні баяндаушыға қосылып айтып кеткісі келетіндей әсерге бөлейді. Халқымызда қай тақырыпта да табылатын, тілге жеңіл, жүрекке жылы тілек ертегілері қаншама?! Ол ертегілер арқылы бала өз халқының тілін,

мәдениетін дәстүрін біледі және ой-өрісі қиялы дамиды және адамгершілікке тәрбиеленеді. Мысалы, «Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа» деген мақалды, «Жаман дос жолдасын жолда қалдырар» деген мақалдарды «Екі дос» желісінен оқуға болады.

Алдаркөсе жайындағы қазақ айтатын аңыз ертегілер де көпке мәлім, алыс заманнан келе жатқан әңгімелер. Асан-қайғы жайындағы аңыздардан бұның тегі, түрі, мазмұн-мағынасы мүлде бөлек, өзінше көп тапқырлық ерекшелігі бар күлдіргі аңыздар. Аңыз ғана емес, Алдаркөсе туралы қызық әңгімелер – тұрмыс-салт ертегілерінің ішіндегі күлдіргі, халықтық сатиралы ертегілер. Алдаркөсе жайындағы аңыздар жалғыз қазақта емес, сыбайлас, туыстас өзбек, қарақалпақ, түрікмен елдерінде бар. Онда да Алдар бір пішінде күлдіргі алдағыш, мазақшы болып көрінеді. Алдаркөсе сараң байды, қу шайтанды алдайды, алтын егіп берем деп, өзі Алдардың қарындасы боп Алаша ханды алдап, масқаралайды. Алдаркөсе әңгімелерінің негізгі тақырып-мазмұнын алсақ, бұл көпшілік бұқара, қалың еңбекші ел санасы тудырған шығармалар. Сол көпшіліктің бір уақыт сараң, жеміт, сасық байға арналған таптық, қоғамдық мысқылын білдіріп, Алдардың Шықбермес Шығайбайды алдап, мазақ еткенін көрсетеді. Алдар жайындағы өте өткір күлдіргі, шебер әңгіменің бірі осы. Бұнда көпшілік бұқара дүниеқоңыз, шірік, арам байдың сұм құлқынын өлтіре мазақ етеді. Алдаркөсе арқылы діннің қараңғы нанымдарына шабуыл жасайды.

Алдаркөсе әңгімелеріне ұқсайтын шығарманың бірі – Жиренше әңгімелері. Бұның да дәлді қай заманда туғаны мәлім емес. Бұнда да Алдар әңгімесе сияқты, алғашқы шыққан түрінен кейіннен қосылған қоспа, жамау көп. «Бай баласы мен жарлы баласы» атты қызықты ертегі арқылы еңбек адамның кез келген қиыншылықты жеңуге үйрететіні және өмірлік тәжірибесі арқылы жеңіске жететінін көреміз және «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген мақалды дәлелдей түседі. «Мақта қыз бен мысық» ертегісі өте тартымды, қызықты. Бұл ертегіде мақта қыздың досы мысыөқ мақта қыздың тілін алмай қатығын төгеді де, оны қайтарып беру үшін көптеген адамдарға жолығып, көп қиыншылық көріп барып, қатықты төлей алады. Бұл жерде адамды әрбір іс-қимылына жауап беруге, үйренуге тәрбиелейді.

Жалпы, адамгершілік тәрбиенің нәтижесі адамдық тәрбие болып табылады. Адамгершілік тақырыбы мәңгілік. Ол ешқашан

ескірмек емес. Жас ұрпақтың бойына адамгершілікті сіңіру ертегі арқылы беріледі. Сан ғасырлар бойы ауыз әдебиетіндегі ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келген халықтық тәрбиенің өнеге-үлгілері осы уақытқа дейін өзінің педагогикалық мүмкіндіктерінің мәні зор екендігін дәлелдеп келеді. Халық ауыз әдебиетінің ішіндегі балаларға ең жақыны ол ертегі болмақ.

ӘДЕБИЕТ

1. Әуезов М. Ертегілер. I том. Алматы: Жазушы, 1988. Б. 13.
2. Сауытбеков С. Тағылым тегі. Көкшетау, 2003. Б. 63.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы: «Жалын», 1991. Б. 73.

ЛЕКСИКАЛЫҚ СИНТАГМАТИКА МЕН НОРМА МӘСЕЛЕСІ

Рақымғалиева А., М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, II курс магистранты

Ғыл. жет. –пед. ғыл. док., проф. Р.Г. Давлетбаева

Лексикалық норма мен лексикалық синтагматика тілдік жүйеде бір-бірімен тығыз байланыста болады. Бұл туралы Б. Сағындықұлы: "Сөздің бір-бірімен тіркесе алу қабілетін анықтауда лексикалық мағына мен грамматикалық форма ғана қатынасып қоймайды, баршаға ортақ тілдік норма да өз үлесін қосады", – деп жазады [1: 101]. Тілдің дамуына байланысты тілдік нормаларда дамып, өзгеріп отырады. "Жалпы тілдік норма мүлде өзгермейтін құбылыс емес, қоғамдағы түрлі қарым-қатынастың өзгеруіне байланысты тілдік норманың өзгеретін тұстары болады" [2: 133]. Лексиканың нормалануы үнемі тілдің лексикалық жүйесінде жүріп жатады, Р. Сыздықтың жазуынша, "лексиканың нормалануы дегеніміз белгілі бір ұғымда бір сөздің қалыптасуы; синонимдер қатарын түзейтін единицлардың әрқайсысының семантикалық реңктері мен стильдік аясының айқындалуы; сөздердің тіркесу типтерінің тұрақталуы, қоғам, заман өзгерістеріне байланысты "басы артық" болып қалған сөздердің әдебиеттен ығысуы немесе пассивтенуі; жаңа сөздер мен кірме сөздердің реттелуі, бір жағынан орнығуы т.б. жататыны белгілі" [3: 155].

Лингвоэкология аясында нормаларды қарастырған Н. Уәли: "сөз мәдениеті" ұғымы тілдік норма, этикалық норма, коммуникативті норма деп аталатын норманың үш типін қамтиды. Тілдік нормалар: орфоэпикалық норма, орфографиялық норма, лексика-фразеологиялық норма, грамматикалық нормалар", – деп жіктейді [4: 22]. Стилистикалық норма мен лексикалық норма тығыз байланыста болады, яғни стилистикалық норма стильдік

қолданысты реттеуші өлшем болады. Лексикалық норма жеке сөздің мағынасы мен формасының өзгеруіне қатысты болады, яғни жеке сөздің өзі тұлғалық өзгеріске түсіп, соның ықпалынан басқа сөздермен лексикалық синтагматика құралғанда норма реттейді не өзі де өзгеріп дамиды. С.Г. Тер-Минасова лексикалық синтагматиканың бұзылуының мынадай жағдайларын келтіреді:

а) лексикалық сәйкессіздік: нервті психология, принципиалды туыстық құбылыстар т.т.; б) стилистикалық сәйкессіздік: ұзын тұра жауынгерлер, 2-ші "а" жаушылары т.т.; в) коллокациялы сәйкессіздік: өлімді жаза, уақытша көктем, бидайдай бидайлар т.тт; г) плеонастикалық сәйкессіздік: біріккен ынтымақтасу, бастамалы бастама т.т; д) тіркесетін мүшелердің әртектестігі: ол менің қалыңдығыма үйленді, бұл авторларды зерттеу және еліктеу дұрыс болар т.т.

Лексикалық синтагматика табу, эвфемизм сөздердің лексикалық нормаға сай үйлесуінен көрінеді. Ә. Ахметов былай дейді: "Әйел адамдарға тән табиғи физиологиялық процестердің бірі – бала көтеру. Солай бола тұра, о баста құрсақ көтерген әйел адам болсын, ішінде төлі бар ұрғашы мал болсын, екеуіне де тең қолданыла беретін әрі түркі тілдерінің көбіне ортақ *"буаз"* деген сөз қазіргі кезде жартылай табуға айналып тек малға байланысты ғана қолданылады. Ал әйел адамдардың ондай жағдайларын қазақтар *екіқабат, аяғы ауыр* немесе *жүкті* дейді", – деп нақтылайды [5: 119]. Ұлттық мәдениетке қатысты сөздердің байланысуына құралған лексикалық синтагматиканы лингвомәдени синтагматика деп атауға болады. Лексикалық синтагматика әртүрлі ракустарда, өзгерістерде келіп, қолданысқа түскенде, бірқатар факторлардың әсерінен туындайды, сондықтан нормаға сай құралмауы мүмкін. Лексикалық синтагматика бұзылса, лексикалық норма реттеп, жалпы қолданысқа түсірмей, тежеп отырады, яғни Р. Сыздық жазғандай *"қыпша жіп, қыпша саусақ* деп айтпаймыз... саңлақ самолет, саңлақ машина дегенге ауыз бармайды" [6: 231]. Қазақ грамматикасы авторлары лексикалық тіркесімділікте екі түрлі шектеу – лексикалық және семантикалық шектеулер болады дей келе, былай дейді: "Лексикалық тұрғыдан келгенде, мағыналас сөздердің нәзік реңктерінің айырмашылығына байланысты бірінің орнына екіншісін қолдану жаңсақ көрінеді. Мәселен, *жабу – бекіту – құлыптау* сөздерін ауыстырып жұмсау мағыналық қателікке ұрындырады. Оның себебі мынада: жабу кезінде есікті тақап итеруді ұғамыз; бекіту болса, оны темірмен не ағашпен итеріп қою жеткілікті; ал құлыптауда құралдың

аты аталып тұрғанындай, кілт салынуы ұғынылады: *Тарс жауып есігін, Бекең қайтып келеді (Мұқышев); Ысқақ есікті сыртынан бекітті де, әлдеқайда кетіп қалды (Баязитов); Ұрыдай аңдап басқан вагондарға Құлыптап лық толтырып қойды екен не? (Тұрсын-Заде)*" [7: 585].

Қорыта келгенде лексикалық синтагматика мен лексикалық норма тілдің лексикалық жүйесінің дамуына байланысты өзгеріп, түрленіп, дамып отыратын құбылыстар. Лексикалық мағынаның синтагмалық қасиеті концептіде бейне құрайды, сондықтан сөз-синтагмалар концептінің құрылымдылық үлгілері болып, концептіде көрініс табады. Теңеулерде немесе басқа лексикалық бірліктерде өзара байланыс денотаттық және сигнифаттық жағдайлардан туындайтын денотаттық, сигнифаттық, коннотаттық бөліктердің қатынасуына байланысты орын алады.

ӘДЕБИЕТ

1. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. І-б. Алматы: Қазақ университеті, 2003. 101 б.

2. Дүйсембекова Л.С. Қазақ ресми-қағаздар тілі: Филол. ғыл. докт.ы. дис. қолж. Алматы , 2006 133 б.

3. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Ана тілі, 1993. 155 б.

4. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. докт.ы. дис. Автореф. Алматы, 2007. 22 б.

5. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы, 1995.

6. Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. Алматы: Ғылым, 1997. 231 б.

7. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. Алматы: Рауан, 1991 б. 585 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ СӨЙЛӘМ ЭШЧӘНЛЕГЕН БЕЛДЕРГӘН ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНДА КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Ризванова Э., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол.фән.канд, доц. Р.Р. Сәлахова

Фигыль лексикасын мәгънәсе буенча төркемләү – шактый катлаулы эш, чөнки фигыльнең мәгънәсе үтә гомуми, үтә киң, һәм аның нигезендә объектлар арасындагы мөнәсәбәт ята. Шулай булуга карамастан, фигыльләр сүз буларак өйрәнелергә тиеш, чөнки шунсыз фигыльдәге категорияләрнең мәгънәсен һәм функциясен бөтен тулылыгы һәм тирәнлеге белән аңлап булмый. Фигыль лексикасы фәндә лексик-семантик төркемчәләргә бүлеп өйрәнелә: хәрәкәт фигыльләре, эшне, эмоциональ халәтне белдергән фигыльләр һ.б.

Төрки телләрдә фигыльләрнең мәгънә төркемчәләрен Н.К. Дмитриев башлап өйрәнгән. Ул татар телендәге сөйләү,

фикерләү, эш һәм хәрәкәт фигыльләренең төп лексик берәмлекләрен тикшергән. Шулай ук Ф.А. Ганиев, Л.М. Васильев, Г.К. Кулиев, Э.В. Кузнецова кебек тел белгечләре төрле классификацияләр тәкъдим иткәннәр. Э.В. Кузнецованың “баскычлап тиңләштерү алымы” (“метод ступенчатой идентификации”) иң уңышлы классификацияләрдән санала. Әлеге классификация фигыльләрне, төп мәгънәләреннән чыгып, ике зур төркемгә – эш-гамәл һәм хәл-торыш фигыльләренә аеру һәм алар эчендәге төркемчәләрне билгеләү, өченче төркем итеп кешенең тормышында бөтен эшчәнлегендә зур урын тоткан мөнәсәбәтләрне белдерә торган фигыльләр төркеменә аерып чыгаруга нигезләнгән. Әлеге классификация нигезендә эш-гамәл фигыльләре төркеменә акыл, иҗтимагый һәм сөйләм эшчәнлеген белдергән фигыльләр, хәрәкәт фигыльләре һәм яңгыраш фигыльләре керә. Без исә соңгы төр фигыльләргә тукталып, аларның татар фразеологизмнарында кулланылышын тикшереп үттек.

Сөйләм эшчәнлеген белдергән фигыльләр үз эчендә түбәндәгеләрне ала: төп, сөйләмнең характеры һәм эчтәлегенә бәйле, хәбәр итү, сөйләшүне, ягъни сөйләм вакытында контактка керүне белдерүче, сөйләү эчтәлегендә боеру (каузация) мәгънәсе булган, бәяләү, эмоциональ мөнәсәбәт белдерүчеләр, сөйләмнең төрлечә яңгыравына ишарә итүче; Дип фигыле белән килүче, дәшмәүне белдерүче фигыльләр. Мисалларга тукталыйк:

– төп фигыльләр: әйтү, сөйләү. Мәсәлән: *1. Аның булдыклылыгын, уңганлыгын, һәр эшне белүен, кешеләргә карата игелекле булуын бөтен тирә-як исләре китеп сөйли икән (“Зөһрә йолдыз”); 2. Мин аз әйтсәм, син күбен аңла (әйтем жанры);*

– сөйләмнең характеры һәм эчтәлегенә бәйле ф.: алдау, карышу. Мәсәлән: *Шүрәле кешене адаштырырга, кара урман эченә алдап кертергә бик ярата (“Шүрәле”);*

– хәбәр итү ф.: ант итү, йөрәкне ачу, Мәсәлән: *1. Коръән белән ант итәм (антлар жанры); 2. “Үзеннән-үзе үләр, без әти каршында да, Тәңре каршында да гөнаһлы булмабыз, – дип сүз куешканнар (“Йосыф китабы”);*

– сөйләшүне, ягъни сөйләм вакытында контактка керүне белдергән ф.: сөйләшү, гайбәт сату, каршы төшү, исәп итү. Мәсәлән: *Идел буйлап бик югары меңәләр дә сөйләшәләр: “Әйдә, суга йомычка салабыз. Йомычка кайда әйләнә, бөтерелә, – шунда утырабыз”, – диләр;*

– бәяләү ф.: каһәр салу, ачу тоту, ачулану, гаеп итеп калмагыз (гаепләмәгез). Мәсәлән: *– Алар мине каргарлар бит, җизнәкәй? – Каргышы карга башына, балдызым-ялгызым (“Җизнәкәй” шаян җыры);*

– эмоциональ мөнәсәбәт белдергән ф.: гафу үтенү, битенә бәреп әйтү. Мәсәлән: *1. Гафу ит. Гафуың белән сату ит (әзер җаваплар жанры); 2. Ходаем, гафу әйләсәң, рәхмәт дәрьясында йөзәм (“Гафурым сән” мөнәҗәте);*

– сөйләмнең төрлечә яңгыравына ишарә иткән ф.: кычкырып салу. Дип фигыле белән килүче ф.: ... дип әйтеп әйтү, дип сөйләү. Мәсәлән: *1. Юри, кешеләр җылан, ерткыч күп дип сөйли торган куркыныч урманнарга Зөһрәне коры утыннар җыярга җибәрә икән үги анасы (“Зөһрә йолдыз”); 2. “Аллаһы әкбәр! Аллаһы әкбәр! Аллаһы әкбәр!” – дип кычкырып, хәзәр патшасы белән сугышканнар;*

– дәшмәүне белдергән ф.: дәшмәү, авызга су кабу, әйтмәү, сөйләмәү. Мәсәлән: *Ташка язмаганны сөйләмә.*

Нәтиҗә ясап әйткәндә, сөйләм эшчәнлеген белдерә торган фигыльләр мәгънә белдерү ягыннан татар телендә, шул исәптән, халык авыз иҗатында зур урын алып торалар. Алар тормыш-көнкүрештә иң еш кулланыла торган сөйләм эшчәнлеге процессын атыйлар. Сөйләм эшчәнлеген белдергән фигыльләр аналитик формада, ягъни янәшә ике яки икедән артык сүздән торган формаларда кулланыла. Тагын бер мөһим үзенчәлек: күп кенә фигыльләр үзләре аңлаткан мәгънәләре белән туры килмиләр. Шулай итеп, мәгънә ягыннан әлеге фигыльләр телдә мөһим урын тота һәм тормыш-көнкүрештәге сөйләм эшчәнлеге процессының төрле төрләрен билгелиләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. Казан: Мәгариф, 2006. 335 б.
2. Татар грамматикасы. Т. II. М.: ИНСАН, Казан: ФИКЕР, 2002. 448 б.
3. Татар халык иҗаты: Хрестоматия. Казан: Мәгариф, 2004. 479 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘГЕ ПРАГМАТОНИМНАРНЫҢ ЭТНОМӘДӘНИ ПОТЕНЦИАЛЫ

Сабирова Э., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Г.Р. Галиуллина

Номинатив берәмлекләр төркеме буларак, прагматонимнар рус, инглиз, алман, шул исәптән татар теле материалының төрле аспектларында өйрәнелә. Ләкин рус телендә дә, татар телендә дә прагматонимнарың «ризык атамалары» төркеме кысаларында милли үзенчәлекләрен ачыклау буенча эшләнгән махсус хезмәтләр

юк. Моннан тыш татар прагматонимнарының мәгәриф өлкәсендә этномәдәни потенциалын билгеләү бөтенләй өйрәнелмәгән булып санала. Фәнни мәкаләбезнең актуальлеген беренчедән, этномәдәни карашларның лингвокультурологик моделен төзү, хәзерге филологиянең төп юнәлешләренең берсе булуы; икенчедән, тел семантикасында миллилекнең доминант үзенчәлекләре чагылуы аз өйрәнелгән булуы; өченчедән бүгенге көндә эшләнгән татар телен укыту методикаларында татар теленең этномәдәни потенциалын прагматонимнар аша ачу бөтенләй каралмаган булуы билгели.

Эшебезнең өйрәнү объекты – хәзерге татар телендәге прагматонимнарның «ризык атамалары» төркеменең этномәдәни потенциалы. Өйрәнү предметы – татар прагматонимнарының этномәдәни потенциалын гомуми белем бирү оешмаларында татар теле дәресләрендә ачу.

Фәнни мәкаләбезнең максаты булып татар телендәге прагматонимнарның этномәдәни потенциалын ачу тора.

Әлеге максатыбызны тормышка ашыру өчен без түбәндәге бурычларны куйдык:

- Прагматонимнарның типологик характеристикасын һәм милли-мәдәни үзенчәлекләрен тасвирларга;
- Прагматонимнарны татар теле дәресләрендә этномәдәни компетенцияне тормышка ашыру юнәлеше буларак анализларга.

Укучыларга татар теленнән сыйфатлы белем бирү өчен коммуникатив, лингвистик, этномәдәни компетенцияләргә таянырга, телгә өйрәтүне мәдәният, заманча технологияләр, бүгенге көндә актуаль булган үзгәрешләр белән тыгыз бәйләнештә алып барырга кирәк. Әлеге мәкаләбездә без этномәдәни компетенцияне күз уңында тотабыз.

Этномәдәни компетенция – укучыларга телнең милли мәдәниятне чагылдыру формасы булуын аңлату. Тел чаралары ярдәмендә халыкның милли үзенчәлекләрен сурәтләү мөмкинлегенә басым ясала. Төрле текстлардан халык авыз иҗаты үрнәкләрен, тарихи лексиканы аерырга, аларның төрләрен һәм мәгънәләрен ачыкларга өйрәтү максат итеп куела. Татар милләтенең дөньяны танып белүен чагылдырган төп төшенчәләр, аларның сүздә, сүз мәгънәсендә чагылыш үзенчәлекләре өйрәтелә, татар халык иҗаты үрнәкләрендә сүзнең кулланылыш, төшенчәләрне бирү мөмкинлекләре анализлана [1:7].

Татар мәдәниятенең үзенчәлекләргә тулырак күзәтү ясау өчен без прагматонимнарны түбәндәге төркемчәләрне аерып чыгардык: 1) Милли мәдәниятне, тарихны чагылдыра торган атамалар*: «Сөембикә» торты, «Болгар» чәк-чәге, «Тулпар» туңдырмасы, «Ак Барс» колбасасы* һ.б. 2) Мөселманнарның дини карашларын чагылдыручы прагматонимнар: *«Рамазан» колбасасы, «Җомга» колбасасы, «Сәдәка» чәе, «Хәергә» чәе, «Мәрьям» чәе* һ.б.

Чын татарча милли атамалардан тагын *«Болгар» чәк-чәге, «Болгар» минераль суы* прагматонимнарын китерергә мөмкин. Татарлар тарихында зур урын алып торган Болгар шәһәренең атамасын прагматонимнар ролендә куллану да халкыбызның милли күзаллаулары, үткән тарихы хакында сөйли. *«Сандугач» торты, «Карлыгач» конфеты* прагматонимнарында татар халкы фольклорында традицион булган мифологик кош образлары кулланылган. Шулай ук әлеге кош образлары татар халкының бик күп җырларында кулланыла. Татар халкы кызларның матурлыгын тасвирлаганда түбәндәге чагыштырулардан файдалана: кыз – күбәләк, күгәрчен, сандугач, кызлар күзе – кара карлыган, кара карлыгач, таң йолдызы, чәч – кара ефәк, теш – ак кар, йөз – бөрлегән, тулган ай, буй – тал, һ.б. Тулпар мифологик персонаж исеме *«Тулпар» туңдырмасы* атамасында очрый. Тулпар образы татар, башкорт, кыргыз һәм казах мифологиясендә канатлы ат буларак мәгълүм. Борынгы грек мифологиясендәге Пегас белән тәңгәлләшә. Тулпар әкиятләрдә киңәшче һәм батырның ярдәмчесе буларак сурәтләнә [2: 111].

Югарыда саналган атамаларда, бер яктан, халкыбызның милли үзаңы, дини ышанулары, икенчедән, ислам дине кануннары нигезендә яшәү рәвеше, шуңа омтылышы чагылыш таба. Шунысын да искәртергә кирәк: әлеге товар атамаларының милли колоритны яктыртуы татар теленнән белем бирүнең этномәдәни потенциалын арттыруда мөһим роль уйный.

Күренгәнчә, татар прагматопонимикасы илдәге сәяси-иҗтимагый вакыйганы, күпмилләтле республикабызның мәдәни-рухи тормышын, дини гореф-гадәтләрне, милли йолаларны чагылдыра алуы ягыннан да әһәмияткә ия һәм игътибарга лаек ономастик тармак булып тора. Беренче чиратта, тел системасы милли үзаңга ия һәм психологияне аңлаган, заман таләпләренә җавап бирерлек күпкырлы шәхесләр тәрбияләүгә юнәлгән булырга тиеш. Икетеллелек, глобальләштерү шартларында татар теленә

башка теллəрдəн кергəн сүз һəм аерым конструкциялəр еш кулланыла. Аларның сөйлəм телендə һəм матур əдəбият телендə урынсыз кулланылуын искəртеп, халыкта туган теленə ихтирам тəрбиялəү – этномəдəни лексиканың мөһим бурычы. Тулаем алганда, прагматопонимика ландшафтында чын милли атамалар чагыштырмача күп түгел. Шуңа карамастан, прагматонимнарны татар теле дəреслəрендə куллану укучыларга милли тəрбия бирүдə, татар хылкының мəдəни-рухи тормышы, йолалары, ышанулары белəн таныштыруда мөһим урын алып тора.

ƏДƏБИЯТ

1. Галиуллина Г.Р., Шəкүрова М.М. Татар телендə гомуми төп һəм урта белем бирү мəктəплəре өчен ана теленнəн программа (10-11 нче сыйныфлар). Казан, 2013 36 б.

2. Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в контексте лингвокультурных традиций. Казань: Изд-во Казан.гос. ун-та, 2008. 352 с.

БАЛАЛАРДА ТƏНКЫЙДИ ФИКЕРЛƏҮНЕ ҮСТЕРҮЧЕ ТЕХНОЛОГИЯ БУЛАРАК ƏДƏБИ ТƏНКЫЙТЬ

Сабирҗанова Д., КФУ, I курс магистранты

Фəн. җит. – филол. фəн.канд., доц. Т.Ш. Гыйлəҗев

Бүгенге көндə иҗтимагый, сəяси, мəдəни вəзгыятьтə белем бирү оешмалары, шул исəптəн гомуми урта белем бирү мəктəплəре яңарыш чорын кичерə: программалар үзгəрə, танып-белүнең яңа технологиялəре кулланыла, дəрес эчтəлеге, формасы үзгəрə. Əлбəттə, укытучыларга, балаларга да башка талəплəр куела. Балаларда тəнкыйди фикерлəү формалаштыру – бүгенге көннең төп мəсьəлəлəреннəн берсе. Димəк, бүгенге көндə мəктəп балаларыннан тəнкыйди фикерлəү, мəстəкыйльлек сорала. Нəрсə ул тəнкыйди фикерлəү? “Тəнкыйди” фикерлəү, беренче карашка, “тəнкыйди фикер йөртү, тəнкыйть күзлегеннəн карау” дип кабул ителə. Лəкин белем бирү системасында бу төшенчə, үз мəгънəсен киңəйтеп, стандарт булмаган фикерлəүне, укытуның иң югары дəрəҗəдə камиллəшүен ассызыклый. Г. Селевко фикеренчə, тəнкыйди фикерлəү – интеллектуаль (гамəли) эшчəнлек төре: мəгълүматны кабул итү, төшенү, хəтердə калдыру, иҗади, интуитив фикерлəү кебек психологик төшенчəлəрне ала. Тəнкыйди фикерлəүнең концептуаль үзенчəлек төрлəре: белем бирүнең эчтəлеге аның күлəмен яки мəгълүматның санын түгел, бəлки укучының бу мəгълүмат белəн тулысынча идарə итə алуын хуплый: танып белү, үзлəштерү, аңлау, гамəлдə куллану; белем алуда мөстəкыйль

рәвештә күнекмәләр булдыру; коммуникатив эшчәнлеккә нигезләнгән икеяклы процесс; танып-белүдә үтеләсе материалның уңай һәм тискәре якларын ачу; төгәл билге.

Тәнкыйди фикерләү технологиясенең төп критерийлары: укучы белән укытучы арасында киртә, “барьер” юк. Алар әңгәмәдә, укыту эшчәнлегендә икесе дә тигез хокуклы; укытучы мәгълүмат чыганагы түгел, ә юнәлеш, юл күрсәтүче буларак карала. Аның укыту эшчәнлеген мавыктыргыч итеп оештыруы зарури.

“Тәнкыйди” фикерләүне формалаштыруда галимнәр тарафыннан төрле технологияләр тәкъдим ителә, ләкин аларны сайлаганда, мәктәп программасы, эчтәлеге белән бәйләү проблемасы алга килеп баса. Менә бу шартларга тулаем җавап биргән технология – ул татар әдәбият фәненең бер тармагы булган әдәби тәнкыйтьне, аның мөмкинлекләрен куллану. Мәгълүм булганча, “тәнкыйди фикер, карашлар тарихы урта гасырларны иңләп, борынгы чорга, халык авыз иҗатына барып тоташса да, әдәбият белеменең бу тармагы, фән буларак, XX гасыр башында калыплаша һәм әдәби хәрәкәттә күп мәсьәләләргә бәя биреп, мөнәсәбәт белдереп, татар сүз сәнгатенең сыйфат яңарышында, күтәрелешендә зур роль уйный башлый” [1: 3]. Ул милли сүз сәнгате, татар иҗтимагый фикер үсешенә нисбәтле барлыкка килә. Әдәби тәнкыйтьнең фәнни нигезләрен формалаштыруда XX йөз башының барлык каләм ияләре көч сала.

“Укый белүче, тормышта һәм эшчәнлектә белемнең һәм үзбелем үзләштерүнең әһәмиятен аңлаучы, алган белемнәрне гамәлдә кулланучы” шәхес тәрбияләүгә юнәлдерелгән бу технология бары тик, әдәбият дәресләре кысаларында гына тәкъдим ителә [4: 11]. Шулай ук аны, укучының үз үсешен тәэмин итү нияте белән, сыйныфтан тыш эшләрдә, электив курсларда куллану максатка ярашлы. Туган (татар) әдәбияты дәресләрендә тәнкыйди язмаларга мөрәҗәгать итү нәтиҗәсен Т. Гыйләҗев болай билгели: “Укучыларны өстәмә гыйльми-тәнкыйди материалдан, төрле белешмәлекләрдән файдаланырга өйрәтү фәнни фикерләү сәләте, иҗадилык, һәм эзләнү кебек сыйфатлар һәм күнекмәләр формалаштыруга китерә” [2: 94].

Бер төркем рус галимнәре тарафыннан әлеге технологияләрне куллана тәҗрибә тупланган [3]. Нәрсәдән гыйбәрәт соң ул технология? Ул әдәби әсәрләрне укыр алдыннан сорау төзү һәм шушы сораулык буенча балаларны әдәби әсәрне

кабул итүгә әзерләү. Мораль, эстетик, әхлакый нормалар буенча һәрбер укучының үзенең фикере бар: балада шушы фикер (сораулыктан соң) туарга тиеш. Аннан әсәр укыла башлап, һәр яңа бүлек (фикер, абзацтан) соң фикер алышу, сораулар бирү, әдәбиятта башка аналогик мисаллар эзләү, уртак һәм аермалы якларын күрсәтү таләп ителә. Соңгы, өченче этапта, әсәр буенча фикер алышканнан соң, балага чагыштырып, үз фикеренә якынын табуга, аны дәлилләүгә мөмкинлек бирү өчен, төрле авторларның тәнкыйди мәкаләләре укыла. Бу технологияне практикада еш кулланып, укучыларны әдәби тәнкыйть жанрлары белән таныштыргач, өлкәнрәк сыйныфларда бер әсәрне укыганнан соң, тәнкыйди мәкалә яздыртыла. Кечкенә сыйныфларда белемнәрне, фикернең үсешен тикшерү максаты белән бу эш иң гади – ирекле иншадан яисә эсседән башлана. “Тәнкыйди фикерләү” технологисе “сингапур методикасы” кулланылган дәресләрдә дә бик уңышларга китерә. Ул федераль дәүләт белем бирү стандартлары таләпләренең структурасына, эчтәлегенә туры килә. Дәрес эчтәлеге шушы этаплардан гыйбарәт: оештыру, кызыксындыру, акыл штурмы, кластер төзү, төшенү, рефлексия, кластерга кайту, практик эшне башкару, йомгаклау. Укытучы балага шушы информацияне җиткерүдә төрле алымнарга, дәрес типларына мөрәҗәгать итә ала. Эссе, ромашка блум, акыл штурмы алымнары – барысы да әдәби әсәр укуга кызыксыну уята һәм укучыларның иҗади сәләтен, үзкамилләшүен үстерүгә ярдәм итә.

Димәк, тәнкыйди фикерләү формалаштыруда әдәби тәнкыйтьнең роле бик зур. Шуның белән татар әдәбиятын укытуның югары баскычына күчемлелек тә тәэмин ителә.

ӘДӘБИЯТ

1. Гыйләҗев Т.Ш. Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. 254 б.
2. Гыйләҗев Т.Ш Г. Ибраһимовның “Яшь йөрәкләр” романын өйрәнүдә әдәби-тәнкыйди материал // Материалы республиканской научно-методической конференции “Взаимодействие школы и вуза в реализации приоритетных направлений развития школьного образования: опыт, проблемы и перспективы” (16-17 пареля 2015 года). Казань: Ихлас, 2015. С. 92-95.
3. Ельцова В.С. Изучение литературно-критических статей в средней школе как методическая проблема. М.: Просвещение, 2014. 186 б.
4. Мөхәммәтҗанова А.Х., Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбият укытучысына ярдәмгә: ФДББС турында белешмәлек һәм терәк схемалар: методик ярдәмлек. Казан: ТРМҮИ, 2015. 68 б.
5. https://yandex.ru/clck/jsredir?bu=uniq1516879883232175941&from=yandex (мөрәҗәгать итү вакыты: 25.01.18.)

Г. ТУКАЙ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ ТӘРБИЯВИ ӘҺӘМИЯТЕ

Сагирова А.,Спас р-ны, Болгар урта мәктәбе, X сыйныф
Җит. – Р.Г. Хәбибуллина

Милли горурлыгыбыз булган бөек шагыйребез Г.Тукай сабыйның күңеле язылмаган ак дәфтәр белән тиңләгән һәм шундый юллар язып калдырган:

Пакь җаның, һәм пакь тәнең – барлык вөҗүдең пакь синең;
Саф фәрештә валчыгысың, йөзләрең ап-ак синең! [2: 185].

Сөекле шагыйребез иҗат иткән әсәрләрнең яшь буынны тәрбияләүдә тоткан урынын бәяләп түгел. Г. Тукайның әсәрләре укучыларда кешелеклелелек, хезмәт сөючәнлек, туган җиргә, туган телгә, халкыбызга һәм аның тарихына хөрмәт тәрбияли.

Халкыбызның олуг шагыйре Г. Тукайның бай иҗат мирасы шактый үзенчәлекле. Ул кешеләргә, халкыбызга әдәп, әхлак кебек изге сыйфатларны өйрәтү максатыннан мәсәлләр, балаларга хезмәт, эстетик, экологик тәрбия бирүче тирән эчтәлекле шигырьләр, поэмалар иҗат иткән. Мәсәлән, “Кызыклы шәкерт” шигырендә балаларны кечкенәдән эшкә өйрәнеп үсәргә,тырыш булырга ялкауланмаска өйрәтә: “Ах, җүләр маэмай! тырыш яшьләй, зурайгач җайсыз ул: Картаеп каткач буыннар эш белү уңайсыз ул” [2: 49]. “Эшкә өндәү” шигырендә киләчәк картлык көнен каршылау өчен дә сабыйларга кечкенәдән тырышырга, хәстәрләнергә киңәш бирә: “Яшьлегеңдә күп тырышсаң, эшкә бирсәң чын күңел, каршыларсың картлыгыңны бик тыныч һәм бик җиңел” [2: 69]. Мәктәп укучысының төп хезмәте – ул белем алу. “Син әле үс һәм укы күп, шунда аңларсың барын; мәгърифәт нуры ачар күп нәрсәләрнең ялганын”, – дип мөрәҗәгать итә ул балаларга ”Сабыйга” шигырендә [2: 64]. Тукай баланың ихтыяр көчен “Эш беткәч уйнарга ярый” шигырендә бик яхшы сурәтли. Кояшның, сандугачның, алмагачның чакыруына “Юк”, – дип җавап бирә малай. Дәресләрен әзерләп бетергәч, бала уйнарга чыга. “Йә, кем чакырды, дип мине? Әйдә, кем уйный? Тәмам иттем хәзер әзер мин дәресеми?” [2: 46]. Бу шигырь балаларда хезмәткә хөрмәт, аның өчен җаваплылык хисләре тәрбияләүгә, шулай ук ваемсызлык сыйфатын искәртүгә булыша. Г. Тукай нәниләрне бик яраткан, бик матур, мавыктыргыч, аңлаешлы әкиятләр язып калдырган. Шуларның берсе – “Су анасы” әкияте. Бу әкиятендә шагыйрь алдашмаска, ялганламаска, гел дөрес сөйләргә киңәш биргән.

Кеше – табигатьнең аерылгысыз бер өлеше. Ул табигатьтән башка бер генә минут та яши алмый; аңа су, һава, азык-төлек, торак, җылылык һәм яктылык кирәк. Шуңа күрә дә табигатькә мөнәсәбәт, кешеләргә мөнәсәбәт кебек үк, гуманлы, шәфкатьле булырга тиеш. Балаларда табигатькә мәрхәмәтле караш кечкенәдән үк тәрбияләүдә “Шүрәле” поэмасының әһәмияте бик зур. Әсәрне укыганда, үзеңне шул табигать кочагын да дип күз алдына китерәсең, үз туган ягыңа икенче күз белән карый башлыйсың. “Кара нинди гүзәл икән минем торган җирем”, – дип сокланасың.

Туган ил бала өчен бишектән, әти-әни йорты бусагасыннан, авыл янындагы тугайлардан, урамда үсеп утыручы каеннан, язын ак чәчәккә төренә торган шомырттан, басуларда җыр сузучы тургайлардан башлана. Шагыйрьне илһамландыручы – табигать. Туган ягына мәхәббәтне дә Тукай табигатьне сурәтләүдән башлый. Ул эчкән суга зур әһәмият бирә. Кешенең бөтен гомере су белән бәйле. Бер “кечкенә генә инеш” саф су белән тәэмин итеп тора.

Г. Тукай үз ягының урманнарына чын күңелдән гашыйк. Ул яхшы белә: урман саф һава чыганагы да, бетмәс – төкәнмәс байлык та. Кырлай урманнарының матурлыгы, сихри тылсымы аның күңелендә мәңгелеккә уелып калган.

Шагыйрь үзенең “Исемдә калганнар” әсәрендә “Бу Кырлай авылы минем дөньяга иң элек күзем ачылган урыным...” дип юкка гына язмагандыр [2: 303]. Чынлап та, табигатьнең бөтен гүзәллеген ул шушында тойган: урманында җиләк җыйган, болынында аунаган, суында коенган, печән җыешкан, туйганчы уйнаган – чапкан. Шагыйрь фикеренчә, урман – саулык, байлык сандыгы. Г. Тукай үз иҗатында табигатькә ямь өстәүче, аны җанландыручы кошларга зур урын бирә, аларны гөнаһсыз фәрештәләр белән тиңли. “Карлыгач”, “Кошларга”, “Кошчык”, “Күгәрчен”, “Фатима белән Сандугач” шигырьләре аша шагыйрь балаларны кечкенәдән үк кошларны яратырга, аларга мәрхәмәтле булырга өнди. Кошларның табигатькә бик күп файда китерүенә басым ясый, аларның иркендә генә матур итеп сайрый алуын әйтә. Үсеп килүче буында табигатькә, аның “тере почмагына” карата мәрхәмәт иясе тәрбияләргә омтыла. Иң кечкенә балаларга язылган “Бала белән күбәләк” шигыре балага гомерлек үгет-нәсыйхәт булырлык. “Бул яхшы, рәнҗетмә һәм тимә син миңа!” [2: 48].

Шагыйрь хайваннар дөньясына да битараф түгел. Аларны ул дуслары, ярдәмчеләре дип саный. Һәркемгә билгеле булган

“Гали белән Кәҗә” шигыре үзе генә дә чын дуслыкның, мәхәббәтнең үрнәге булып тора. Табигатьтәге көчсез хайваннарны кызгана шагыйрь, кешеләрне бәгырьсезлектә гаепли. “Бичара куян” әсәрендә бүре куянның балаларын ашап китә, соңыннан әнкә куянны аучы ата. Ата куян ялгыз кала һәм аның өчен дөньяның яме, яшәүнең мәгънәсе бетә. Автор фикеренчә, явызлык, ерткычлык бәхетсезлек китерә. “Мияубикә” шигырендә шагыйрьне яшь буынның киләчәге борчый. Аларда нинди хисләр өстенлек итәр: мәрхәмәтлелекме, кешелексезлекме? Автор шул мәсьәләләргә туктала. Кеше кайвакыт үзе кылган эшләре турында эш узгач кына уйлана, ләкин инде соң була. Кеше үзен корткычлардан, күсе-тычканнардан саклап торган песинең кадерен белми, аны рәнҗетә, песи үлә. Чын дусты аңа хыянәт итә [1: 23].

Балада үз милләтенә уңай караш, аның белән горурлану, туган теленә мәхәббәт хисләре тәрбияләү – төп бурычларның берсе. *Гыйззәтем, кадрем, йөрәк бәгърем, куанычым, шатлыгым* дигән нинди ягымлы, матур сүзләр белән эндәшә ана үзенең яраткан сабыена [2: 45]. Сөекле шагыйребез “Туган тел” шигыре телебезгә мәхәббәт хисләре тәрбияли.

Татар халкының гимнына әйләнгән “Туган тел” җыры балаларга милли тәрбия бирүдә зур роль уйный. “И туган, и матур тел!” – дип телебез ачылган көннән алып гомеребезнең ахыргы минутларынача Тукай безнең белән. Ул безнең җаныбызда, кылган изге гамәлләребездә.

ӘДӘБИЯТ

1. Мәгариф. 1999. № 7. Б. 74-76.
2. Тукай Г. Сайланма әсәрләр. Шагыйрь турында истәлекләр. Казан: Хәтер, 2002. 511 б.

Х. ТУФАН ИҖАТЫНДА МОТИВЛАР

Садриева Р., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Н.М. Йосыпова

Х. Туфан – татар поэзиясен лирик-фәлсәфи шигырьләр, югары сәнгати дәрәҗәдәге шигъри үрнәкләр белән баеткан шагыйрьләребезнең берсе. Укучыларны тирән фикер йөртергә өйрәтү, икенчел эчтәлекнең мәгънәсенә төшенергә өйрәтү, анализ үзенчәлекләренә төшендерү юлында Х. Туфан иҗаты иң үзенчәлекле шигъри мирасның берсен тәшкил итә.

Шагыйрь иҗаты мотивларның төрлелеге белән үзенчәлекле. Әлеге темага керешкәнче, мотивка фәнни яктан нәзари төшенчә

биреп китү зарур. Мотив (фр. *motif*, лат. *moveo* – хәрәкәткә китерәм) – тексттагы мөстәкыйль һәм тотрыклы эчтәлек-форма компоненты. Ул бер әсәр чикләрендә дә, язучы иҗатында да аерып чыгарылырга мөмкин [1: 123]. Мотив (французча: көй) – хикәяләүнең иң кечкенә мәгънәви компоненты, кисәге [1: 107]. Ул бер әсәр чикләрендә дә, язучы иҗатында да аерып чыгарылырга мөмкин. Бер мотивны үстерү, тулылындыру яки берничә мотивның кушып, комбинацияләр төзү юлы белән сюжет корыла. Мотив сюжетның схемасы, формуласы дип тә әйтергә мөмкин, ләкин аерым гына алганда ул әсәрнең тулы эчтәлеген, фикерен белдерә алмый. Детальләр белән тулыландырылган, конкретлаштырылган һәм, иң әһәмиятлесе, үзара бәйләнешләргә, мөнәсәбәтләргә кертелгән мотивлар гына сюжет хәрәкәтен тудыра.

Х. Туфан иҗаты исә мотивларның байлыгы белән аерылып тора. Шагыйрьнең иҗаты өч чорга бүлеп өйрәнелә. Һәр чорга үзгә мотивлар хас. 20 нче еллар татар әдәбияты үзенең форма алмашынуы белән генә түгел, ә эчтәлек һәм тема борылышы белән дә үзенчәлекле. Үзәктә – совет герое, сыйнфый көрәш, илебез хакына, киләчәк хакына якты көрәш күтәрелеп чыга. Шәхси тормыш, кешенең күңел кичерешләре икенче планга күчә. Х. Туфанның беренче чор иҗаты да әлеге сыйфатлар юнәлешендә язылган. Яшь шагыйрь киләчәккә ышанып, көрәш рухында иҗат итә. Димәк, язучының әлеге чорына көрәш, киләчәккә өмет мотивы ачык күренеп тора. Шагыйрьнең шушы мотив белән сугарылган шигырьләреннән түбәндәгеләрне санап китәргә мөмкин: “Зәңгәр бүре”, “Еллар итәгендә”, “Барабыз”, “Аккордлар”, “Урал эскизлары”, “Башлана башлады” һ.б.

30 нчы елларда күп кенә язучылар иҗатында тематик үзгәреш сизелә. Әйтерсең, алар чынбарлыкның асылына төшенә. Туфан иҗаты исә әлеге юнәлештә беренче адым ясый. Ул совет җәмгыятен тәнкыйтьләп яза башлый, болай яшәү дөрес түгел икәнлегенә инандырырга тырыша. Шулай итеп, шагыйрь иҗатында яңа мотив калкып чыга: җәмгыятьтәге яшәеш кануннарын тәнкыйтьләү. Шушы нигездә иҗат ителгән иң күренекле әсәре – “Ант” поэмасы. Әлеге әсәрнең үзенчәлеге эзоп теле белән идеологияне тәнкыйтьләү, тәнкыйть утына тоту була. Шагыйрь шул дәвердә яшәп килгән идеологияне бәяли, ялган кыйммәтләр булуын дәлилләргә тырыша.

40-50 нче еллар әдәбиятта сугыш һәм сугыштан соң әдәбият буларак билгеләнсә, Х. Туфан иҗатында әлеге дәвер тоткынлык чоры буларак билгеләнә. 16 ел гомерен тоткын булып үткәргән шагыйрь лирикасында, әлбәттә, сагыш, кайгы, хәсрәт мотивлары алга чыга. Әлеге хисләр якын кешеләрдән һәм туган җирдән аерылу белән бәйле була. Шушы нигездә шагыйрь иҗатында мотивлар да шул юнәлешкә борыла: сагыш һәм үкенеч мотивы.

Әдипнең тоткынлык чор иҗаты аерым бер игътибарга лаек. Нәкъ менә әлеге чорда ул шигъриятнең югары мәйданына күтәрелеп, югары сәнгати эшләнештәге шигырьләр иҗат итә. Төп үзенчәлеге, әлбәттә, эзоп теле була. Әдәбияттагы читләтеп әйтү алымнары, бигрәк тә татар әдәбиятындагы "икенче эчтәлек тудыру" үзенчәлекле урын алып тора. Татар әдәби барышында үсеп-үзгәреп, әлеге күренеш "эзоп теле" әдәби алымына әверелә" [2]. Яшерен тел белән язучы күңелен бушата, нәфрәтен белдерә, ачы ялганны чишәргә тырыша. Әлеге чорда иҗат ителгән иң күренекле шигырьләреннән "Агыла да болыт агыла", "Илдә ниләр бар икән?", "Гөлләр инде яфрак яралар", "Каеннар сары иде", "Чәчәк сибелә җилдә", "Авырган минутларда" кебек шигырьләрне санап үтәргә була. Аларда нахакка гаепләнеп кайгы эчендә гомер кичерүче лирик геройның тирән хәсрәт хисләре чагылыш таба. Шулай итеп хәсрәт мотивы калку чыга. Әлге мотив шагыйрьнең "Кайсыгызның кулы җылы?" шигырендә үсеш ала. Хатының үлеме әдипне өметсез билгесезлектә калдыра. Хис-кичрешнең иң югары ноктасы шушы шигырендә җитә: "Вулканнарга керер идем.." Сөйгән ярын югалту нәтибәсен язучының тирән сагышлы, кайгылы шигырьләре пәйда була: "Сиңа", "Тамчылар ни диләр" һ.б.

Тоткынлыктан азат ителгәч тә шагыйрь иҗатында сөйгәне белән бәйле сагыш мотивы дәвам итә. Шагыйрь үзенә юаныч, алга таба яшәргә өмет эзли, үткәннәрне бәяли. Алтмышынчы еллар шагыйрь иҗатын башка мотивлар белән баета. Х. Туфан милләт рухы белән яши башлый, әдәбиятыбызны тирән өйрәнә, туган телебезнең киләчәге турында борчылып иҗат итә. "Чәчәкләр китерегез Тукайга", "Язгы авазлар", "Халык төсе" кебек шигырьләреннән күренгәнчә, әдип иҗатында әдәби иҗат мотивы барлыкка килә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. 231 б.
2. Заһидуллина Д.Ф. Татар әдәбиятына хас милли үзенчәлекләр: икенче эчтәлек тудыру. Казан: Татарика, 2015. 256 б.

3. Сабиров Р.Р. Шигырьләрдә – минем йөрәгем... Хәсән Туфан поэзиясендә автор образы. Казан: Школа, 2006. 190 б.
4. Хәсән Туфан: сайланма әсәрләр. Казан: Татар. кит. нәшр. 1964. 310 б.
5. Заһидуллина Д.Ф, Йосыпова Н.М. XX гасыр татар әдәбияты тарихы: 2 томда. Т.1. Казан: Казан унив-ты нәшр., 2011. 224 б.

Г. БӘШИРОВНЫҢ “ТУГАН ЯГЫМ –ЯШЕЛ БИШЕК” ӘСӘРЕНДӘ ТУЙ ЙОЛАСЫ ЧАГЫЛЫШЫ

Сәйфетдинова Д., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Башка бик күп халыклар әдәбияты кебек үк татар язма әдәбияты да нәкъ менә фольклор җирлегендә формалаша дип әйтә алабыз. Шунлыктан, күп кенә язучыларыбыз бүгенге көндә дә бик уңышлы рәвештә халык авыз иҗатына, аның гореф-гадәтләренә, йолаларына мөрәҗәгать итәләр. Шулар нигезендә иң уңышлы әсәрләр языла.

Халык авыз иҗатын иң уңышлы кулланган язучыларыбызның тагын берсе – Г. Бәширов. Бу һичшиксез аның фольклорчы галим булуы белән дә бәйле. Мәдрәсәдә укыган вакытта ук халык иҗаты белән кызыксынган ул, җыйган.

Г. Бәшировның беренче язган әсәрләреннән үк татар халкына гына хас булган гореф-гадәтләре, татар халкының тормыш-көнкүреше, йолалары белән бик яхшы таныш икәнлеген күрергә була. Персонажның тышкы кыяфәте, аның киеме, үзен тотышы, аның үзенчәлекле сөйләше, хәтта аның йөрешен генә алсак та – болар барысы да татар халкына гына хас булган үзенчәлек белән сурәтләнгән.

Г. Бәшировның “Туган ягым –яшел бишек” исемле повесте үзенең халыкчанлыгы һәм теленең камиллеге белән бик күпләрне үзенә җәлеп итте. Әлеге әсәрдә язучы татар халкының күркәм гореф-гадәтләрен, йолаларын үз авыл халкы белән бәйләп сүрәтли. Шунысы да кызыклы, әсәрдә сүрәтләнгән образлар – әдипнең танышлары, туганнары, дуслары.

Кияүгә чыгу, өйләнү – кеше гомеренең иң җаваплы һәм иң күркәм вакыты. Туй мәҗлесе – искиткеч бай, күпкырлы тамаша. Г. Бәширов әсәрендә туй йоласы Өммикамалның кияүгә чыгуы мисалында бик тәфсилләп языла.

Өммикамал апасын кияүгә бирү вакыйгасын тасвирлау аша язучы туй йоласын күрсәтә.

Туй яучы җибәрүдән башлана. Яучы хатыннар димли торган кызларының уңганлыгын мактыйлар. Туй көне билгеләнгәч, кияүгә чыкмаган кызлар бирнә малын әзерли башлыйлар. Алар киндерне мамык кебек йомшак итеп йомшарталар, чөнки аның үз йоласы бар: *“Өммикамал апайның бирнәсен болай кытыршы калдырсак, кияве шадра булыр бит”* [3: 228].

Бирнә малын әзерләү, төрле матур теләкләр белән үрелеп бара: “*Гыйшыклары кайнар булсын, гомерләре матур узсын!”, “Кияү тәненә май булып кына тисен!”, “Боларны кигән саен, мәхәббәтләре арта торган булсын!”, “Киндере ак булса, күңеле дә саф, йөзе дә ак була*” [3: 228].

Берничә көн алдан кияү киләсен хәстәрли башлыйлар. Әти-әнисе тигез булган дүрт кыз урын-җир җәймәләрен дүрт почмагыннан тотып сак кына җәяләр. Шулай эшләгәндә яшьләр тигез, мул тормышта яшәячәкләр, мәхәббәтләре китек булмаячак дип ышанганнар. Урын өстенә күп итеп ислемай сибәләр. Кәләшне матур итеп баштанаяк киендереп, ике толымын үрәләр. Олы карчыклар кәләшкә кияүнең аяк киемен салдырырга өйрәтәләр: кияүне чишендергәч, су салып торып, кулын юдырырга, аннары чәйгә утыртырга кирәк. *“Беренче чәйне икешәр чынаяк кына эчәсе, ул да, син дә! Ян, көй, тик артыгы ярамый! Ярамый булгач ярамый! Бабайлардан калган йола. Бөтенесе пар булсын!”* [3: 245].

Менә кодалар килгән. Иң алдагы атта – баш кода*: “Башлана кара-каршы елмаешып кул кысышу, бер-берсенә матур сүзләр әйтешү. Ишек алды тулы кода, кодача. Кодалар гел актан да карадан гына киенгән”.* Элек-электән безнең халыкта хатын-кыз ирләр белән бер табынга утырмаган. Шуннан соң хәзрәт килә һәм никах уку башлана. Ике якның да әти-әнисеннән, кыз белән егеттән ризалык алына.

Г. Бәширов бер хезмәтендә үзе болай дип яза: *“Халык, дибез, халык акылы, халык иҗаты, халыкның гореф-гадәте, яхшы традицияләре, дибез. Халыкның мең еллар буена тупланган бу тормыш тәҗрибәсе, шул тормыш тәҗрибәнең сөземтәсе булган яшәеш фәлсәфәсе мәкальләрдә яки табышмакларда гына түгел, җыр белән орнаментта да, әкият белән мәзәктә дә һәм гореф-гадәттә дә бик матур чагыла”* [4: 55]. Фольклор әсәрнең идея-эстетик үзенчәлеген арттыра, аның телен баета, әсәрне тагын да тормышчан итә, геройларның психологиясен, холкын тагын да тирәнрәк ачарга мөмкинлек бирә.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, Г. Бәширов язма әдәбиятның милли мирас белән аерылгысыз икәнлеген тагын бер кат кире какмаслык итеп раслады. Әсәрләрендә чагылыш тапкан йолаларның һәрберсе әсәрнең бөтенлеген булдыруда хезмәт итә. Г. Бәширов әсәрләрендә – халык язмышы. Ә халык язмышы һәркемне борчый, дулкынландыра. Димәк, Г. Бәширов әсәрләренә дә битараф калу мөмкин түгел. Алар –тормышчан, халыкчан. Алар – халкыбыз тормышының көзгесе.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдипләребез: библиографик белешмәлек: 2 томда: 2 том / төз. Р.Н. Даутов, Р.Н. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 735 б.
2. Бакиров М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2008. 358 б.
3. Бәширов Г. Туган ягым – яшел бишек: сайланма әсәрләр. Биш томда Т.2. Казан: Татар. кит.нәшр., 2005. 396 б.
4. Бәширов Г. Тормыш юлында. Казан, 1986. 209 б.

ӘХМӘТ РӘШИТ ИҖАТЫНДА ТАРИХИ ТЕМА

Санатуллина Х., Буа, 2 нче лицей, Х сыйныф
Җит. – Г.С. Сәлахетдинова

Сиксәненче елларда Ә. Рәшит тарихи темаларга мөрәҗәгать итеп, “Сөембикә”, “Колшәриф”, “Мөхәммәдъяр” исемле тарихи поэмаларын иҗат итә. Туган халкына хезмәт итәргә алынган шагыйрь күпмедер дәрәҗәдә тарихчы сыйфатларына да ия булырга тиеш. Шушы поэмалары өчен шагыйрь 1993 нче елда Татарстан Язучылар берлегенең Г. Исхакый исемендәге бүләгенә лаек булды.

Шагыйрьнең “Колшәриф” поэмасы 1980 нче елларда языла. Әсәр 1552 нче елда Казан ханлыгында булган вакыйгаларны тасвирлауга багышланган.

Поэма күләм ягыннан зур түгел. Ул 8 бүлектән тора. Беренче бүлекне автор “Баш сүз”, ахыргы бүлекне “Соңгы дога” дип исемләгән. Поэма лирик геройның бүгенге заман кешеләренә бәя бирүеннән башлана. Аллаһ барлыгына, аның берлегенә ышанган бабаларыбыздан гыйбрәт алып үткәннәргә, халкыңа карата йөз чөермәскә кирәклеген искәртә.

Калдырып тор юк-бар мәшәкатең,
Тыңлап кара чорлар тавышын;
Урап кайтыйк әйдә, борынгыдан –
Заман белән заман кавышсын [4: 37].

“Кичке азан” бүлегендә карт мәзиннең манарага менеп азан әйтүе, шомлы уйлары турында сүз бара. Тирә-юньне камап алган чирү тагын мәкер кора, изге яусыз котылып булмас кебек.

Биредә Колшәрифкә бәя бирелә:

<...> Бу низаглы чорда ул – Казанда

Ышанырдай кеше...

Бердәнбер... [4: 40].

“Гөнаһларын кая куярсың?.. бүлегендә Сөембикәнең Колшәрифкә язган хаты белән танышабыз. Яшереп кенә китерелгән хатны ачкан олы шәхеснең күзләреннән яшь ага.

“И Колшәриф!.. – дигән иде анда, –

Мин бит аккош идем Ил-Йортта;

Хәзер исә ятлар тозагында

Көне-төне канлы яшь йотам” [4: 41].

Сөембикәнең күз яшьләре аша язылган хаты Колшәрифне тетрәндерә. Мәскәү илчесенең вәгъдәсенә ышанып, ил тәхетен саклап калыр өчен корбан ителгән аккош – Сөембикә бүген яралы кош хәлендә.

“Төш юрау” бүлегендә Сөембикә аркылы Ил-Йорт язмышы тасвирлана. Ядгәр хан төш юрату өчен Колшәрифне үз янына чакырта һәм төшен сөйли. Читлек эчендә бәргәләнүче аккош – Сөембикәне “*шанлы дәүләтебез”* дип бәяли. Зөядә йөз илле мең чирү торганда да Аңбилде коткысына бирелми Колшәриф:

– Юк, җәмәгать!

Колшәрифнең сүзе

Өмер сыман кискен, нык иде –

– Япан кырга чыгып кара-каршы

Сугышыр көч бездә юк инде [4: 51].

Бу юллар Колшәрифнең тирән фикер йөртеп уйлаучы аксакал булуын дәлилли. Ул яшь Иван белән сугышсыз, көч-коралсыз гына ил-йорт язмышын хәл итәргә дип илче булып барырга уйлый.

“Соңгы дога” бүлегендә ил-йорт өчен олысы-кечесе бердәм булып көрәшкә күтәрелә. Әмма дошман көчле. Җанлы ташкын булып ут чолгаган Казан коймаларына килә, күперне үтә.

Ә Колшәриф – алтмышны тутырган карт,

Бетмәс икән көч бу җанда да.

Кяферләрне Гали ничек кырса,

Шундый гайрәт бүген анда да [4: 58].

Телендә Коръән сүзе, кулында кылыч булган Колшәриф ак фәрештә сыман дошман өстенә ыргыла. Кайда кыен, аны шунда күрергә була. Әмма мәкер, хыянәт тагын баш калкыта, арттан үз шәкерте аңа гөрзи белән суга. Җиргә егылса да герой символ булуын дәвам итә, чөнки аны руслар кылычлар белән өскә күтәрәләр. Җиңелмәс рух, көчле шәхеснең җаны оҗмахка оча.

Поэмада Колшәриф милләт сакчысы гына түгел, дәүләт эшлеклесе итеп тә сурәтләнә. Илдә иминлекне торгызырга, Казан белән Мәскәү арасындагы мөнәсәбәтләрне тыныч, сәяси юл белән хәл итәргә омтыла. Әмма явыз Иван хөкүмәте аның тәкъдимнәрен кире кага һәм Казанга каршы канкойгыч сугыш башлый. “Колшәриф” поэмасының тел-стиле, сурәтләү чаралары бик үзенчәлекле. Автор мәкер, хыянәтнең чын йөзен ачу максатыннан төрле сүз-сурәт чаралары куллана.

“Мин бит аккош идем Ил-Йортта”, ”җыен чыпчык – тәхет тирәсендә”, “карга көтүе күк чирү баскан” кебек чагыштырулар артында тирән драма ята.

Телде, телде, телде җанны өч сүз,
Гел-гел телеп торыр – тоярсың:
“Гөнаһларын кая куярсың...”
“Гөнаһларын кая куярсың...”;
“Килә, килә, килә тора чирү,
Үлә, үлә, үлә торса да...”
“Кыза, кыза, кыза һаман сугыш,
Арта һаман, арта корбаннар” кабатлаулары поэмага үзенчәлекле интонация бирәләр, күпмедер дәрәҗәдә аның гомум рухын, моңын билгелиләр.

Ятлар тозагы, канлы яшь, таш капчык, антлар эчү, кара шәүлә Макарий, тәкъва картлар, зәһәр ут кебек эпитетлар әсәрнең көчен тагын да арттыралар, дошманнарының ни дәрәҗәдә явыз булуын исбатлыйлар.

“Мондый сугыш, *миһербансыз сугыш* / Мең елга бер була торгандыр”; *“Салды бугай тарих җирәбә”;* “Куллар талган / *Баш-күз тәмам тонган”*; *“Бик битараф кына нурын сибеп, / Кызыл кояш кереп бара иде* / Ослан тауның артына” метафоралары аша халыкның үзен басып алучыларга, талаучыларга көчле нәфрәтен белергә була.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият белеме сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 254 б.
2. Галиуллин Т.Н. Гомер учагы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. 268 б.

3. Мансуров З. “Мөмкин” белән “түгел” арасы // Казан утлары. 2006. № 3. Б. 28-29.
4. Рәшитов Ә.Ә. Фидаиләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 125 б.

КОНВЕРГЕНТНЫЙ ПОДХОД В ИЗУЧЕНИИ АРХАИЧЕСКОЙ ЭПИКИ ОЛОНХО: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Сатанар М., Северо-Восточный федеральный университет, магистрант II курса
Науч. рук. – док. филол. наук, проф. В.В. Илларионов

Сегодняшняя наша действительность в условиях угрожающей катастрофы на экологическом, экономическом и этническом пространствах, а также новые этические проблемы в науке XXI века, затрагивающие острые проблемы вопроса ответственности ученых перед человечеством, неумерно наталкивают на необходимость гуманизации естественных наук. В время ориентации науки на междисциплинарные исследования, конвергенция естественных и гуманитарных наук, проводником которой является синергетика, приводит к тезису о нарративизации знания как о всеобщем процессе, происходящем в той или иной степени во всех областях знания. Такой подход позволяет решить сразу две насущные проблемы: с одной стороны – в вопросе гуманизации естественных наук, в частности, в разрешении проблемы методологически атеистической ориентации, а с другой – в возможности использовать широкий массив естественных знаний в структурно отстающих гуманитарных исследованиях, тем самым поднять область гуманитарных исследований на качественно новый уровень, что безусловно одновременно расширяет и границы познания мира олонхо – духовного космоса предков саха. веками выкованного сказительским мастерством путем рационального, иррационального и трансцендентного мышления. В многомерном исследовании олонхо для более полного и углубленного раскрытия проблемы мифоэпической картины мира саха, новые подходы в интерпретации мировоззренческих уровней с разных позиций и разных рационалистических построений необходимы, и здесь именно синергетика, основанная на законах коэволюции сложных систем, создает условия для сосуществования различных форм знания. Известно, что в научном мире – физика проложила мост между двумя способами постижения реальности, выступая серъезным аргументом в пользу непоколебимой целостности миропорядка. В этот миропорядок не может вписаться пока, разве что человек,

погребенный под своими рациональными представлениями о реальности, под волной мирового потребительства. И поэтому вопрос духовного постижения сущности самого человека является сегодня ведущей тенденцией современного общества. Мир олонхо убедительно доказывает, что сущность человеческая изначально соединена с природной плотью человека. Отсюда невидимой линией проистекает сознание в необходимости синтеза углубленного постижения современными науками духовных пластов древнего олонхо, для прослеживания диалектики миросозерцания предков до уровня рассуждений и осмысленных истолкований.

Проведение параллелей между мировоззрением олонхо, относящийся к вненаучной форме познания и постижениями естественных наук, изучающими природу, могут привести к весьма интересным выводам. Сравнительный анализ семантической структуры мировоззрения олонхо и современной физической картины мира с использованием методов синтеза, герменевтики, экстраполяции, показывает: во-первых, образ мышления олонхосута-сказителя связан с особым состоянием сознания, характеризующийся многомерным видением, подтверждаемый физикой,оперирующей более совершенными понятиями пространства и времени; во-вторых, логическая конструкция эпического числительного түөрт «четыре» отражает глобальное видение мироздания, фиксируя содержание, идентичное не только с древними воззрениями других народов, но и с научным моделированием мироустройства; в-третьих, постоянный эпитет олонхо «аҕыс иилээх-саҕалаах аан ийэ дойду» хранит в себе рациональное истолкование структуры Солнечной системы, галактик, Вселенной, на основе теории единого поля материи; в-четвертых, и структура, и сюжетосложение, и образная система олонхо отчетливо отражают суть передовых теорий о строении физического мира. Исследования в этой области авторов М.Т. Сатанар и В.В. Илларионова подробно представлены в статьях «Мифопоэтические представления олонхо в контексте физической картины мира» [1: 158-162], «Сакральная символика эпического числительного түөрт “четыре”» [2: 334-337], «Миропонимание эпической формулы «аҕыс иилээх-саҕалаах аан ийэ дойду» в свете физической теории единого поля» [3: 247-256], «Структурный анализ локуса основ якутского пантеона божеств» [4: 571-573]. Междисциплинарный характер исследования позволяет понять, что

с одной стороны в олонхо можно найти последовательное и стройное научное обоснование передовых теорий о строении физического мира, а с другой – погружение в пласты древнего общественного сознания одновременно является попыткой воссоздания хода движения национального сознания.

Таким образом, принцип синергетики применим к изучению эпоса, существенно расширяя и обогащая методологии естествознания и фольклористики. Уровень знаний современной науки позволяет сделать иную интерпретацию и экстраполяцию представлений олонхо, и новый образ олонхо может быть дан через научный нарратив. Представления, отражающие общие семантические структуры многомерного пространства олонхо и физической картины мира, позволяют понять мир в единстве его сущности. Единая же общность сущности мироздания неразрывно связана с идеями гуманизма и общих человеческих ценностей. Целостность и системность в исследовательских подходах, выступая принципом постижения истины, могут служить дальновидной перспективой в развитии современной фольклористики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сатанар М.Т. Илларионов В.В. Мифопоэтические представления олонхо в контексте физической картины мира // Филологические науки: вопросы теории и практики. 2017. № 7 (73) ч. 2. С. 158-162.
2. Сатанар М.Т. Илларионов В.В. Сакральная символика эпического числительного «четыре» // Мир науки, культуры, образования. 2017. № 2 (63). С. 334-337.
3. Сатанар М.Т. Илларионов В.В. Миропонимание эпической формулы “аҕыс иилээх-саҕалаах аан ийэ дойду” в свете физической теории единого поля // Общественные науки. 2017. № 3. С. 247-256.
4. Сатанар М.Т. Илларионов В.В. Структурный анализ локуса основ якутского пантеона божеств // Мир науки, культуры, образования. 2017. № 6 (67). С. 571-573.

Г. АФЗАЛ ИҖАТЫНДА ЮМОРҺӘМ САТИРА

Сафина А.,Спас р-ны, Болгар урта мәктәбе, XI сыйныф
Җит. – Р.Г. Хәбибуллина

Г. Афзалның иҗат юлына күз салсаң, 50-60 нчы елларда язылган әсәрләрендә юмор-сатира жанры өстенлек ала. Тукай һәм Бабичлардан килгән тирән мәгънәле, үткен сатира чорыбызның, җәмгыятьнең ямьсез якларын бөтен тулылыгында һәм оста

чагыштырулар, сынландырулар, гипербола аша әдәби сурәтләве белән заманча яңгырый .

Г. Афзал кешеләрнең гадәт-психологиясен яхшы белеп яза, шуңа күрә ул сурәтләгән типлар таныш һәм шул вакытта кабатланмас була. Шагыйрь һаман нидер эзләнә, тормышның киртәле якларын тасвирлау чараларын эзли. Г. Афзал терәк булган бер тармак – ул безнең туган телебез. Елаганда көлдерә,сагынганда юата ,сөенгәндә синең белән бәхетеңне уртаклаша торган телебез. Шагыйрьнең шигырьләренә салынган сүзләр тагы да ягымлы, укучы күңеленең йөрәк кылларына үтеп кереп, үзәгенә барып тоташу сәләтенә ия. Аның халыкчан юмор белән сугарылган, эчтәлеге белән гаҗәеп заманча һәм үзенчәлекле яңгыраган, үткен сатира һәм тормышчан лиризм белән язылган шигырьләре тиз арада киң катлау укучыларда популярлык казана. Халкыбызны фаҗигале хәлләрдән чыгара торган бик көчле бер чарасы бар: ул – табигый көлү сәләте. Юмор – сатираны үз дәрәҗәсенә күтәрерлек итеп бары тик халыкчан шагыйрьләр генә иҗат итә ала. Минем яраткан шагыйрем – Афзал ага да юмор-сатираны терелтеп, яңа югарылыкка күтәрүдә җиң сызганып эшли, аның сатирик әсәрләре поэзиянең бу жанрына яңа сулыш өрә; җәмгыятьтәге һәм кешеләр характерындагы кимчелекләрне, ямьсез күренешләрне, нигездә, ике төргә бүлеп тәнкыйтьли: берсендә әдипнең үткен каләме тормышта кешеләрнең әхлаксыз эш- гамәлләрне китереп чыгарган эчүчелек (“Тотып җибәр, апаем”, “Аракыга каршы”), урлашу (“Тәвәккәл әби”, “Гөнаһ шомлыгы”), күз буяу (“Әйдә, ярар” колхозында”, “Кызыл балчык” промартелендә”), дәүләтне алдау (“Өч ялкау”, “Чүбек чәйнәп май чыкмый”), ришвәтчелек (“Танышлык белән”) һәм башка күренешләрне фаш итә. Икенчесендә исә, һәркемгә яхшатлы булып, сафсата сатып та, берни булдыра алмаган, үз шәүләсеннән үзе куркып яшәгән “пескарь”ләрдән, башкалар хисабына яшәргә омтылучылардан, җаваплылыктан качучылардан, тормышта” җылы урын”, “йомшак канәфи” генә эзләп йөрүчеләрдән ирония белән усал сарказм белән көлә (“Урынбасар булу яхшырак”, “Буш мичкә”, “Мыек борам”). Әлеге көлүнең төп үзенчәлеге шунда:автор кешене мактаган булып көлә [2: 78]. Көлү ул – халыкның рухи дөньясы, җәмгыятьнең үсеше белән бәйле күренеш. Г. Афзал шигырьләрен сәхнәдән ишеткәч, чынлап та, кешеләр тирә-юньгә башкача карый башлыйлар.

Җәмгыятьнең гаделсезлеге, башкалар җитештергән матди байлык хисабына яшәүче бюрократларның артуына борчылу, хезмәт кешесенә гаделсез карашка ачыну хисе “Кызыл балчык” промартелендә” шигырендә бик ачык чагыла. Шигырьдә вакыйгалар ачык күренеп торган ике өлешкә бүленгән. Беренче өлештә күренеш каршы якларга аерыла. Бер якта-сүз сөйләү, күрсәтмә бирүче контор халкы:

Бригадиры тәртип – фәлән карап тора,
Бер бухгалтер хезмәт хакын санап тора.
Тәэминатчы бияләй белән тәэмин итә,
Кладовойчы чүлмәкләрне кабул итә...[1: 106].

Икенче якта – чүлмәк ясаучы ике малай.

Ике малай чүлмәк ясый, чүлмәк ясый. Автор җәмгыятьтә бюрократик аппаратның үсүен,кирәкмәгән шартларның артуын, конкрет эш өчен берәүнең дә җавап бирмәвен тәнкыйть итә. Ике малайның чүлмәк ясавын кабатлау аша алар җитештергән байлык хисабына нихәтле кешенең хезмәт хакы алып яту күренешенең киң таралуын күрсәтә. Шигырьнең икенче өлешендә каршы якларның урыны алышына, ягъни юкны бушка аударучылар бүләк ала, ә эшләүчеләр кул чабып утыра:

Начальниклар,елмаешып,бүләк ала,
Ике малай доклад тыңлый һәм кул чаба [1: 106].

Шулай итеп, авторның эшләүчегә караганда җитәкчелек итүченең яисә карап торучыларның артуына борчылуы, хәзер инде матди байлык тудыручы хезмәтнең тиешенчә бәяләнмәвенә, ягъни гаделсезлеккә ачыну хисе булып үсә. Хәзерге вакытта җитәкчеләр белән эшчеләр алган хезмәт хакы бик күпкә аерыла. Шагыйрь күтәргән проблемалар хәзерге вакытта да үзенең актуальлеген югалтмый.

“Калган гомереңне син Робинзон Крузо кебек япа-ялгыз яшәячәксең. Сиңа ике язучының китапларын үзең белән алырга рөхсәт итәбез,дисәләр, бер сулыш та уйлап тормыйча, Тукай белән Афзал исемен әйтер идем”, – дип язган Ф. Баттал [2: 79].

Минемчә, монда башка сүзләр артык, чөнки аның исеме бөек Тукаебыз белән янәшә. Нинди генә каршылыкларга очраса да, авырлыклар алдында баш имәгән Г. Тукае, М. Җәлиле, Х. Туфаны, Г. Афзалы булган татар милләте бервакытта да югалмас!

ӘДӘБИЯТ

1. Афзал Г.Г. Үз туксаным туксан. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 527 б.
2. Закирҗанов Ә.М. Рус мәктәбендә татар балаларына әдәбият укыту. Казан: Мәгариф, 2001. 109 б.

МАКРОСТРУКТУРА И МИКРОСТРУКТУРА АНГЛО-ТАТАРСКОГО СЛОВАРЯ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ

Сафиуллина Г., КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. М.З. Закиев

Лексикография на протяжении многих лет рассматривалась как ответвление прикладной лингвистики, а не как самостоятельная дисциплина. Первопричиной этого является ее практическая направленность. А.П. Коуи, огромную практическую работу над одним полным словарем можно уместить в одном параграфе теории [11: 43]. Лексикография рассматривалась как практика теории лексикологии. Тем не менее на сегодняшний день назрела потребность в рассмотрении многих аспектов лексикографии.

Задачи составления двуязычного словаря отличаются от задач составления одноязычного словаря. Идеальный двуязычный словарь должен включать в себя предисловие, которое в системном виде представляет краткую, но подробную информацию о фонологии и грамматике рассматриваемых в словаре языках.

Составление словарей состоит из пяти основных стадий: сбора данных, разграничения словарных статей, заполнения данных в словарных статьях согласно определённомым правилам, написания словарной статьи и публикации финального продукта. Финальный продукт – это словарь, который можно определить как “книгу, содержащую набор слов организованных, как правило, в алфавитном порядке с объяснением их значений и другой характеристик на том же или другом языке” или как «книгу, содержащую систематическое описание совокупности слов данного языка, территориального или социального диалекта» [3: 476]. Данный пункт позволяет отчётливо проследить связь лексикография и лексикологии.

При работе над словарем решаются две главные проблемы: 1) принцип отбора заголовочных единиц для словника; 2) определение принципов подачи заголовочных единиц. Этим вопросам посвящен ряд работ [4, 7, 10].

Общей идеей полилингвального татарско-русско-английского сообщества пронизан следующий научный и учебно-методический проект: Англо-татарский словарь, содержащий 11 500 словарных единиц или 25 000 переводческих соответсвий, и предназначенный для учащихся средней и старшей школы [9]. Начатый в 2004 г. под эгидой АН РТ, дипломом, врученным

Р.Н. Минннхановым, в его бытность Премьер-министром РТ, в 2014 году словарь был готов на кафедре германской филологии Института Филологии и Межкультурной коммуникации КФУ и увидел свет в Издательстве Казанского Приволжского Университета в количестве 100 экземпляров.

Для проведения исследования были изучены все имеющиеся на сегодняшний день англо-татарские двуязычные словари, а именно С.Г. Гарифуллина, А.Ш. Асадуллина и А.А. Асадуллина, Ф.С. Сафиуллиной и Г.А. Арслановой [6, 2, 1]. Анализу подверглись их технические характеристики, были выявлены основные проблемы, с которыми сталкиваются авторы двуязычных словарейи, пути решения этих проблем, встречающиеся в современной лингвистической литературе.

Рассмотрим понятия макроструктуры и микроструктуры словаря. Под макроструктурой подразумевается общая структура словаря и характер представления в нем лексических единиц. Под микроструктурой понимается формат словарной статьи и характер его заполнения [8: 23].

Несмотря на то, что существуют различные типы словарей, в их структуре можно выделить составные части, присутствующие под разными названиями практически во всех словарях. К таким элементам относятся: 1) введение или предисловие; 2) раздел «Как пользоваться словарем»; 3) ключ к системе транскрипции, применяемой в словаре; 4) список сокращений, используемых в словаре; 5) корпус словаря; 6) приложение; 7) список лексикографических источников. Порядок и количество этих основных элементов структуры словаря могут варьироваться в зависимости от авторской установки [8: 47].

Микроструктура словаря – это структура словарной статьи [4: 16]. Некоторые исследователи, в частности В.В. Морковкин, В.В. Дубичинский, к микроструктуре словаря относят «проблемы построения словарной статьи как отдельной разноплановой системы внутри сложной самостоятельной системы» [7: 56], включая объем, структуру словарной статьи, информацию о языковой единице – этимологическую, энциклопедическую, стилистическую, иллюстративную и др.

Рассмотрим словарную статью Англо-татарского словаря для учащихся [9: 144,].

elect [i'lekt] 1. *a* сайланган (әмма вазифаларын әле башкарырга тотынмаган) ◊ *bride* ~ ярәшелгән кыз

2. *n* сайланган кеше; *the ~ pl collect* сайланган кешеләр

3. *v* 1) сайларга 2) (нәрсәне дә булса) артыграк күрергә, яхшырак дип исәпләргә

bail [beıl] 1. *n* залог, җаваплылыкны үз өстенә алу; *to save (to surrender to) one`s ~* билгеләнгән вакытта судка килергә ◊ *to give leg ~* coll качып китәргә

2. *v* (out) порукага алырга [9: 52].

Мы видим, что в словарных статьях после заглавного слова приводится фонетическая транскрипция, дается грамматическая характеристика, перевод лексической единицы приводится в порядке распространенности значения, затем следуют словосочетания, фразовые глаголы, за которыми в ряде случаев представлены идиоматические выражения.

Таким образом, на основании иузчения теоретической литературы по вопросу макроструктуры и микроструктуры двуязычного словаря и в результате проведенного практического применения полученных знаний в ходе составления словаря, мы можем утверждать что англо-татарский словарь для учащихся разработан по всем канонам классической отечественной и зарубежной лексикографии и является достойным образцом татарской двуязычной лексикографии, готовым для предоставления самой широкой аудитории в общемировом масштабе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арсланова Г.А., Сафиуллина Ф.С. Учебный англо-татарско-русский словарь-минимум. Казань: Хәтер, 1999. 134 с.

2. Асадуллин А.Ш., Асадуллин Ф.А. Ключ к языку (Тел ачкычы): Русско-татарско-английский картинный словарь. Казан: Мәгариф, 1998. 200 б.

3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966. 607 с

4. Берков В.П. Двуязычная лексикография. С-Петербург: СПУ, 1996. 248 с.

5. Гарифуллин С.Ф. English-Tatar Dictionary. Казан: Мәгариф, 2007. 231 б.

6. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. Wien: Wiener Slawistiсher Almanach, 1998. 156 с.

7. Моисеев, М.В. Лексикография английского язы-ка: учебно-метод. пособ. для студентов языков. специальностей. Омск : Изд-во ОмГУ , 2006. 92 с.

8. Сафиуллина Г.Р. English-Tatar Dictionary. Инглизчә-татарча сүзлек. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. 504 с.

9. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. М: Наука, 1972. 245 с.

10. A.P. Cowie (Editor). The Oxford History of English Lexicography. Volume I: General-purpose Dictionaries. Volume II: Specialized Dictionaries. 2009. Volume I: xviii. 467 pp., Volume II: xix. 551 pp.

КУЛЬТ МЕДВЕДЯ У СИБИРСКИХ ТЮРКОВ
(алтайцы, тувинцы, якуты)

Софронеев П., Северо-Восточный федеральный университет, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Е.А. Архипова

У народов Сибири культ медведя сформировался ещё в древности. Доказательство того мы можем встретить в мифах и легендах как алтайцев, тувинцев, так и якутов. В большинстве из них находим схожие сюжеты, о родстве человека с медведем. Например, в некоторых из легенд медведь стал человеком, а в других, наоборот человек стал медведем. Все эти предположения исходят от схожести тела. Действительно, если содрать с медведя шкуру, он становится похожим на голого человека. Якуты сравнивают с голой женщиной («дьахтар дьахтарынан»), по одной легенде когда-то медведь был женщиной.

По верованиям тувинского народа, в далекой древности на «азарлар денгири» (на небе племени небожителей) жил «адыг хайыракан» (медведь-бог), который однажды спустился (по другой версии – был сброшен) на землю. От него, представителя рода «азарларов» (небожителей), произошел первый тувинский шаман. Именно поэтому, говорили древние тувинцы, человеческое тело подобно телу медведя.

Согласно алтайскому мифу, медведь был братом человека. Он построил большой дом до неба и сказал: «Я построил дом и могу жить с богом». Кудай ему ответил: «Будь ты хоть зайсаном, будь и старшим среди животных и птиц, но живи под землей и пусть у тебя будет постель из моха. В зимние дни спи, а в летние дни ходи, броди». И поэтому медведь зимой спит» [4: 18-19].

Особое отношение к этому животному выражается в употреблении иносказательных выражений. У тувинцев: адыг «медведь»; хайыракан, возможно, от хайыр (счастье; солонец), хан «царь солонцов»; мажаалай; кырган-ачай; ирей; иргек «дедушка»; даг-иргек; чымчак-базар «наступающий мягко (не слышно)»; кара чүве «похожий на темное, черное»; ире, чер-кулактыг, чоорганныг и т.д.[3: 440] У алтайцев замещение названия медведя терминами родства: 1) абаай 'брат деда', 'дедушка'; 2) «дядя по матери', 'род-

ственник по матери'; 3) таай өбөөн 'дядя по матери'; 4) таадак «дедушка, дедушка по матери'; 5) карындаш 'младший единоутробный брат', 'младший сородич': 6) аба [2: 367] 'старший родственник'; 7) тайганыуабазы [2: 128] 'старший родственник. живущий в тайге'; 8) арсыл аба 'хищный старший родственник»: 9) улда [2: 401] 'дедушка', 'дед по отцу'. У якутов: тыатааҕы «лесной; живущий в тайге»; кырдьаҕас «старый»; оҕонньор «старик»; адьырҕа «свирепый»; арҕахтаах «арҕах, берлога,+лах, С» и т.д.

На медведя в основном охотятся зимой, когда он впадает в спячку. Изучая найденные мной материалы, я обнаружил схожий обычай у всех трех народов. Он выражается в том, что идущий на медведя охотник не говорит об этом вслух. Родные и друзья должны понять это по тому, как он собирается.

«Алтайские охотники, как и якутские, не говорили вслух о предстоящей охоте, и другие узнавали об этом по характеру сборов на нее. Это было связано с алтайским поверьем о способности медведя слышать из-под земли».

Тувинцы считали, что «сказанное вслух способно материализоваться, спугнуть удачу, накликать беду». Алтайцы и якуты перед тем как убить медведя, сначала его будят. Якуты считают, что убийство спящего медведя грех и в отместку этому, на того охотника могут напасть во сне или же другие медведи отомстят за это. А тувинцы, наоборот, старались не будить.

Целый ряд обрядов совершался после убийства медведя. Алтайцы, тувинцы и якуты опасались мести души медведя и поэтому отрицали свою причастность к убийству. Тувинский охотник, убив медведя, говорил: адыг даялаан «стрела убила медведя, т.е. не охотник, а стрела, ведомая карающей рукой Высших Сил» поразила зверя или опускался на колени и говорил: «Это не я тебя убил, меня заставил это сделать (такой-то) человек». При этом обычно называли имя врага, плохих людей и т.п.[3: 446]

Алтайцы говорили: «Не говори, что мы тебя убили, скажи, что ты умер, свалившись с дерева или со скалы, или же объевшись орехов». Язык медведя отрезали, чтобы он на том свете не назвал убивших его людей [4: 41].

А якуты говорили: кырдьаҕаһы утуттубут «усыпили старика», т.е. не убили, а именно усыпили. Охотник говорил, что не он убил медведя, а вороны. В доказательство чего трижды кричал по

вороньи «хоох», «хуух». После того, как охотники удостоверются в смерти медведя, в берлогу заходит самый молодой охотник [1: 109].

Медвежью голову варили целиком, после чего череп тщательно очищают от мяса. Далее обернув в бересту или в белую ткань (тувинцы), в траву (якуты) вешают на дерево или ложат на корень дерева, развернув морду в сторону захода солнца (якуты наоборот в сторону восхода солнца). Некоторые алтайские роды зарывают череп под деревом пастью вниз.

Особое внимание уделялось к его глазам. Алтайцы глотали сырые глаза медведя, не раскусывая. Они объясняли этот обычай тем, что человек будет представляться медведю медведем же. Тот увидит у него внутри медвежьи глаза, а потому не тронет охотника, даже будет бояться его. Последний же не будет бояться медведя, станет храбрым, сильным и удачливым [5: 60].

Якуты вынимают глаза не повредив, заворачивают их в ткань, затем находят самое толстое дерево, на высоте вытянутой руки с двух сторон делают отверствия и кладут туда глаза. Правый глаз в левую сторону, а левый в правую.

Отношение к этому животному как к равному человеку взяло свое начало ещё в глубокой древности, когда людям и другим зверям, в том числе и медведям приходилось делить одну территорию, одну дичь. Люди уважали медведя за силу и ум. По моему мнению, ум – вот, что помогло медведю дожить до наших дней. Если бы медведь был бы сильным и глупым, всегда нападал на людей, то люди бы с развитием технологий истребили бы их. А в нашем случае, большинство жителей таежных районов до сих пор почитают медведя как равного себе. В народе говорят, что медведя можно увидеть лишь тогда, когда он сам этого захочет, здоровый, сытый зверь никогда не нападёт на домашний скот и тем более на человека. С развитием науки, с повышением уровня жизни человек отдаляется от природы, некоторые даже объявляют ей войну, что, конечно не самый разумный поступок. Готов поспорить, что большинство людей видят в медведе лишь врага, встретив его будут бегать, кричать, чем лишь разозлят его и навлекут на себя беду. А меньшинство встретив его притихнет, некоторые поговорят с ним, и медведь пойдет своей дорогой, не причинив зла. Медведь – хозяин тайги, если он будет благосклонен к нам, то и мы будем чувствовать себя в тайге как дома. Пусть надолгие годы бережно сохраняются обычаи наших предков, в том числе и культ медведя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баай Байанай бэлэҕэ : булчут улахан кинигэтэ / [хомуйан оҥордулар: Т.Н. Галактионова, А.А. Егоров, В.В. Егорова ; эппиэттээх ред. Е.Е. Антонов ; ред. тылбаасчыт Е.Н. Баишева]. Дьокуускай : Кытыл : Салама, 2014. 480 с.
2. Вербицкий В. И. Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань, 1884. 494 с.
3. Даржа В.К. Традиционные мужские занятия тувинцев. Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2008. 592 с.
4. Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Ч. 1. Запреты на охоте и иных промыслах // Сборник Музея антропологии и этнографии. Л.: Изд. АН СССР, 1929. Т. 8. С. 1-151.
5. Суразаков С. С. Алтай фольклор. Горно-Алтайск: Алт. кн. изд-во, Горно-Алт. отд., 1975. 232 с.

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ КРАСНОГО ЦВЕТА В ЯКУТСКИХ И ТАТАРСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Стручкова Я., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Г.Р. Мугтасимова

Красный – это хроматический цвет, который является первым цветом спектра, воспринимаемым глазом человека. Он олицетворяет инстинкты выживания, действие и безопасность. Ассоциируется с кровью, цвет мучений и страданий, страстной любви и ненависти. Данный цвет также символизирует торжество, огонь, революцию, свободу, преданность. По наблюдениям психологов, красный цвет ассоциируется «с торжественным, радостным, красивым, ярким, огненным и насыщенным» [3: 79].

В якутском языке красный цвет обозначается прилагательным кыһыл, а в татарском – кызыл. Они имеют древнетюркскую основу qihil “красный” [1: 450].

Слово кыһыл в толковом словаре якутского языка представлено в следующих значениях I. прил. 1. Красный; 2. Рыжий; 3. в перен.., истор. Относящийся к красным (во время Гражданской войны); II. в знач. сущ. 1. Красный, рыжий цвет кого-чего-либо; 2. разг. Спиртной напиток; 3. истор. Красный, красные (во время Гражданской войны); [5: 334]. В татарском языке кызыл имеет значения 1) цвет крови; 2) красновато-коричневый, рыжий; 3) румяный; 4) спиртной напиток; 5) перен. революционный; 6) уст. относящийся к Советской Армии и другие [6: 303].

Несмотря на то что красный цвет не столь распространен в быту и окружающем среде человека, как белый и черный цвета, он достаточно широко используется в паремиях якутского языка. Но в

количественном отношении паремиологические единицы с компонентом «красный цвет» уступают пословицам, содержащим белый и черный цвета.

В своем прямом номинативном значении ‘красный цвет’ слова кыһыл и кызыл отражают цветовой признак предметов объективной реальности: Ыт кыһыл сукуна моонньохтоммутугар дылы / «Подобно тому, как собака носит шарф из красного сукна»; Кыһалҕа кыһыл кымньыылаах / «У нужды красный кнут»; Кызның кызганы кызыл чикмән / «Горячащаяся девушка – красный чекмень»; Кыз бала – кызыл комач / «Девочка подобна красному кумачу» Помимо цветового, в сочетании с существительными сукно, чекмень, кумач прилагательное реализует переносное значение «красивый», «благородный».

В сочетании с существительным кумах «песок» прилагательное кыһыл реализует номинативное значение «рыжий, красновато-бурый»: Турангнаах ууга балык үөскээбэт, кыһыл кумахха бурдук үүммэт / «В воде с солончиком рыба не водится, на красном песке хлеб не растет»; Кыһыл кумаҕынан өтүү хатар / Из красного песка вьет веревку.

В составе рассматриваемых паремиологических единиц лексема кыһыл выражает красный цвет языка, непрерывно мелькающего во рту говорящего. Язык – орган живых существ, расположенный в ротовой полости, участвующий в процессе говорения. В переносном же смысле он связан с красноречием, остроумием, пустословием, хитростью и фразерством, а также с таким индивидуальным качеством личности как болтливость и красноречие. Именно эти обстоятельства отражены в якутских и татарских паремиях: Кыһыл тыл байҕалы оломнуур / «Красное слово вброд переходит и море» – О красноречии; Кыһыл тылынан ымыыланан сылдьар киһи / «Ходит, благодаря своему красному слову» – О краснобае, фразере; о болтливом человеке, который мало, что делает; Һөнәр алды – кызыл тел / «Профессию получил – красное слово» – О красноречии; Кыз авызында кызыл тел – «Во рту у девушки красноречивый язык». Якутская пословица с компонентом красный цвет символизирует тяжелые периоды жизни: Кыһалҕа кыһыл талах кымньыылаах / «У нужды кнут из краснотала». В сочетании кыһыл талах «красный тальник» прилагательное реализует прямое номинативное значение «красного цвета». В словаре Э.К. Пекарского данное сочетание

трактуется как «(красная талина, красная ива) вид дерева, красное дерева, красное дерево, Cornus sibirica” [4: 1437].

В семантической структуре слова кыһыл выделяются значения, образованные на основе метафоризации. Очень часто метафора служит средством образной характеристики человека, его внешнего облика и т.д. Производные от *кыһыл* и *кызыл* глаголы *кытар*- и *кызар*- в якутских и татарских паремиях связан с описанием такого эмоционального состояния, как стыд, смущение: Албын киһи сирэйэ эрэ кытарар / «У плута только лицо краснеет»; Сырайгыт эрэ кытарар / «Лицо только краснеет».

Глагол *кытар*-, образованный от прилагательного кыһыл, в БТСЯЯ имеет следующие значения I. глаг. 1. Становиться красным; краснеть, пламенеть (о чем-либо); 2. Покрыться румянцем, покраснеть, раскраснеться (о лице); смущаться и др. [5: 386]. Эти значения реализуются в якутских паремиях в полной мере.

У народа Саха красный цвет олицетворяет образ древнейшего для всех народов – Солнца и связанных с ним огня, света и тепла, без которых немыслима жизнь на Земле. Огонь способствовал формированию понятий и обозначений жары, тепла, отсюда – красного цвета: Таһырдьа таҕыстахха – хаар маҥхайар, иһирдьэ киирдэххэ – уот кытарар. Так сетует якут на свою скучную, бессодержательную жизнь в зимнее время.

ЛИТЕРАТУРА

1. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.
2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Казан, 2010. 748 б.
3. Кайбияйнен А. А. Устойчивые атрибутивно-субстантивные сочетания с прилагательными цвета в современном русском языке: дисс. ... канд. филол. наук. Казань, 1996. 193 с.
4. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка Л.: Изд-во АН СССР, 1959. Т.1. 1200 с.; Т.2. 2010 с.; Т.3. 3858 с.
5. Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта. Т. 13. Новосибирск: 2004. 636 с.
6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 847 б.

ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫНЫҢ КЫСКА ҖЫРЛАРЫНДА “ХӘСРӘТ” КОНЦЕПТЫНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Тимерханова И., Казан, 121 нче лицей, X сыйныф
Җит. – Р.Х. Валиуллина, А.И. Миннегалиева

Хис-кичерешләр концептларын анализлау теге яки бу тел материалы ярдәмендә кешенең эчке дөньясын төзүдә аерым зур әһәмияткә ия.

Хәсрәт – рус теленә горе, печаль, скорбь дип тәрҗемә ителүче эмоциональ концепт. Хәсрәт сүзе гарәп теленнән кергән һәм кайгы, әрнү, хәсрәт дигәнне аңлата.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә “хәсрәт” сүзенең түбәндәге мәгънәләре бирелгән: 1) кайгы хисе, көенеч, әрнү хисе. Хәсрәт эчендә калу; 2) бәхетсезлек, бәла-каза. Хәсрәт күрү; 3) юкны кайгыртып, юкка көенеп йөргән кешегә карата ачулану катыш әйтелә торган сүз.

“Хәсрәт” концепты кайгы сүзе белән сөйләмдә еш кулланылучы кайгы-хәсрәт дигән парлы сүзне төзи:

Саргайды нурлы йөзләрем
Кайгы-хәсерәт белән [1: 68].

Шулай ук “хәсрәт” концепты уй сүзе белән янәшә:

Нурлы гына йөзләр ник саргаймас
Төрле хәсрәт, төрле уй белән [1: 41].

Ул гына да түгел, уй сүзе белән парлы сүз дә төзи:

Эчкенәе тулы уй-хәсерәт –
Сер белгертмәс егет уявы [1: 75].

Татар халык җырларында хәсрәтләнүнең төп сәбәбе туган ил белән бәйле. Туган җирнең кадере, аны башка бер нәрсә белән дә тиңләп булмавы чит илдә, чит төбәктә тагын да ныграк сизелүе хакында сүз бара:

Туган илдән аерылганга
Кайгы-хәсрәт башымда [1: 120].

“Хәсрәт” концепты сөйгән ярны сагыну мәгънәсендә дә килә. Аралар ерак, очрашып булмый, шуңа да бер-берләрен сөючеләр хәсрәтләнәләр:

Нурлы йөзен күрми торсам
Хәсрәтләрем арта [1: 226].

Хәсрәтләр, борчулар күп булу тормыш ямен татып яшәүгә комачаулый, дөньяны караңгылый:

Ачы хәсрәт-кайгы белән
Күрмим дөнья рәхәтен [1: 69].

“Хәсрәт” концепты бәла-каза мәгънәсендә килеп, түзеп булмый торган, тилертергә сәләтле көч буларак та тасвирлана.

Башларымны тиле итте
Ташып килгән хәсерәт [1: 67].

“Хәсрәт” лексемасы теләкләр әйткән вакытта, хәсрәтсез тормыш теләгәндә еш кулланыла һәм бәхетле, рәхәт яшәүнең капма-каршы мәгънәсен белдереп килә:

Түкмә күз яше, күрмә хәсрәт,
Бәхетле бул һәрвакыт [1: 286].

Татар халык иҗатында “хәсрәт” концептын өйрәнгәндә, тарихта билгеле булган татар кызларының аяныч язмышы турындагы мәгълүматларны да күрә алабыз.

Кыз бала туа, бичара,
Кайгы-хәсрәт күрергә [1: 127].

Хәсрәт хисенең кыенлыгын Урал таулары белән, шомлылыгын караңгы төн белән чагыштыралар:

Хәсрәтем охшый янар тауларга [1: 103].
Урал таулары кадәрле
Минем хәсерәтләрем [1: 65].

Карап үтелгән мисаллардан күренгәнчә, хәсрәт ут белән ассоцияцияләнә, ул янарга һәм көяргә мөмкин .

Үз хәсрәтем үземә җиткән,
Янамын да, көямен [1: 97].

Түбәндәге мисалда хәсрәт шулай ук җисми, субстанциональ әйбер булып аңлашыла:

Бар хәсрәтем таралады́р
Иркәм килеп кочканда [1: 45].

Самими дөнья күренешендә әлеге концепт физик зыян салучы, йөрәкне кимерүче, йөзне саргайтучы, хәтта үтерүче ниндидер тере зат буларак күзалланырга мөмкин:

Кайгы-хәсрәтләр белән
Ярылыр каберләрем [1: 66].

Хәсрәт шулай ук кеше ихтыярыннан бәйсез рәвештә килүче һәм аны авыр кичерешләргә салучы актив, хәрәкәтчән нәрсә буларак та күзалланырга мөмкин икән.

Бу да хәсрәтләрнең бәласеннән
Йөрәк бәгырьләрем талчыга [1: 37].

Эмоциональ концептларны тикшерү, аларны системалаштыру һәм тасвирлау омтылышы “эмоциональ концептлар” дигән семантик кыр турындагы күзаллауларны киңәйтергә, аларны концептуальләштерү һәм эшкә җигү чараларында универсаль һәм лингвоспецифик якларны ачыкларга,

татар һәм, тагы ды киңрәк итеп алсак, төрки телләр вәкилләренең фикер йөртү системасын аңларга мөмкинлек бирәчәк [2: 212].

ӘДӘБИЯТ

1. Сүз эчендә хикмәт бар: Татар халык иҗаты. Казан: Мәгариф, 1999. 254 б.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. Казан: Мәгариф, 2006. 264 б.

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ В ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОМ СЛОВАРЕ «РОССИЯ»

Тянь Фань, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. Г.Х. Гилазетдиновна

Безэквивалентная лексика (лакуна) в качестве особой лексики является не только объектом рассмотрения в курсе лингвострановедения, но и самой трудной частью для студентов, изучающих русский язык как иностранный. Сложность восприятия безэквивалентной лексики связана с тем, что она принадлежит как к языку, так и к культуре, то есть одновременно отражает особенности данного языка и специфику данной культуры.

Безэквивалентная лексика – слова, которые нельзя семантизировать с помощью перевода, они не имеют устойчивых соответствий в других языках, не имеют смысловых соответствий в системе содержания, свойственных другому языку, т.е. слова, план содержания которых невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями [2: 368]. Такая лексика существует по причинам: в языке перевода не имеется единого и постоянного соответствия по той или иной причине; в переводящем языке вообще нет тех или иных лексических единиц в силу отсутствия самих понятий [3: 27]. В русском языке, например, выделена безэквивалентная лексика по следующим темам: советизмы (слова, отражающие предметы и явления сов. эпохи); историзмы; компоненты фразеологических единиц; фольклорная лексика; библеизмы; слова нерусского происхождения и др. [1: 27].

В лингвострановедческом словаре «Россия» (2007 г. изд., под ред. Ю.Е. Прохорова) содержится всего 585 заголовочных словарных статьей. Все 585 заголовочных слов и словосочетаний выбираются по основному принципу лингвострановедения – соединению, взаимопроникновению языка и культуры.

Особенности отражения безэквивалентной лексики в лингвострановедческом словаре перечислены ниже.

1. Лексические единицы обладают национально-культурным фоном, т.е. некоторым набором дополнительных сведений и ассоциаций, связанных с национальной историей и культурой и известных всем русскому. В структуре словарной статьи выделяются два обязательных компонента: страноведческая (энциклопедическая, справочная) часть и лингвострановедческая часть, описывающая национально-культурный фон заголовочного слова, предъявляя его в специфических языковых единицах [4: 6].

2. Лексические единицы в основном состоит из таких компонетов: 1) слова и словосочетания, называющие факты и явления природы, национальной истории и культуры, например: *Куликовская битва*, *Отечественная война 1812 года*, *Царь-колокол*, *щи* и др. 2) имена собственные: топонимы, антропонимы (имена реальных людей – исторических личностей, государственных деятелей, ученых, писателей и т.д.; имена мифических персонажей, фольклорных и литературных), например: *Нева*, *Камчатка*, *Александр Невский*, *Г.А. Потемкин*, *Петр I*, *Д.И. Менделеев*, *А.С. Пушкин*, *И.И. Левитан*, *Баба-Яга*, *Обломов*, *Чебурашка* и др. 3) названия общеизвестных литературных произведений, произведений изобразительного искусства, музыки, театра и кино, например: *«Богатыри»*, *«Дама с собачкой»*, *«Лебединое озеро»*, *«Место встречи изменить нельзя»*, *«Осенний марафон»*, *«Ревизор»*, *«Три сестры»*, *«Чапаев»* и др.

3. Каждое название, имя (фамилия) в словаре является общеизвестным. В словаре содержатся антропонимы, однако в словник лингвострановедческого словаря включались не все общеизвестные антропонимы русской культуры. Например: в словаре есть статья *Л.Н. Толстой* (в ней говорится о толстовстве, о толстовке и пр.), но нет статьи *М.Ю. Лермонтов*, так как культурный фон имени этого великого русского поэта не выражен в каких-либо общеизвестных языковых единицах [4: 5].

4. Большинство заголовочной лексики объясняются при помощи иллюстраций (репродукции произведений живописи или фотографии). Например: заголовочная словарная статья *«Красная площадь»* иллюстрированы фотографией Красной площади в настоящее время и рисунком *«Красная площадь во 2-й половине XVII века»* (Художник А.М. Васнецов. 1925 г.) [4: 280].

Можно сказать, что безэквивалентная лексика как продукт языка и культуры выявляется при сопоставлении языков и в изуче-

нии иностранного языка, являясь самой трудной частью перевода с одного языка на другой.

Итак, безэквивалентная лексика в лингвострановедческом словаре «Россия» описывается и объясняется с помощью национально-культурного фона лексики, общеизвестными словами и иллюстрациями (репродукциями произведений живописи или фотографиями), изучающим русский язык как иностранный, больше удобства и возможности усвоить лексику и понять национально-культурные коннотации данных слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: Издательство ИКАР, 2009. 448 с.

2. Верещагин Е.М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского язык как иностранного. М.: Русский язык, 1990. 431 с.

3. Крупнов В.Н. Курс перевода. Английский язык: Общественно-политическая лексика. М.: Международные отношения, 1979. 232 с.

4. Россия. Большой лингвострановедческий словарь / Под общ. ред. Ю.Е. Прохорова. М.: Изд-во АСТ-ПРЕСС, 2007. 736 с.

СЕМИОТИКА КРАСНОГО ЦВЕТА В ПЕРЕВОДАХ СКАЗОК БРАТЬЕВ ГРИММ НА ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК

Фарсыева Г., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. А.Ш. Юсупова

Начиная с 60-х годов XX века, семиотика прочно заняла место эффективного и удобного инструмента анализа в различных сферах интересов человеческой культурной деятельности. На наш взгляд, сложились объективные предпосылки для активного внедрения методов и принципов лингвистической семиотики в сравнительном переводоведении и компаративистике в целом.

Объектом исследования являются лексемы с цветовым значением, вербализующие концепт «красный». Предполагается выявить этнокультурную специфику реализации концепта в сказочных текстах двух этносов.

Научная проблема заключается в том, что подход ученых к произведениям братьев Гримм ограничивается литературоведением: не принимается во внимание этическая, эстетическая, культурно-историческая стороны сказок. Исследования редко подкрепляются лингвистическими данными, полученными в ходе семиологического анализа, применение которого может привести к совершенно новым результатам.

Познание мира предполагает учёт, анализ и описание его универсальных характеристик, среди которых своё место занимает и цветовая характеристика. Языковая репрезентация цвета в тексте может представляться как черта индивидуального авторского стиля, так и специфика коллективного этнического мировоззрения. В национальной культуре особое значение имеет сказка как продукт коллективного народного опыта. Изучение цветовых характеристик в сказочном тексте позволяет сделать выводы об особенностях цветовосприятия представителей определенного этноса.

В текстах разных жанров один и тот же цвет может нести различную символическую нагрузку. Однако и в пределах одного жанра создаются специфические цветовые символы. Проанализируем сказочные тексты сборника на немецком языке и их переводы на татарском языке. Переводы К. Фасахова являются прямыми: с немецкого на татарский язык, а С. Адгамова воспользовалась языком посредником – русским и переводила сказки братьев Гримм, опираясь на перевод Г. Петникова.

Основными репрезентантами исследуемого концепта являются прилагательные «кызыл» и «rot». При передаче на русский язык слово «Rotkäppchen» переводчик (Г.Петников) использовал как «Красная шапочка» *(«... подарила она ей однажды из красного бархата шапочку,* К.Фасахов и С. Адгамова передают как *«Кызыл калфак» («Туган көненә әбисе бик матур кызыл калфак бүләк иткән...»; «...Кызыкай кызыл калфакны бик ошаткан...»).* В отличие от немецкого языка, где красный цвет связывают с кровью, и служит символом предостережения от чего-либо, в татарской культуре красный цвет относят к Свету и это положительный символ – Солнце, Огонь и Кровь как признак жизни, красоты и сильных эмоций.

Символический смысл «эталон красоты» реализуется красным цветом и в тексте немецкой народной сказки в характеристике женского сказочного персонажа. Наиболее ярко этот смысл проявляет себя при описании Белоснежки. Здесь с колоративом rot сочетаются такие лексемы, как *ein Kind/ ребенок, Töchterlein / доченька, Schneewittchen / Белоснежка: ein Kind so weiß wie Schnee, so rot wie Blut / ребенка беленького как снег и румяного (красного) как кровинушка.* В данном примере находим метафорическое сравнение красного цвета с кровью с положительной коннотацией.

Помимо положительной символической нагрузки лексические средства реализации концепта «красный цвет» в немецкой

народной сказке чаще входят в сочетание с такими лексемами, как *Augen / глаза, Blut / кровь, Flecken / пятна, Zungen (des Feuers) / языки (пламени), Strich / метка (рубец).* Данные примеры обнаруживают коннотации агрессии, одержимости, злости, а иногда и физической боли и страха: *«Als dieser aber todt da lag, und er sein rothes Blut fließen sah / Когда же тот лежал уже мертвый, увидел он как течет красная кровь.*

Для татарской сказки в большей степени характерна положительная трактовка красного цвета. Красный цвет, занимая с древнейших времен важное место в культурном самосознании тюркских народов, в сказочном тексте совмещает в себе цветовое значение с древним значением «хороший», «красивый». В то время как в немецкой сказке наряду с положительными символическими сочетаниями гораздо чаще он ассоциируется с огнем, кровью, болью. Для реализации этих символических смыслов используется обширный набор лексических средств, отражаются различные оттенки красного цвета.

ЛИТЕРАТУРА

1. Brüder Grimm. Kinder- und Hausmärchen. Stuttgart: Reclam-Verlag, 1994. 454 S.б., 2002. С. 95-101.
2. Барт Р. S. Пер. с фр. 2-е изд., испр. Под ред. Г.К. Косикова. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 232 с.
3. Әдһәмова С. Әкиятләр. Бер туган Гриммнар әкиятләре тәрҗемәләре. Казан: Татгосиздат., 1948. 44 б.
4. Петников Г. Н. Сказки. Минск: Гос. Издательство БССР, 1957.720 с.
5. Фәсәхов К. Күңелле музыкантлар. Бертуган Гримм әкиятләре тәрҗемәләре. Казан: Татар.кит.нәшр., 1982. 168 б.

XX-XXI ГАСЫР СҮЗЛЕКЛӘРЕНДӘ РИЗЫК АТАМАЛАРЫ

Фәсхиева З., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Ике телле, аерым алганда татарча-русча сүзлекләр – телебезнең бай лексик мирасын саклый торган хезмәтләр. Аларда гадәти гомумкулланыш сүзләреннән тыш, татар халкына гына хас, аның милли үзенчәлекләрен чагылдыра торган реалияләр дә зур урын алып тора. Нәкъ менә шул реалияләр, халыкны башка этнослардан аерып, милләтне характерлый торган төп берәмлекләр булып, телебездә яшиләр. Әлеге лексикага көнкүреш җиһазлары, кием, ризык атамалары һ.б. керә.

Татарча-русча сүзлекләрдә ризык атамалары шактый урын били. Бу хезмәтебездә XX-XI гасырларда басылып чыккан татарча-русча сүзлекләрдәге ризык атамаларын барлауны максат итеп

куябыз. Материал 1913-2007 елларда басылган 8 татарча-русча сүзлектән (1913, 1927, 1931, 1950, 1966, 1988, 2002, 2007) тупланды һәм әлеге хезмәтләрдән 378 ризык атамасы барлап алынды.

Тикшеренүләр күрсәткәнчә, бер гасыр вакыт эчендә телдә, мәдәнияттә үсеш-үзгәрешләр шактый булган. Ризык атамалары системасы да шушы вакыт аралыгында төрле үзгәрешләр кичергән: кайбер ризык атамалары телдән төшеп калган, кайберләре яңа ризыклар белән телгә үтеп кергән, ә икенчеләре бүгенгә кадәр телебездә актив кулланылышта калган.

Ризык атамаларын гомумиләштереп атый торган *азык, аш-су* кебек сүзләр тикшерелгән һәр сүзлектә дә урын алган. Шулай ук элек-электән татарлар яратып әзерләгән *аш, бавырсак, ипи, ит, сөт, кабартма, каймак, күмәч, как, катык, коймак, пәрәмәч, пилмән, сумса, тәбә, токмач, тутырма, чәкчәк, шулпа, бәлеш* кебек ризык атамалары бөтен сүзлекләрдә дә теркәлгән. Бу әлеге ризыкларның буыннан-буынга күчеп, хәзерге көнгә кадәр килеп җитүен дәлилли.

Вакыт узган саен күрше яки тугандаш халыклар теленнән, аеруча, рус теле, аның аша башка чит телләрдән төрледән-төрле ризык атамалары татар теленә үтеп кергән. Шулай ук татар теленең үзендә дә аш-су мәдәнияте үскән саен, яңа төрле ризыклар әзерләнә башлаган, аларга яңа атамалар бирелгән. *Булка, бутерброд, вермишель, дучмак* сүзләре 1931 елгы сүзлектә генә күренә. *Борщ, щи, винегрет, сөзмә, күзикмәк, корт* сүзләре беренче тапкыр 1950 елгы сүзлектә очрый. *Баранка, клиндер, котлет, колбаса, сарделька, вафля, тулма, урама, талкыш кәләвә* кебек сүзләр 1966 елгы сүзлектә пәйда була. Димәк, шушы вакытларда әлеге ризык атамалары, телебезгә үтеп кереп, актив кулланыла башлаган.

Тупланган ризык атамаларының кайберләре бер сүзлектә генә теркәлгән. Мәсәлән: *ак аш, ак ипи, ак ит, бавыр колбасасы, җәү икмәк , кырык катлама, төнлек бөккәне* кебек аерым ризыкларның төрләрен атап килә торган сүзләрне, яки *галушки, беф-строганов, бисквит, кулич, омлет, пирожки, пломбир* кебек башка телдән кергән атамаларны 2007 елгы сүзлектә генә очратырга мөмкин. Бу, беренчедән, телгә яңа ризык атамалары үтеп керү белән бәйле булса, икенчедән, сүзлекнең күләменә дә бәйле. 2007 елгы ике томлык хезмәттә актив кулланылыштагы сүзләр генә түгел, ә кулланыштан чыкканнары да урын алган.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, ризык атамалары еллар дәвамында төрле үзгәрешләр кичергән. Әмма барлык сүзләрнең дә теге яки бу

сүзлектә генә теркәлүен яки теркәлмәвен бу сүзнең искерүе, яки ул елларда кулланылмавы аркасында дип, тәгаен әйтеп булмый. Чөнки сүзлекләр төрле, аларның күләмнәре дә, эшләнеш сыйфатлары шулай ук шул еллардагы сүзлек төзү эшчәнлегенең сыйфатына бәйле. Әлеге мәкаләне язганда файдаланылган 8 татарча-русча сүзлектәге ризык атамаларын чагыштырып, лингвокультурология, милли-мәдәни тарихны өйрәнү өлкәсендә бик күп файдалы мәгълүмат тупларга мөмкин.

ӘДӘБИЯТ

1. Рахманкулов С.Г. Татарча-русча лөгать. Казань: Лито-типография Харитонова, 1913. 210 б.
2. Татарча-русча сүзлек / М.Х. Корбангалиев, Р.С. Газизов, И.Г. Кулиев. Казан, 1927. 219 б.
3. Татарча-русча сүзлек / М.Х. Корбангалиев, Р.С. Газизов, И.Г. Кулиев. Казан, 1931. 428 б.
4. Татарча-русча сүзлек / Р.С. Газизов, Н.С. Исәнбәт, Г. Ишмөхәммәтов. Казан, 1950. 340 б.
5. Татарча-русча сүзлек. М.: Совет энциклопедиясе, 1966. 863 б.
6. Татарско-русский словарь / И.А. Абдуллин, Ф.А. Ганиев, М.Г. Мухамадиев, Р.А. Юналеева. Казань: Тат. книжн. издат., 1988. 431 с.
7. Татарско-русский словарь. / И.А. Абдуллин, Ф.А. Ганиев, М.Г. Мухамадиев, Р.А. Юналеева. Казань: Тат. книжн. издат., 2002. 488 с.
8. Татарско-русский словарь: в 2-х томах. Т.1. (А-Л) / Ф.А. Ганиев, М.З. Закиев, Ш.Н. Асылгареев, Д.Б. Рамазанова. Казань: Магариф, 2007. 726 с.
9. Татарско-русский словарь: в 2-х томах. Т. 2 (М-Я) / Ф.А. Ганиев, М.З. Закиев, Ш.Н. Асылгареев, Д.Б. Рамазанова. Казань: Магариф, 2007. 726 с.

ТАТАРСКАЯ ОБЩИНА САНКТ-ПЕТЕРБУРГА: ВОПРОСЫ СОХРАНЕНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Фахразиева А, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. К.С. Фатхуллова

Татары – второй по численности народ РФ и наиболее крупный среди мусульманских народов России. Большинство татар проживает за пределами своего национального субъекта – РТ, составляя заметную долю городского населения страны. Татары, в отличие от других мусульманских народов России (в частности, Северного Кавказа), сильнее интегрированы в российскую культуру, чему способствует повсеместное двуязычие, а в некоторых случаях и преобладание русского языка во внутригрупповом общении [1]. По официальным данным Всероссийской переписи населения 2010 года в Санкт-Петербурге проживает 30857 человек татарской национальности [3].

Основные проблемы татарской общины Петербурга:

- ассимиляция среди других национальностей;
- низкий уровень владения татарским языком;
- отсутствие татарской языковой среды, способной воспитать личность со знанием языка;
- отсутствие периодической печати на татарском языке.

С целью минимизации вышеперечисленных проблем, а также с целью сохранения, развития и популяризации татарского языка в настоящее время в Санкт-Петербурге функционируют два татарских центра, предоставляющие возможность всем желающим бесплатно изучать: это образовательно-культурный центр института К. Насыри в Санкт-Петербурге и татарский культурный центр «Мирас». С целью популяризации татарского литературного языка и татарской культуры в Санкт-Петербурге предпринимаются следующие меры:

- просмотры фильмов на татарском языке с русскими субтитрами, видеороликов и клипов на татарском языке, прослушивание татарских сказок;
- организация татарского разговорного клуба в центре "Мирас", где участники стремятся общаться на татарском языке без использования слов, заимствованных из русского, английского, арабского языков (проведение игр, квестов и использование других приемов неформальной коммуникации в соотвествии с возрастом, уровнем владения татарским языком и иными признаками);
- использование различных интерактивных программ на татарском языке в коммуникационных устройствах (в том числе электронных словарей, разговорников, размещенных в социальных сетях и т.д.);
- популяризации татарской литературы и чтения на татарском языке (проект "Тотальная читка");
- изучение истории татарского народа (Татарский исторический клуб);
- органицация кружков татарских национальных танцев, народных песен, изобразительного искусства с традиционными татарскими элементами и орнаментами;
- проведение татарских национальных праздников (Сабантуй, Сюмбеля, Науруз и т.д.) и мусульманских праздников (Курбан-байрам, Ураза- байрам, Маулид);

- проведение мастер-классов по татарской национальной кулинарии, прикладному искусству (традиционной татарской вышивке, кожевенному и гончарному ремеслу);
- организация встреч с современными татарскими писателями и поэтами, художниками, музыкантами, а также выдающимися личностями татарской национальности (политиками, бизнесменами, общественными деятелями);
- популяризация продуктов современных татарских дизайнеров через использование татарской этнической одежды (например, тюбетеек, каляпушев, ичигов и пр.), а также современной одежды с татарскими орнаментом (свитшотов, сумок, зонтов и т.п.) в татарской среде (на татарских концертах, литературных вечерах и иных мероприятиях) и т.д.

Исходя из собственного опыта работы со слушателями, изучающими татарский язык на курсах при Центре Каюма Насыри, можем уточнить, что в практике обучения используются разные типы заданий для развития речевой компетенции обучающихся. Они выбираются в зависимости от этапа обучения, уровня подготовленности слушателей и характера изучаемого материала. Следует отметить, что все они характеризуются разнообразностью, последовательностью, системностью и могут быть изменены с учетом реальных условий обучения. При этом самое главное заключается в том, что их использование направлено на развитие у слушателей курсов чувства коммуникативной компетентности на татарском языке. На каждом занятии преподаватель уделяет отдельное внимание активизации коммуникативной деятельности обучающихся, используя задания, которые воспроизводят реальные ситуации повседневного общения [2]. Наш многолетний педагогический опыт по организации курсового обучения подтверждает, что только таким образом возможно добиться интереса со стороны слушателей к учебному процессу и добиваться поставленных целей по изучению татарского языка и культуры.

Таким образом, сохранение татарского языка и культуры является одним из приоритетных направлений деятельности татарской общины Санкт- Петербурга, для осуществления которой используется весь имеющийся научный, образовательный и культурный потенциал.

ЛИТЕРАТУРА

1.Теляшов Р.Х. Татарская община Санкт-Петербурга. К 300-летию города СПб:Типография Правда 1906, 2003. 511 с.

2. Щукин А.Н. Методика краткосрочного обучения русскому языку как иностранному. М.: Русский язык, 1984. 126 с.
3.http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ НА БАШКИРСКИЙ ЯЗЫК НА САЙТЕ «БАШИНФОРМ»

Хайбуллина А., КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. пед. наук, доц. К.С. Фатхуллова

После проникновения ислама на территорию Башкортостана, в башкирской лексике получают все большее распространение слова арабского и персидского происхождения. Часть этих терминов была включена в словарный фонд башкирского языка.

Башкирская терминология первоначально представляла собой систему терминов, употребляемых в различных традиционных занятиях: скотоводство, земледелие, бортничество, лесные промыслы, охота, сукноделие, ткачество и др. В 1920-е годы с формированием современного башкирского литературного языка и расширением его общественной функции (внедрение башкирского языка в делопроизводство и школьное обучение, издание учебников, газет и журналов) возникла необходимость в научных терминах.

В XXI веке, в эпоху глобализации Интернет становится образом жизни современного человека. Люди стремятся за короткое время получить больше информации. В сети Интернет создаются множество сайтов, которые дают неограниченную возможность для саморазвития. В данной статье мы представляем результаты исследования информационного сайта на башкирском языке – «Башинформ». За основу при анализе материалов мы взяли классификацию А.Я. Коваленко, С.В. Гринева, В.П. Даниленко. Как отмечает Л.П. Крысин, «для целей эффективного общения неважно происхождение слова – важно то, насколько хорошо выражает оно нужный смысл и насколько понятно собеседнику. Если двум этим целям успешно служит иноязычное» [2: 53-63]. При исследовании источника мы выделили следующие типы заимствований, где термины имеют генетический пласт:

1. Термины, заимствованные из арабского и персидского языков: *акыі – акл (разум, интеллект, рассудительность), эмэл – амал (работа, практика, практический), асыл – асл (основа, начало), ахыр – ахир (конец, следствие), дэуер – давр (круг, период), всем – джисм (тело), гилем – илм (знание, наука).*

2. Термины-заимствования из русского и европейских языков: *партия франц.) – партия; президент (лат.) – президент; республика (лат.) – республика; интрига (франц.) – интрига; кампания (лат.) – кампания; профицит (нем.) – профицит.*

По вышеприведенным примерам видно, что эти термины настолько естественно влились в состав современной башкирской лексики, что, кроме специалистов, мало кто знает, что все они являются заимствованиями, поскольку вошли в основной словарный фонд башкирского языка. Тем не менее, научные термины, заимствованные из греческого и латинского языков, в башкирский перетекли не из арабского, на самом деле они начали переходить в начале XX века через русский язык. Профессор Э.Ф. Ишбердин характеризует это явление следующим образом: «В современный башкирский язык иноязычные термины принимаются без изменений, мало того, они проникают не с того языка, в котором произошли, а в основном через русский. Обычно при создании международных терминов или научном группировании принято пользование греческим и латинским языками. Многие языки при создании и совершенствовании своих терминов напрямую пользуются калькированием слов из греческого и латинского языков. Башкирский язык ещё не полностью использует этот метод, в основном в нём присутствуют слова, калькированные с русского языка» [1: 12-13].

Калькирование заключается в том, что выражения нового понятия «используется иноязычное слово как образец; данному слову придается новое значение в соответствии с тем, какое значение присуще в другом языке, семантически тождественному или близкому по основному значению слову» [3: 225].

Выделим кальки, которые были выделены при исследовании материалов сайта: *министерство – министырлык, главы сельских поселений – ауыл биләмәләре башлыктары, исполнительной и законодательной властей –башҡарма һәм закон сығарыу властары вәкилдәре, баллотироваться –һайланырға, член Высшего Совета – Юғары Советы ағзаһы, здравоохранение –һаулыҡ һаҡлауға, розничной торговли – һатыуҙың артыуы, сельскохозяйственные ярмарки – ауыл хужалығы йәрминкәләре.*

Калькирование осуществляется согласно словообразовательным моделям заимствующего языка, поэтому способы образования и структура калькирования ничем не отличается от способов образования и структуры башкирских слов.

Следует отметить, что переводчики активно используют при переводе терминологии на сайте «Башинформ» описательный или интерпретирующий методы. С помощью описательного метода можно передать любое значение, но порой это бывает безуспешно. Иногда этот метод является слишком громоздким и неэкономичным. В ходе исследования нами были выявлены такие примеры: *коррупции – контролдә тотоу буйынса комиссияның, Центризбиркома – Үҙәк һайлау комиссияһының, самовыдвиженца – үҙен үҙе тәкдим итә.*

В заключение нужно подчеркнуть, что материалы на сайте «Башинформ» публикуются в переводе спустя два дня после появления на русском языке. При переводе используются такие методы, как простое заимствование; калькирование; экспликация или описательный перевод.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ишбирзин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М.: 2002. 151 с.
2. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // РЯШ. М., 1994. № 6. С. 56-63.
3. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика /Д.Н. Шмелев. 3-е изд., стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2004. 336 с.
4. www.bashinform.ru

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ПСИХОЛОГИЗМА В АНГЛИЙСКОМ, ТАТАРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

(на материале произведения Э. Хемингуэя «The Old man and the sea»)

Хайруллина А., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ф.Р. Сибгаева

За терминами «эмоция», «чувство», «аффект» значения жестко не закреплены; единое понимание и четкие терминологические разграничения в употреблении этих родственных понятий в науке отсутствуют. Следуя терминологической традиции отечественных ученых, исследователи используют термин «эмоция» как понятие собирательное. Сложность изучения эмоциональных концептов ученые видят в их абстрактности, текучести, неуловимости в языке. Способность эмоционально реагировать на объекты окружающей действительности является природным свойством человека и не зависит от его культуры и языковой принадлежности. Поэтому эмоции являются универсальными концептами, и выявить их

специфику непросто. Так, Р.Р. Замалетдинов, изучая эмоциональные концепты татарского языка, подчеркивает: «Исследование эмоциональных концептов, попытка их систематизации и описания позволит расширить представления о семантическом поле «эмоциональные концепты», даст возможность выявить универсальное и лингвоспецифичное в способах их концептуализации и функционирования, позволит глубже изучить систему мышления носителей татарского и, шире, тюркских языков. Исследователи, изучающие эмоционально-чувственную сферу человека, указывают на размытость формирующих ее сегментов, четкая и однозначная идентификация которых труднодостижима» [2: 286].

Анализ эмоциональных концептов имеет большое значение для моделирования внутреннего мира человека на материале того или иного языка. В работах А. Вежбицкой рассматривается проблема существования «базовых человеческих эмоций» и говорится о том, что концептуализация мира эмоций каждой культурно-языковой общностью осуществляется по-своему [1: 15].

В языковой картине мира каждого народа отмечаются уникальность человека, его отличие от других живых существ, причем особое место отводится его душевным качествам.

В повести «The Old Man and the Sea» исследовали лексико-семантические единицы, выражающие психологизм. Так, американский ученый Ф. Райн, цитируя Джона Олдриджа утверждал, что повесть имеет две особенности. Первая из них — стиль писателя, который, «в отличие от прежних книг Хемингуэя, здесь бесцветный и плоский».

Думается, в вопросе о стиле, о качестве языка решающее слово, естественно, должно принадлежать тому, для кого данный язык является родным. Ни при каком уровне овладения чужим языком филолог-иностранец не может «ощутить» и воспринять слог писателя так, как носитель языка. Исследуя проблему стиля Хемингуэя, мы имеем ввиду только один, как нам представляется, более доступный нашему восприятию и осмыслению, аспект стиля, такой, как напряженность повествования.

Зачин повести о старом Сантьяго и его маленьком друге Маноло своим лаконично-сдержанным тоном и всей «скупой» стилевой манерой во многом напоминает ранние рассказы Хемингуэя, главный герой которых, Ник, вспоминает как в детстве ходил с отцом в индейский поселок, где тот сделал операцию, за неимением

скальпеля, охотничьим ножом («Индейский поселок»), как удил рыбу и охотился, как впервые полюбил девушку, а потом неожиданно для себя понял, что чувство ушло («Что-то случилось»). Обратим внимание на употребленные эпитеты: *east wind/ восточный ветер (110)/ Көнчыгыш җиле (334), dead barracudas/ дохлых медуз (110)/ Үле медузалар (335), heavy sleep (107)/ тяжелом сне/ Авыр йокы (333), strange eyes/ необыкновенные глаза (86).*

Но если там специфика короткого рассказа Наряду с автономно существующим персонажем сразу определяла однозначность его «стилевой зоны», то притчево-философская жанровая окрашенность повести «Старик и море» требует иных, более сложных стилевых решений. Прежде всего, отметим, что повествовательная палитра художника усложняется за счет нескольких стилевых планов: авторского повествовательно-описательного монолога в форме несобственно-прямой речи, который на протяжении повести несколько раз меняет свою функцию; диалогов старика и мальчика, незатейливых и простых, но согретых чувством взаимного тепла, способствующих образованию лирического тона в повествовании; и, наконец, монологов старика в море, несущих оттенок философско-бытийного, обобщающего значения. Множество глаголов в прошедшем повествовательном времени (Past Indefinite), нередко сопровождающихся наречиями типа steadily, slowly (мерно, медленно), следуют друг за другом (старик просыпается, будит мальчика, они берут снасти, идут на берег, пьют кофе и т. д.) и вместе с «подхватывающим» союзом «и» создают впечатление непрерывности, размеренности и обыденности происходящего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Толкование эмоциональных концептов // Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1997. С. 326-375.

2. Замалетдинов Р.Р. Национально-языковая картина татарского мира: дисс. докт. филол. наук. Казань, 2004. 499 с.

ТАТАР ҺӘМ РУС ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРЫНДАГЫ «КЕШЕ» СҮЗЕНЕҢ СИНОНИМНАРЫ

Хәйретдинова А., Казан, 121 нче лицей, XI сыйныф

Җит. – Р.Х. Валиуллина, А.И. Миннегалиева

Телебездә синонимнарның әһәмияте гаять зур. Алар телебезне баеталар, яна төсмер өстиләр. Синонимнар ярдәмендә без күренешне төгәлрәк белдерә, хис-кичерешләрнең нечкә генә

төсмерләрен дә ачыграк итеп әйтеп бирә алабыз. Билгеле булганча, синоним – мәгънәләре ягыннан тәңгәл килгән яки якын сүзләр.

Татар һәм рус телләрендә синонимнар гаять күп. Без тикшерә торган татар һәм рус телендәге *"кеше"* сүзенең синонимнары бирелешендә охшаш һәм аермалы яклары күзәтелә.

"Татар теленең аңлатмалы сүзлеге"нең 2 нче томында кеше сүзе түбәндәге мәгънәгә ия:

КЕШЕ и. 1. Фикерләү, сөйләшү, корал җитешҗерү һәм аннан хезмәттә файдалана алу сәләтенә ия булган зат, җан иясе, шәхес. *Кеше үзенең бәхетен хезмәт чишмәсеннән таба.* Г. Әпсәләмов. *Итарт. форм.* Нинди дә булса уртак сыйфатларга ия булган, берәр төрле средада, оешмада һ. б. ш. ларда исәпләнгән зат, шәхес. *Фән кешесе. Партия кешесе.п* (Җамали) *Дөресен әйткәндә, газета кешесенә кирәргә ярамый торган җир юк.* А.Әхмәт.

"Кеше" компонентының синонимы буларак адәм, бәндә, зат кебек сүзләр кулланыла.

"Татар теленең аңлатмалы сүзлеге"ндә *Адәм* сүзенә түбәндәге мәгънә салынуы күрсәтелә:

АДӘМ *и.* 1. *миф.* Коръән һәм мифик язмадагыларча – җир йөзендә иң башлап яратылган кеше. *Адәм, Хаеа бу җиргә ыргытылгач, Хәкыйръ хис итте алла һәммәсен дә* М.Гафури.

"Адәм" компонентлы фразеологизмнар түбәндәгечә кулланыла*: "адәм актыгы", "адәм хуры", "адәм калдыгы", "адәм рисвае", "адәм мәсхәрәсе", "адәм көлкесе"* [2: 13] дигән әйтелмәләр татар теле сөйләмендә шактый еш кулланыла. Әлеге фразеологизмнар кешене ачуланып, оялтып, аның ялкаулыгын, кешеләр арасында начар эш-гамәлләр кылуын фаш иткәндә әйтелә. Русча вариантта берничә төрле бирелә: "*быть посмешищем", "последний человек", "курам на смех", "шут гороховый", "человеческое отродье".*

Татар телендәге *адәм* сүзе кеше сүзенең синонимы буларак кулланыла. Шуңа күрә дә, кайбер фразеологик әйтелмәләрдә кешеләргә бәя биргәндә, аларның төрле характерларын күрсәткәндә адәм сүзе белән алыштырыла. Бу сүз исә рус теленә "*человек"*дип тәрҗемә ителә. Мәсәлән: *"адәм булу" – "быть человеком"* [2: 13], кешеләр арасында хурлыкка калганда әйтелә торган *"адәм актыгы", "адәм хуры", "адәм калдыгы", "адәм рисвае", "адәм мәсхәрәсе", "адәм мәсхәре", "адәм көлкесе"* [2: 13] дигән

гыйбарәләрдә *“последний человек”*, *“человеческое отродье”* дип тәрҗемә ителәләр.

“Адәм актыгына калдыру” – “заклеймить позором” [2: 13] – бу очракта кешенең сыйфаты түгел, ә эш-гамәлләренә карата әйтелә. Шулай ук *“адәм көлкесе итү”* дип тә әйтелә.

“Адәм аягы басмаган” – “не ступала нога человека” [2: 13] – берәү дә булмаган урын яки ерак һәм искиткеч матур җир дигән мәгънәдә. Русча вариантында да сүзгә сүз тәрҗемә ителгән. Монда кеше мәгънәсе *“адәм аягы” – нога человека”* дип бирелгән.

“Адәм баласы” – “ата баласы” – “дитя человеческое” – “род людской” [2: 13] – татарча адәм сүзе белән бер үк мәгънәдә ата сүзе дә кулланылырга мөмкин. Бу әйтелмә белән теләсә кемгә эндәшелә. Русча *адәм* сүзе *человек*, *род* компонентлары белән бирелергә мөмкинлеге күрсәтелгән, моннан безгә адәм баласы ул тулы бер нәсел, аны тудыручы икәнен аңлыйбыз.

“Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”нең беренче томында “Бәндә” сүзенә түбәндәге мәгънә салынган:

БӘНДӘ *и.* 1. *киме.* Начар, явыз, яки булдыксыз, ихтыярсыз кеше. Яхшы, әдәпле кешегә карата “кеше” сүзенең икенче бер синонимы “бәндә” компоненты да кулланыла. Мәсәлән: “бәндәнең бәхете алга киткәндә *кулына туфрак алса алтын була ди*” – “*у него* и петухи несутся” [2: 54], *“хода бәндәсе” – “ходай бәндәсе” – “алла бәндәсе” – “божий человек”* [2: 285].

Татар һәм рус фразеологизмнарында “кеше” (человек) компоненты мәгънәсен башка төрле сүзләр һәм формалар да белдерә ала. Бу нигездә аерымланмышы төшеп калган аергычлы сүзтезмәләрдә чагылыш таба. Мондый төр фразеологизмнар сыйфат, сыйфат фигыльле сүзтезмәләрдә очрый һәм ачыклап килүче ролендәге сүзнең исемгә хас барлык грамматик категорияләрне алуы рәвешендә ясалалар. Аларда “кеше” сүзе әйтелмәсә дә, сүз нәкъаның турында баруы ап-ачык сизелеп тора.

Кайбер очракларда исә “человек” сүзе татар теле вариантында турыдан-туры “кеше” дип бирелми, ә күплек санында килеп “халык” дип аңлатыла, мәгънә исә саклана. *“Человек не ученый – что топор не точеный”* [4: 169] дигән фразеологизм *“кара (надан) халык – кара сарык*” дип бирелә.

Татар һәм рус фразеологизмнарындагы “кеше” компонентының синонимнары кулланылышын караганнан сон, күбрәк “адәм”, “бәндә” компонентлары очравы ачыкланды, шулай

ук исемләшкән сыйфат һәм сыйфат фигыльләр аша да бу мәгънә белдерелүе билгеле булды.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. Казан: Татар.кит.нәшр., 1982. 174 б.

2. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. Казан: Мәгариф, 2001. 335 б.

3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда.Том II. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 726 б.

4. Байрамова Л.К. Учебно-тематический русско-татарский фразеологический словарь. Казань: Тат. книго.издат., 1991. С. 158.

УЙГУР ТЕЛЕНДӘ БАШ КИЕМЕ АТАМАЛАРЫ

Нуэрсяти Х., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. .Р.С. Нурмөхәммәтова

Халык киеме миллилекне күрсәтә торган көчле билге булып санала. Кием стиле, рәвеше күп гасырлар буена формалашкан. Гадәти өс киемнәре шактый тотрыклы булып, аның яңаруы-үсеше халыкның үз гореф-гадәтләренә һәм көнкүрешенә яраклашу аша барган. Шуңа күрә кием, гадәттә, кешенең тышкы кыяфәтенә милли төс биргән. Киеменә карап аның кайсы халык яки нинди этник төркем вәкиле икәнен белергә мөмкин булган.

X гасыр башыннан ислам динен кабул иткәннән соң, уйгурлар дин буенча баш киеме кияргә тиеш булганнар. Төрле яшькә, яшәгән мохитенә, һава торышына, гореф-гадәтләргә карап, хатын-кызларның, ир-атларның баш киемнәре төрле була [4]. Аларны дүрткә бүлеп карыйлар: доппа (түбәтәй), тумак (бүреккә охшаган баш киеме), яулык һәм шарф. Баш киемнәреннең төрләре күп булмаса да, үз эчендә бик вак итеп бүленәләр.

Доппаның 22 төре бар: *бадәм доппа, зәр доппа, чемән доппа, өнчә доппа, гиләм доппа, мәнпу доппа, алтын кадак доппа, сәрпүш доппа, ак доппа яки чапак доппа, кирия доппа, турпан доппа, кумул доппа, атуш доппа, сәллә доппа, или седам доппа, или гөллек доппа, мәнчет доппа, пичань доппа, ильмә доппа, өнчә доппа*.

Аларның кайберләрен аңлатып китик:

Бадәм доппа. Бадәм миндаль сүзен аңлата [1: 316]. Бадәм доппаның өске өлешен миндаль формасындагы бизәк итеп чигәләр. Бу баш киемен барлык ир-атлар (яше дә, кечесе дә) кия. Аның төрле үлчәмдәгеләре була. Кеше үз теләгәнен сатып ала.

Гиләм доппа. Гиләм сүзе келәмне коверны аңлата [1: 256]. Гиләм доппа сатуда аз очрый, чөнки аны чигү бик четерекле эш

булып санала. Гиләм доппаны күбесенчә туйга килгәндә хатын-кызлар, ягъни кунаклар кия. Шулай ук чемән доппаны да, гиләм доппаны да Нәүрүз бәйрәмендә кияләр [3: 94-96].

*Алтын кадак доппа*ны бай хатын-кызлары үзләренең байлыкларын күрсәтү өчен кияләр. Алтын кадак доппаны кыз һәм уллар әниләренә бүләк итеп бирәләр. Сирәк очракта егет йөргән кызына да бүләк итә [2: 61].

Баш киемнәренең икенчесе – **тумак**. Аның 24 төре билгеле: *ак тумак, сәрпүш тумак, папах тумак, кола тумак, каскан кизәк тумак, кәшгар тумыкы, хотән тумыкы, салв[w]айтумыкы, сүсәр тумак, кәмчәт тумак, кондуз тумак, норка тумак, бабур тумак, төлкә(е) тумак, булгун тумак, колакча тумак, малхай, кигез калпак, кама тумак, өрә тумак, тәлпәк тумак, кирия тумыкы.*

Тумакның да кайберләрен аңлатып китик:

Кәмчәт тумак уртача формада була, ягъни биек тә, тәбәнәк тә түгел. Аның кырые бөгелгән була. Шул бөгелгән өлеше кыргый хайваннарның тиреләреннән, мәсәлән, бүре, кондыз һ.б., ә өске өлеше бәрхеттән тегелә. Кәмчәт тумакны зур яшьтәге апалар, башның уң ягына кыйгачлатып, туйга барганда кияләр.

Өрә тумак. Өрә сүзе «басып тора» дигәнне аңлата. Аның аермалы ягы бар: ул 30 см биеклектә була. Өрә тумак сарык тиресеннән тегелә. Аның өске өлеше ак, ә кырыйлары кара төстә. Бу баш киемен туй вакытында кодалар бер-берсенә кидерәләр. Ул кодаларның бер-берсенә карата зур хөрмәтен күрсәтә.

Кирия тумыкы. Кирия сүзе район исемен һәм калфак сүзен белдерә. Кирия тумыкы кара сарык тиресеннән тегелә. Аның өске өлеше ак, яшел, сары һәм зәңгәрсу төстә була. Аны хатын-кызлар башка яулык ябып, чәч кыстыргыч белән эләктерәләр һәм яулык өстеннән башның уң ягына киеп, туйга барганда кияләр [1: 364].

Баш киемнәренең өченчесе – **яулык**. Яулыкның 15 төре бар: *дака яулык, епь (җеп) яулык, чаи яулык, һәрәң яулык, тивет яулык, гөреп яулык, мәнчур яулык, герпитишен яулык, әйнәк яулык, һеллә яулык, ефәк яулык, йон яулык, кәмерт яулык, шаеши яулык.*

Дака, епь (җеп), чаи яулыклар 1,5 м озынлыкта, квадрат формасында була. Дака яулык ак төстә, ә епь (җеп) һәм чаи яулыклар көрән һәм кара булалар. Гадәттә, бу яулыкларны хатын-кызлар берәр гаиләдә кеше вафат булганнан соң, кайгыларын уртаклашу өчен барганда ябалар [4: 292-293].

Йон һәм *шаеш яулыклар* ак, соры төстә булалар, гадәттә, аларны кыш көне ябалар. Бу яулыкларны кәҗә йоныннан бәйлиләр.

*Ефәк яулык*ны хатын-кыз уң якка бәйләп куйса, ул кияүгә чыгу мәгънәсен, ә сул якка бәйләсә, кияүгә чыкмаганны, баш артына бәйләсә, баласы бар дигәнне аңлата.

Баш киемнәренең дүртенчесе – **шарф**. Аның 6 төре билгеле: *чикән шарфы, гөреп шарфы, герпитишен шарфы, йон шарф, чуклы шарф, атлас шарф(ы).*

*Атлас шарф*ның озынлыгы 1,5-2 м була. Бу атлас шарфын салават күперенә охшатып, ягъни аның төсләренә карап бәйлиләр һәм тегәләр. Атлас шарфта чәчәк рәсемнәренә һәм геометрик фигураларга карап, кызның кияүгә чыкканын-чыкмаганын белеп була. Әгәр дә бу рәсемнәр һәм геометрик фигуралар так санда икән, кызның егете юк яки кияүгә чыкмаган дигәнне, җөп санда булсалар, кызның егете бар яки кияүгә чыккан дигәнне аңлата [2: 24-25].

Тикшеренүләр күрсәткәнчә, кием-салым атамаларының бер өлешен тәшкил иткән баш киемнәре халыкның гасырлар дәвамында формалашкан киенү рәвешенә тугры калган, бары материалы, эшләнгән урыны белән бәйле төгәллекләр кертелү генә телдәге лексик берәмлекләрнең санын арттырган диярга була.

ӘДӘБИЯТ

1. Әзизи З. Русча-уйгурча сүзлек. Урумчи, 2012. 1010 б.
2. Зунун Г. Чинҗанның милли кием һәм гөл бизәкләре. Урумчи: Урумчи Чинҗан халык нәшр., 2009. 274 б.
3. Торсунтухти А. Уйгурларның гореф-гадәтләре. Урумчи: Урумчи халык нәшр., 2013. 208 б.
4. Хошур Я. Уйгурлар. Урумчи: Урумчи милләтләр нәшр., 1997. 309 б.

СРАВНЕНИЕ ФОРМУЛ ПРИВЕТСТВИЯ В ТАТАРСКОМ, ТУРЕЦКОМ И ЯЗЫКЕ УРДУ

Хасанов А., Набережные Челны, Лицей-интернат №79, X класс

Науч. рук. – Р.Д. Шаехова, Г.Л. Гильфанова

В каждом языке выработаны определенные правила общения, обязательные, общепринятые для всех носителей языка. В мировом языкознании эти языковые единицы называются устойчивыми словосочетаниями, формулами речевого этикета (ФРЭ). Речевой этикет – это формулы речевого поведения, которые обязательны в данном обществе. Мы употребляем их для того, чтобы установить речевой контакт с собеседником, установить и поддержать атмосферу доброжелательности к собеседнику.

Тема ФРЭ в науке изучена достаточно подробно. Тема исследуется как социологами, психологами, так и методистами-языковедами. А мы сравним речевой этикет в турецком, татарском и языке урду, потому что в нашем образовательном учреждении учатся представители данных национальностей.

Проблемам речевого этикета посвящены работы А.А. Акишиной, Н.И. Формановской, А.А. Зубаревой и др. В Тюркологии вопросами речевого этикета занимались такие лингвисты,как Ф.Ф. Султанов, Л.А. Хисамова, Г.А. Бакирова. ФРЭ в турецком языке изучены такими исследователями, как Доганчай, Камышлы, Гёкдайы и.др.

Цель настоящей статьи состоит в рассмотрении языкового явления ФРЭ в турецком, татарском и языке урду и особенности речевого этикета у этих народов.

Основными *методами* исследования являются: метод наблюдения и метод описания.

Следует отметить, что существует много различных классификаций ФРЭ. В *результате* нашего исследования выявлено 9 тематических групп ФРЭ: 1) формулы приветствия, 2) формулы прощания; 3) формулы выражения благодарности; 4) формулы утешения, сочувствия, соболезнования; 5) формулы – просьбы; 6) формулы – извинения; 7) формулы – пожелания; 8) формулы – заговоры; 9) религиозные формулы. ФРЭ как и пословицы , поговорки воспроизводятся по памяти.

В данной статье, мы рассмотрим некоторые тенденции развития речевого этикета у данных народов, способы выражения приветствия, прощания.

Приветствие считалось и считается обязательным у всех народов, во все исторические эпохи. По традиции оно свидетельствует о добрых намерениях встретившихся людей. Традиционные формулы приветствия приведем в форме таблицы.

Приветствия	На турецком	На языке урду	На татарском

Доброй ночи! До свидания! Увидимся позже! Добрый вечер! Добрый день! Доброе утро! Здравствуйте!	Iyi geceler! Hoşca kalın! Sonra görüşürüz! Iyi akşamlar! Iyi günler! Günaydın! Merhaba!	Shabbahar! Allahafiz! Badme 225élange! Slamisham! Assalamualeikum! Subabaher! Assalamualeikum!	Хәерле төн! Сау бул! Соңрак күрешербез! Хәерле кич! Хәерле көн! Хәерле иртә! Исәнмесез!

Некоторые формы приветствия на турецком языке, упомянутые выше, такие как İyi günler! – Пусть день будет добрым! İyi sabahlar! Günaydın! – Пусть утро будет добрым! İyi akşamlar! – Пусть вечер будет добрым! İyi geceler! – Спокойной ночи! используются и при прощании. Ответом могут быть такие же формы. А на татарском языке эти же формулы приветствия используются в начале разговора.

Приветствие «Ассаламу алейкум!» используется на всех трех языках. Ответом на это приветствие является слово «Уа-алейкум ас-салям!». За последние годы это приветствие видоизменилось в значительно сокращенные формы соседних языков – от малагасийского (язык жителей острова и государства Мадагаскар) до урду (индоевропейский язык, распространенный в Пакистане). Наиболее популярным видоизмененным приветствием служит слово «салам» (на персидском salam).

Фразу «Hoş geldin!» вы можете постоянно слышать в повседневной жизни турок. Это означает «хорошо, что вы пришли», но значение этого выражения на самом деле куда глубже. Вы услышите эту фразу, если придете в магазин, ресторан, в гости, а иногда и если встречаетесь с кем-то в общественном месте. «Hoş bulduk!» – это естественный ответ, когда кто-то говорит вам «Hoş geldin!». Это переводится как «хорошо, что мы здесь», но в действительности это просто вежливый ответ на приветствие.

В Турции уходящий говорит «Hoşça kalın!» или «Allahaısmarladık!» – До свидания! Остающийся говорит «Güle güle!» – До свидания! Стандартное прощание: «Görüşürüz!» – До встречи! Увидимся! В татарском языке используются слова «Сау булыгыз!», «Хушыгыз!», а в урду «Allahafiz!», «Badme melenge!»

В нашей работе мы не могли отразить все формулы речевого этикета. Думаем продолжить эту работу, т.к. считаем, что знание

речевого этикета народов является одним из факторов объединяющих культуру межнационального общения.

ЛИТЕРАТУРА

1.Формановская Н.И. Русский речевой этнкет: лингвистический и методический аспекты. М., 1982. 245 с.

2. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М.: Вост. лит., 1961. 200 с.

М. МӘҺДИЕВНЕҢ “ТОРНАЛАР ТӨШКӘН ҖИРДӘ” ӘСӘРЕНДӘ САННАР СИМВОЛИКАСЫ

Хисамова А., Казан, 180 нче полилингваль гимназия, X сыйныф

Җит. – Р.М. Мозаффаров, Р.Ә. Абдуллина

Борынгыдан кешелек фикерләве, танып-белү, ышануының чагылышы булган саннар символикасы дөнья тел картинасының бер фрагменты булып тора һәм ул конкрет бер халыкның милли-культура өлкәсен баетучы семантик күренеш буларак яши.

Символ буларак, саннар яшерен мәгънәләре белән һәрвакыт үзләренә тартып торалар. Саннар кулланышын дөнья тел картинасына бәйләп карау, аны культурологик аспектта ачыклау перспектив һәм **актуаль** юнәлеш булып тора. Әлеге юнәлештә эзләнүләр бер яктан, кешенең характерында яткан универсаль, ягъни бөтен халык өчен хас, икенче яктан, милли специфик үзенчәлекләрне табуга, билгеләүгә мөмкинлек тудыра. Автор фикерен, уй-ниятләрен җиткерү һәм ачып бирүдә алар шулай ук мөһим чара булып хезмәт итәләр.

Бу аспекттагы кызыксынуларны без Татарстанның халык язучысы, галим, мөгаллим М. Мәһдиев иҗатында да ачык күрәбез. Әдипнең бу юнәлештәге кызыксыну, уйлану, эзләнүләре әдәби әсәрләренә дә йогынты ясамый калмаган, дип уйлыйбыз.

М. Мәһдиевнең саннар символикасы белән кызыксынуы очраклы түгел. Үз иҗатында, бигрәк тә истәлекләргә нигезләнеп язган әсәрләрендә ул саннарны күп файдалана. Бу аның стиленә хас төгәллек, вакыйга-күренешләрне чынбарлыкка максималь якын, тәфсилле итеп язуы белән дә бәйле. Әйтик, әдип “Торналар төшкән җирдә” әсәренең “Яшьтәш! Бер сөйләшеп куныйк...” бүлегендә 35 тапкыр төрле төркемчәдәге сан куллана. Еш кына саннар М. Мәһдиев иҗатында мәгълүмати вазифага гына түгел, эмоциональ-экспрессив әһәмияткә ия. “Хикмәтле сан”нарга бәйле деталь-күренешләрне автор әсәрләрендә аеруча яратып, тәфсиләп сурәтли. “Төлке уйный торган орлар...” бүлегендә маш дигән җирне

болайрак тасвирлый: “Кайтканда, без элдертеп кенә маш яныннан уздык. “Маш” – биек дигән сүзме соң? **Кырык** метрлар чамасындагы биеклектә салынган вышкаларны бездә маш дип йөртәләр... Маш **җиде** секциядән тора һәм аны **җиде** баскычлы дип йөртәләр иде... Озын-озын чыршы бүрәнәләрне тимер кучтил белән ялгап **җиде** бүрәнә биеклеге салынган очлы бер корылма зәңгәр күккә ашкан да шомлы сызгырып утыра иде” [2: 28]. Шул рәвешле “җиде” санының кабатлануы сурәтнең тәэсирлеген, яңгыраш-аһәң гармониясен тәэмин итә: “Безнең авылга дөньяның дүрт ягыннан нәкъ **җиде** юл кайтып керә. Һәр **җиде** юлдан кайтканда, авыл, минем туган йортым **җиде** төрле булып күренә” [2: 201].

Символик санны автор бүлек исеменә дә чыгара. Әйтик, повестьта “Җиде аршынлы бүрәнә белән...” исемле бүлек бар: “**Җиде** аршынлы бүрәнә белән китереп төрттеләрмени. Алты-**җиде** адым алга сөрлегеп барып төштем: күтәрелеп карасам, теге, нәсел тәкәсе меринос икән” [2: 116]. Ни өчен нәкъ менә җиде аршынлы, дигән сорау туа? Әдип бу детальне тормыш-көнкүрешнең үзеннән алган булса кирәк. Элек заманда авылда күпчелек йорт бураларының озынлыгы уратча җиде аршын булган. Моңа дәлил итеп Әхмәт Фәйзинең Тукайга багышланган әсәреннән әлеге җөмләне китерергә була: “Шуңа күрә шушы **җиде аршынлы өй** һәм аңа терәп салган өч стеналы кечкенә келәт белән канәгатьләнде” [7].

Кырык санын М.Мәһдиев халык авыз иҗатындагы кебек (“кырык тапкыр әйткән”, “кырыкмаса кырык эш”) күп дигән мәгънәне белдереп куллана. Алда китерелгән мисалда да автор маш (биек мәгънәсендә) дип йөрткән вышкаларның озынлыгы **кырык** метр, ди. Икенче бер урында ул болай яза: “Бу дуслык без мәңгегә аерылганчы – **кырык** ел буена дәвам итте” [2: 180].

Ә менә өч саны аша әдип текст тукымасында, киресенчә, аз дигән мәгънә төсмерләрен җиткерә: “Дөньяда юньле **өч** профессия бар: икмәк үстерү, умарта корты асрау һәм юл төзү” [2: 173].

“Герман җире яшел үлән” исемле бүлектә исә өч саны аеруча еш очрый. “Өч” санының кабатлануы текстка эмоциональ төсмер өсти, күренешләр арасында ассоциатив бәйләнешләр тудыра: “Герман көе” безнең авылга кинәт килеп керде... Моның нибары **өч** җыры бар иде сыман... “Герман” диюгә, авылның **өч** карты искә төшә... **Өч** җан... Мәрфуганың агач табагына табельщик **өч** чүмеч өйрә сала, хисапчы яшел эмаль зур табактан **өч** кисәк ит

алып, чап итеп Мәрфуга табагына ыргыта... Галимша абзый уйный, бу көйгә **өч** кеше берьюлы бии...” [2: 174-177].

Шулай итеп, М. Мәһдиев символик саннарга бәйле күзәтү-чагыштыруларында күп халыкларның көнкүрешендә уртак эш-гамәлләр, ышану, гореф-гадәтләрнең булуын, болар нәтиҗәсендә охшаш лексик берәмлекләр, гыйбарәләр тууын билгели.

М. Мәһдиев иҗатында, бигрәк тә истәлекләргә нигезләнеп язган әсәрләрендә саннарны күп файдалана. Бу аның стиленә хас төгәллек, вакыйга-күренешләрне чынбарлыкка максималь якын, тәфсилле итеп язуга бәйле. М. Мәһдиев аеруча “җиде” санын еш куллана: җиде баскычлы, җиде адым, җиде аршынлы, җиделе лампа, җиде юл һ.б. “Күп” мәгънәсен белдергәндә, әдип “кырык” санын куллана, капма-каршы мәгънә исә текст тукымасында “өч” саны аша төсмерләнә. Еш кына повестьнең аерым өлешләрендә саннарның кабатлануы күзгә ташлана. Шул рәвешле автор сурәтнең тәэсирлеген, яңгыраш-аһәң гармониясен тәэмин итә, күренешләр арасында ассоциатив бәйләнешләр тудыра. (Әйтик, “Герман көе”нә өч җыр – авылның өч фронтовик карты). Шул ук вакытта танып-белү, чынбарлыкны тасвирлау барышында һәр халыкның дөнья тел картинасы милли образларга, төшенчәләргә ия икәнлеге дә аңлашыла.

ӘДӘБИЯТ

1. Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. Т. 3. Казан: Тат. кит. нәшр., 2009. 480 б.

2. Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. Т. 5. Казан: Тат. кит. нәшр., 2009. 431 б.

3. Телия В.Н. Метофоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира: сб. науч. тр. М., 1988. С. 35-44.

4. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. Уфа, 2001. 241 с.

5. Фәйзи Ә. Кечкенә Апуш (“Тукай” романының балалар өчен эшкәртелгән варианты). // http://gabdullatukay.ru/in-art/in-literature/novels/ehmet-fejzi-kechkene-apush.

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ КУШМА ҖӨМЛӘЛӘРЕНДӘГЕ *–ЛЫК* КУШЫМЧАСЫ

Хисияма Ю., Токио чит телләр университеты аспиранты

Җит. – С. Кадзама

Татар грамматикаларында исем яки сыйфаттан исем ясагыч *–лык* кушымчасы (мәсәлән: *күз-**лек**, яшь-**лек***) турында тасвирланган. Ләкин, кушма җөмләнең (Бу мәкаләдә “кушма җөмлә” – гомуми лингвистикада кулланыла торган “subordinate

clause” сүзенә туры килгән термин буларак кулланыла) төп сүзенә ялганып килгән *–лык* кушымчасы (мәсәлән: *Зояның укучы түгел-**лег**-ен беләм.*) әле җитәрлек дәрәҗә тикшерелмәгән. Бу мәкаләнең максаты – татар теленең кушма җөмләләрендәге *–лык* кушымчасының нинди очракта кулланылуын, ни дәрәҗәдә очравын һәм аның функциясен ачыклау.

Әлеге мәсьәләне без корпус һәм информант (Бу мәкаләдә “төп сүз” – гомуми лингвистикада кулланыла торган “head” сүзенә туры килгән термин буларак кулланыла) ярдәмендә тикшердек: интернетта эшләп килгән “Татар теленең язма корпусы” сайтын (алга таба “корпус”) кулланып, *-лык* кушымчалы кушма җөмләләрне җыеп алдык һәм *-лык* кушымчасының нинди сүзләргә ялгануын һәм аның кулланылу ешлыгын тикшердек. Аннары, корпустан алынган җөмләләрдән *–лык* кушымчасын алып буламы юкмы икәнлеген информанттан сорадык.

Корпустан алынган җөмләләрне тикшергәч, *-лык* кушымчасының түбәндәге сүзләргә ялгануы ачыкланды:

1. Исем фигыльләр: *Авторның бу эшендә Ай әйләнгәндәге үзтирбәнеш амплитудасы шундый зурлыкка китерелә, бу зурлыкны күзәтүләрнең хәзерге көндәге ысуллары нигезендә табып булмау-**лыг**-ын күрсәтүгә тагын бер омтылыш ясала.*

2. Сыйфат фигыльләр: *Сезнең “Сөләйман” мәчетенә укырга килгән-**лег**-егезне ишетеп, мин бик шатландым, дусларым* (*-ган* формасы); *Аның шырпылырак икәнен дә беләбез, һавалырак икәнен дә беләбез, “Мин – даһи!” диебрәк яза торган-**лыг**-ын да беләбез* (*-а торган* формасы); *Пленар утырышта төбәкләрдәге вәзгыятьне, проблемаларны бәян иткән, алга таба нәрсә булыр-**лыг**-ын фаразлаган чыгышлар яңгырар дип өметләнәбез* (*-ыр* формасы); *Хәер, санап карагач, Алмазның 2024 елда һич тә “пенсионер көрәшче” яшендә булмаячак-**лыг**-ы ачыкланды үзе* (*-ачак* формасы).

3. Бәйләвечләр (Бу мәкаләдә “бәйләвеч” – гомуми лингвистикада кулланыла торган “copula” сүзенә туры килгән термин буларак кулланыла). *Минем робот икән-**лег**-емне Гөлнур гына белә* (*икән*); *Синең дә сыер савучы булырга каршы түгел-**лег**-еңне әйтермен* (*түгел*).

4. Модаль сүзләр: *Кеше безнең кибеттә кайда нәрсә бар-**лыг**-ын белмәскә дә мөмкин* (*бар*); *Бүлмәдә тәртип юк-**лыг**-ын үзем дә беләм* (*юк*); *Мин аларга ярдәмем өчен генә кирәк-**лег**-емне аңлыйм* (*кирәк*); *Әмма миңа тагын бер барырга кирәк-**лег**-ен*

тойдым (*кирәк*); *Анда минем ничек йокларга, кайчан уянырга, ничек атларга, хәтта ничек суларга тиеш-**лег**-ем – барысы да күрсәтелгән* (*тиеш*); *Әлеге очрак һәрберебезнең мондый хәлгә дучар булырга мөмкин-**лег**-ебезне дәлилли кебек* (*мөмкин*).

5. Башкалар: *Аның белән 2009 елдан бирле аралашмыйбыз, шуңа күрә аның кайда-**лыг**-ын әйтә алмыйм* (сорау алмашлыклары); *Татарстан хөкүмәте башлыгы, республика президенты вәкаләтләре бирелгән Рөстәм Миңнеханов Казандагы транспортның бик күп-**лег**-ен һәм юл челтәренең камил булмавын иң зур проблема буларак атады* (сыйфатлар); *Әниебез телевизордан ишетеп беләдер инде теплоходның батканын, тик Зөһрәнең анда-**лыг**-ын әле белми* (урын-вакыт килешле сүзләр).

Корпус анализы нәтиҗәләре күрсәтүенчә, кушма җөмләдәге *–лык* кушымчасының кулланылу ешлыгы түбәндәгечә:

1. Исем фигыльләр: үрнәкләр бик аз, гомумән *–лык* кушымчасыз форма кулланыла;

2. Сыйфат фигыльләр:

-*ган* формасы: -*лык* кушымчасыз форма күбрәк очрый;

-*а торган* формасы: үрнәкләр бик аз, гомумән *–лык* кушымчасыз форма кулланыла;

-*ыр* формасы: -*лык* кушымчасыз форма күбрәк очрый;

-*асы* формасы: -*лык* кушымчасы ялганмый;

-*ачак* формасы: үрнәкләр бик аз, гомумән *–лык* кушымчасыз форма кулланыла.

3. Бәйләвечләр:

икән: -*лык* кушымчасыз форма күбрәк очрый;

түгел: -*лык* кушымчалы форма күбрәк очрый.

4. Модаль сүзләр:

бар, юк: -*лык* кушымчалы форма күбрәк очрый;

кирәк, тиеш: -*лык* кушымчалы форма күбрәк очрый;

мөмкин: -*лык* кушымчасыз мөмкин түгел.

5. Башкалар:

Сорау алмашлыклары: -*лык* кушымчасыз мөмкин түгел;

Сыйфатлар: үрнәкләр бик аз, -*лык* кушымчасыз мөмкин түгел;

Урын-вакыт килешле сүзләр: үрнәкләр бик аз, -*лык* кушымчасыз мөмкин түгел.

Күренгәнчә, нинди сүзгә ялгануына карап, -*лык* кушымчасының кулланылу ешлыгында аерма бар һәм күп очракта ул ялганырга да ялганмаска да мөмкин.

-лык кушымчасының функциясенә килгәндә, татар грамматикаларында сыйфат фигыльнең *–ган* формасына *–лык* кушымчасы ялганып ясалган *–ганлык* формасы турында, аның үткән заманга мөнәсәбәтле эш-хәлне белдерүе [1: 235], процессның үтәлгән булуына басым ясарга кирәк булганда уңышлырак яңгыравы аңлатыла [2: 241]. Ersen-Rasch *икәнлек* сүзе турында, аның *икән* сүзенә караганда язма телдә күбрәк очравын һәм дәвамлы хәлне белдергәндә кулланылуын аңлата [3: 151].

Ләкин, информант әйтүенчә, "*Әгәр телисең икән, Ләйләгә минем кем-**лег**-емне әйтмә.*" җөмләсенең "*кемлегемне*" сүзен "*кем икән(лег)емне*", "*кем булуымны*", "*кем булганлыгымны*" сүзләре белән алыштырып булса да, "*кем булганымны*" белән алыштырып булмый. Димәк, *-ганлык* формасындагы *–лык* кушымчасы – үткән заманга мөнәсәбәтле *–ган* формасына ялганып, хәзерге эш-хәлне белдерүче форманы ясау ролен үти. Бу яктан, *-ганлык* формасына ялганган *–лык* кушымчасының функциясе – Ersen-Rasch аңлаткан *икән* сүзенә ялганган *–лык* кушымчасыныкына охшаш булып тора.

Информант әйтүенчә, түбәндәге җөмләләр *–лык* кушымчасыз мөмкин түгел: *Бүгенге финанс кризисы – моның шулай булган-**лыг**-ы күрсәткече*; *Чуаш зиратларындагы баганаларга төшерелгән билгеләрнең язумы түгелме икән-**лег**-е мәсьәләсен галимнәр ул вакытларда артык тикшереп тормаганнар.* Күренгәнчә, бу җөмләләрдә кушма җөмлә – 2 нче төр изафә бәйләнешенең беренче компонентын тәшкил итә. Мондый конструкциядә *–лык* кушымчасы – кушма җөмләнең синтаксис ягыннан исемгә якын булуына басым ясау функциясен башкара.

ӘДӘБИЯТ

1. Закиев М.З. и др. Татарская грамматика. Т.II. Морфология. Казань: Академия наук Татарстана, 1993. 397 с.
2. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. Казан: Мәгариф, 2006. 335 б.
3. Ersen-Rasch, Margarete I. Tatarisch: Lehrbuch für Anfänger und Fortgeschrittene. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009. 239 s.
4. "Татар теленең язма корпусы" сайты// http://corpus.tatfolk.ru/index_tt.php

XX ГАСЫР АХЫРЫНДА БАСЫЛГАН ТАТАРЧА-РУСЧА СҮЗЛЕКЛӘР

Хөснуллина Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Ике телле (тәрҗемәле) сүзлекләр һәр телдә дә киң таралган сүзлекләрдән санала. Алар төрле вариантта эшләнә. Мәсәлән,

балалар бакчасына, урта мәктәп аудиториясенә, югары мәктәпкә атап махсус эшләнгәннәре дә бар. Алар уку-укыту характерын алалар. Соңгы елларда бу төр сүзлекләрне эшләү тагын да үсә бара, чөнки мондый сүзлекләр шул телдә сөйләшүчеләр тарафыннан гына түгел, шул халык яшәгән башка илләрдә дә чыгарыла башлый.

Тәрҗемәле сүзлекләрдә барлык баш сүзләр дә ярым калын шрифт белән әлифба тәртибендә урнаштырыла. Бер үк сүзнең төрле сүз төркеменә караган очраклары да күрсәтелә. Бер иҗекле сүзләрдән кала, барлык сүзләргә дә басым куела. Тәрҗемә ителәсе сүз янында сүз төркеме күрсәтелә, шулай ук кушымчалары да бирелә. Мондый сүзлекләрнең бурычы – укучыны иң кирәкле, иң әһәмиятле материал белән тәэмин итү.

XX гасырның II яртысында 5 татарча-русча сүзлек басыла: Татарча-русча сүзлек (1950); Татарча-русча сүзлек (1966); Татарча-русча сүзлек (1988); Татарча-русча сүзлек (1995); Татарча-русча сүзлек (1998).

СССР фәннәр академиясенең Казан Тел, әдәбият һәм тарих институты 1950 елда 20 мең сүзне үз эченә алган татарча-русча сүзлек чыгара.

1966 елда Мәскәүнең "Советская энциклопедия" нәшриятында "Татарско-русский словарь" басылып чыга. Сүзлек үзенең төгәллеге, тыгызлыгы, куллану өчен уңайлыгы белән аерылып тора. Сүзлек югарыда әйтелгән шул ук Институт хезмәткәрләре тарафыннан төзелгән [2: 34].

XX гасырның 90нчы еллары татар лексикографиясенең күтәрелеш чоры дип атала ала. Нәкъ менә шушы вакытта күптөрле терминологик, тәрҗемәле һ.б. сүзлекләр төзелә башлый. Ике дистә ел вакыт үткәннән соң, 1988 елда татар җәмәгатьчелеге кулына яңа "Татарча-русча сүзлек" ала. Профессор Ф.Ә. Ганиев редакциясендә чыккан бу сүзлек лексикографик тәҗрибәсе зур булган галимнәр тарафыннан (Ф.Ә. Ганиев, И.А. Абдуллин, М.Г. Мөхәммәдиев, Р.Ә. Юналиева) төзелгән. Аның нигезен "Татар теленең аңлатмалы сүзлеге" тәшкил итә һәм анда актив кулланылыштагы 25 мең сүз теркәлгән. Аның төп максаты – татар сүзләренең русчага дөрес һәм төгәл тәрҗемәсен бирү. Шуның белән беррәттән, анда сүзләрнең грамматик һәм мәгънәви табигатен һәм кайбер фразеологик берәмлекләрне теркәү дә күз алдында тотыла.

Сүзлектә иҗтимагый тормышта яңарак урын алган төшенчәләрне белдерүче яңа сүзләр дә теркәлгән: *лавсан*, *кримплен*,

рентабельле, күбәйтү аппараты һ.б. Сүзлектә бай фразеология, татар халкының тарихына, гореф-гадәтләренә, мәдәниятенә, милли бәйрәмнәренә, дини ышануларга, аш-су һәм башка өлкәләргә караган төшенчәләр урын алган, кайбер очракларда аларга кыскача аңлатма да бирелгән.

Сүзлек соңгы гасырда татар телендә булган сыйфат үзгәрешләрен дә ачык чагылдыра: күп сүзләрнең рус сүзләре белән алышыну закончалыгын күрергә мөмкин. Кызганыч хәл, без күп сүзләребезне оныта барабыз, булганнарын саклый белмибез икән. *Катаракта* сүзе кергәнче халыкта *кылау* сүзе таралган булган; *франт* сүзе урынына элек *кәрбәз* сүзен кулланганнар; *каштан – кәстәнә, осетр – бикрә, капюшон көрәпәлә* дип йөртелгән; *цикорий* урынына *күнаяк, һиндыба* кулланылган һ.б.

Бу сүзлектә яңалыклар шактый: 1) фигыль формалары, элекке сүзлекләрдән аермалы буларак, -рга/-ргә формасында бирелә. Авторлар аны үзенең мәгънәсе һәм кулланылышы ягыннан тулысынча рус инфинитивына туры килә дигән караштa торалар; 2) сүзлектә лексик берәмлекләргә морфологик характеристика бирелә, ягъни теге яки бу сүзнең кайсы сүз төркеменә каравы күрсәтелә; 3) предикатив (хәбәрлек) сүзләр дигән сүзләр аерып күрсәтелгәннәр; 4) сүзләрнең мәгънәви характеристикасы тагын да камилләшкән, сүзләрнең мәгънәләре тагын да арта төшүе күрсәтелгән; 5) тезмә сүзләр һәм фразеологик берәмлекләр төгәл аерылган. Яңа сүзлектә сүзнең шәрехнамәсе өч кисәктән тора: баш сүз бирелгән, аның мәгънәләре теркәлгән, аннан тезмәләр китерелгән, аннан соң фразеология теркәлгән; 6) рус һәм татар сүзләренең омоним очракларында *к, г* янына калынлык билгесе өстәп, тирән тел арты авазларын биргәннәр: *аркъа – арка, болгъар – болгар* һ.б.; 7) сүзлеккә кайбер регуляр формалар да теркәлгән: *агар, исемле, нишләмәк, сап-салкын, сап-сары* һ.б. Алар рус телендә теге яки бу яңа лексик берәмлек булып тәрҗемә ителгән очракта гына китерелгән.

Сүзлеккә ике кушымта бирелгән. Беренчесендә – Татарстанның географик атамалары исемлеге, икенчесендә актив кулланыла торган татар исемнәре бирелгән һәм аларның русчага транскрипциясе күрсәтелгән.

1988 елгы сүзлек халык арасында тиз тарала. 1995, 1998 нче елларда аның икенче, өченче басмалары дөнья күрә.

Сүзлекләр, җәмгыятьнең көзгесе буларак, шул үсеш-үзгәрешләрне объектив рәвештә теркәп барганнар. Алар татар теле фонетикасын, лексикасын фәнни яктан өйрәнү өчен ышанычлы материал бирәләр һәм яңа, тагы да камилләшкәнрәк татарча-русча сүзлекләр төзү өчен ныклы нигез булып торалар.

ӘДӘБИЯТ

1. Нурмухаметова Р.С. Татарча-русча сүзлекләр тарихына кыскача күзәтү (XX гасыр) // Прикладные аспекты сопоставительной лингвистики: обучение иностранному языку с опорой на родной язык: материалы II международной научно-практической конференции. Казань: Отечество, 2015. С. 75-78.
2. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле: Лексикология, фразеология, фонетика, графика һәм орфография, орфоэпия, сүз ясалышы, морфология, синтаксис. Казан: Мәгариф, 1994. 320 б.
3. Татарско-русский словарь: Ок. 25 000 слов / И.А. Абдуллин, Ф.А. Ганиев, М.Г. Мухамадиев, Р.А. Юналеева; Под.ред. Ф.А. Ганиева. Казань: Тат. кн. изд-во, 1988. 462 с.
4. Татарча-русча сүзлек / Төз. Р.Газизов, Н.Исәнбәт һәм Г.Ишмөхәммәтов. Казан: Татгосиздат, 1950. 340 б.
5. Татарча-русча сүзлек. М.: Советская энциклопедия, 1966. 864 б.

ЧУВАШИЯ ҖИРЛӘРЕНДӘ ЯШӘГӘН ТАТАРЛАРНЫҢ АКТУАЛЬ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Хөснетдинова Ә., Чувашия, Шыгырдан,1 нче мәктәп, XI сыйныф

Җит. – З.Ш. Мтеева

Борынгы заманда кайбер халыкларда колның хәтерен югалтыр өчен башына чи тире кидергәннәр. Тире, кипкән саен башны кысып, колны түзә алмаслык газапларга дучар иткән. Кол үзенең кем икәнлеген дә, кайдан, кайсы нәселдән булуын да хәтерләмәс хәлгә килгән.

Без үзебез дә шул хәлгә калмас өчен, үзебезнең тарихыбыз белән кызыксынырга тиеш дип уйлыйм һәм үземнең эшем итеп татар халкының килеп чыгышын һәм Чувашия татарларының теле, язмышы турында эзләнүләр алып барырга телим.

Минем кулыма “Советская Чувашия” дигән гәҗит килеп эләкте. Анда чуаш галиме тарафыннан “татар тарихын ачыкламыйча чуашларныкын белү кыен” дигән фикер язылган. Дөресе дә шулай, чөнки безнең яктагы татарлар гомер-гомергә дус, тату яшәгәннәр, тыгыз мөнәсәбәттә булганнар.

Һәр милләт кешесе үзенең килеп чыгышы, үз халкының тарихын белергә тырыша. Авылның, өлкәнең тарихын, халыкның гореф-гадәтләрен, мәдәниятен, динен тирәнтен белү бик мөһим.

Халкым күпме изелсә дә үзенең ана телен саклап калды. ә милләтнең саклануы турыдан- туры телгә бәйле. Мин үзем Татарстан белән читтәш булган Чувашия җирлегендә яшим. Бу як татар халыкларының теле, җыры, моңы да бер үк.

Чуваш Республикасы 18 мең 300 кв. км. җир били. ә татарлар саны 3% чамасы. Башкалабыз Чебоксар шәһәреннән алып төрле авыл һәм районнарда безнең милләттәшләребез яши. Ә үзебезнең Батыр районнында саф татар авыллары җидәү: Шыгырдан, Кыр Бикшеге, Озын Куак, Кзыл – Камыш, Татар Согыты, Кызыл Чишмә һәм Татар Тимәше.

Бу авылларда милләтебезнең матур гореф-гадәтләре, телебез сакланып калган. Ләкин шулай да милләт язмышы хакында уйланулар бүгенге көнгә кадәр дәвам итә. Татар милләтенең киләчәге бармы? Ул өметлеме? Чуваш җирлегендә адашып калган милләттәшләребез үз ана телләрен югалтмаслармы? Чуваш халыклары белән беррәттән татар халкы лаеклы урын алырмы? Менә шушы мәсьәләләр бүгенге аек акыллы яшь буынны, шул исәптән мине дә, борчый.

Бүгенге көндә телне саклау проблемалары үзенә зур игътибар таләп итә. “Кешенең борынгыдан килгән гуманлы карашларына, гореф – гадәтләренә, еллар буена сыналып килгән тормыш тәҗрибәсенә хилаф килердәй, аны рухи, әхлакый яктан рәнҗетердәй башбаштаклык ахыр чиктә табигатькә дә зарар булып төшәр”, – дип язган халык язучысы Г. Бәширов.

Татар милләте турындагы кайсы гына проблемаларны алма, аларның һәркайсын актуаль дияр идем мин.

Кайсыбер ата-аналар нәрсәгә соң ул татар телен белергә, яшьтән үк чит телне өйрәнә башларга кирәк дип уйлыйлар. Мин бу фикер белән килешмим. Чөнки бала ана телендә аң, белем һәм тәрбия ала, шул телдә төпле генә иттереп фикер йөртә. “Кешене ана теленнән аеру, яңа туган баланы ана сөтеннән аерып ясалма сөт белән тукландыруга тин”, – дип фикер йөртә Айдар Халим.

Тагын бер актуаль проблема катнаш гайләләр булып тора. Тел бит ул милләт белән бергә туа, бергә үсә, бергә үлә.

Катнаш никахлар бүген гадәти хәлгә әверелде. Мәхәббәт күңелләргә иңгәч, сөйгән кешеңнең нинди диндә булуын уйлап тормыйсың. Иң мөһиме – бер-береңне ярату кебек тоела. Әмма мондый катнаш никахларның күбесе телне бетерүгә китерә. Бала ата-ана тәэсиренә дучар булып, чит телдә аралашырга мәҗбүр була.

Тел – буыннан-буынга ана сөте белән күчә килгән иң мөкатдәс бер мирас. Менә шул байлыкны, хәзинәне кадерләп саклап калу безнең бурычыбыз. Әмма Татарстаннан читтә, башка төбәкләрдә, чит илләрдә яшәп яткан телләрен, гореф-гадәтләрен югалтмаган татарлар, үзләренең мирасын яшь буынга тапшыра алырмы? Шул буын кешеләре динне, телне саклый алырмы?

Чөнки мәктәптә югары сыйныф укучыларының татар теле һәм әдәбияты дәресләре укыту сәгатьләренең саны кыскарды. Бу мәсьәлә дә татар теленең үсешенә бик зур киртә булып тора. Әгәр татар телен бетерүгә юл куйсак, тора-бара туган телебез бөтенләй юкка чыгачак. Ә тел белән бергә тарих та, мәдәният тә һәм тел белән бәйле булган башка нәрсәләр дә юкка чыгачак.

Тагын бер проблема булып татар телевидениясе тора. Бездә бары бер канал гына татар телендә күрсәтә. Бу ТНВ каналы. Вакыт-вакыт анысы да юкка чыга.

Үзебезнең Батыр районында гына ике татар мәктәбе ябылды. Кызыл-Чишмә һәм Татар Тимәш авыл балалары күрше чуваш авылларына укырга йөрергә мәҗбүр ителделәр.

Ә мин үзем татар баласы, барлык телләргә дә хөрмәт белән карыйм. Рус телендә әйбәт сөйләшәм, инглиз, чуваш телен өйрәнәм. Ә туган телем – татар телем, анам теле булганы өчен ул миңа аеруча якын. Мин аның киләчәге өчен һич тә битараф була алмыйм. Ул миңа тудырган анам кебек, туган җирем кебек якын. Шуңа күрә аның киләчәге матур буласына ышанам.

Нәтиҗә ясап шуны әйтәсем килә: тел – милләт сакчысы. Тел бетсә-милләт тә бетә. Минемчә, татар теленең киләчәге бары тик бездән генә тора. Безнең аңа карашыбыз битараф булмас. Чөнки туган телебез – үзе бер сихри дөнья. Туган телебез – безнең тарихыбыз. Без һичшиксез, әлеге тарихны дәвам итүчеләр, ана телен саклаучылар булырбыз. Чөнки без туган телебезне яратабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Батыревская энциклопедия. Чебоксары: Чувашия, 2005. 373 с.
2. Зәкиев М.З. Татар теленең барлыкка килүе. Казан, 1977. 208 б.
3. Фәхреддин Р. Болгар вә Казан төрекләре. Казан. 1993. 240 б.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Б. УРМАНЧЕ

Шадрина С., Буинский р-он, Больше-Фроловская СОШ, X класс

Рук. – Г.Т. Исмагилова

Баки Идрисович Урманче (1897-1990) – основоположник татарского изобразительного искусства, первый татарский худож-

ник столь масштабного дарования, живописец, график, скульптор, монументалист, театральный художник, сумевший внести неоценимый вклад в развитие основных видов изобразительного искусства Татарстана, во многом определивший становление татарского изобразительного искусства в 1920-е годы и его развитие во второй половине XX века. По праву можно назвать художником международного масштаба – велик вклад Б.И. Урманче в развитие искусства и художественного образования Казахстана и Узбекистана, где он жил в 1940-1950-е годы, работая над живописными, графическими, скульптурными, монументально-декоративными произведениями.

Создавая в 1920-е годы новое для татарского народа искусство, базируясь на достижениях европейской художественной культуры, Урманче всегда оставался глубоко национальным художником, для которого понятие национального не ограничивалось выбором сюжета и темы, но обогащалось поисками общих для разных видов татарского искусства – декоративно-прикладного, каллиграфии – методов и приемов, возможностей их использования в живописи, графике, скульптуре, привнесения в структуру произведения традиционных принципов формообразования, колорита, ритма, мелодики, воплощения того, что называют национальным духом.

Творчество народного художника РСФСР, лауреата Государственной премии ТАССР им. Г. Тукая Баки Идрисовича Урманче было исключительно многогранно.

Признанный скульптор, живописец, он занимался и графикой, в том числе книжной. Кроме того, театральные декорации, эскизы сценических костюмов по мотивам татарского народного искусства, архитектуре проекты – в каждой области проявлялась широкая и яркая, богато одаренная натура этого феноменального художника, как в юности, так и в преклонном возрасте работающего одинаково продуктивно и одухотворенно.

Он кропотливо изучал и любовно изображал жизнь многонациональной нашей страны. Его творчество подлинно интернационально, но и нерасторжимо связано с культурой татарского народа, глубокие корни которой ведут к сокровищнице искусства древних булгар. Художник любит историю, прекрасно знает быт, традиции своего народа. Вышивка и ткачество, рисование узоров, народные промыслы были неотъемлемыми занятиями и в семье Урманче, в деревне Куль-Черкене Буинского района, где он родился 23 февраля 1897 г. Домашнее производство тканей, пряжи –

обычное занятие татарских крестьян. Дед его Хасан Урманче жил трудом красителя. Правда, ни чанов его с красками, ни тканей, вывешенных для сушки, будущий художник не застал, знает лишь по рассказам односельчан.

Счастливо сочетая свой редкий природный талант с упорным трудолюбием и высоким образованием, Б.И. Урманче создал более 3000 графических работ, около 300 живописных полотен и более 100 скульптур.

Творчество Г.Тукая было для Урманче неиссякаемым источником вдохновения всю жизнь. Художник долгие годы работал над графическими сериями «Шурале», «Кисекбаш» и другими. Они включают десятки и сотни листов. Это не простые иллюстрации, а подлинное сотворчество. При раскрытии этих тем художник находит все новые и новые приемы. Любая его работа выполняется с пониманием стиля народного искусства, в то же время в духе культурных традиций Востока и высоких достижений мирового искусства. Эти произведения далеки от простой стилизации, проникнуты поэзией и музыкой. Художник продолжает свой творческий труд и в живописи. В цикле «Воспоминания» интересна оригинальная творческая концепция. «В предгорьях Урала», «Сенокос в Салтыке», «Сабантуй» и другие полотна из этого цикла художник создал, используя традиции древних миниатюр, книжной и рукописной графики Востока, традиции татарского народного творчества и высокие культурные достижения современности. Находя изящное, композиционное и цветовое решение, Урманче стремится в этих картинах к декоративности и монументальности. Продолжая работать в области синтеза скульптуры и архитектуры, Урманче завершил в 1976 году мемориальный комплекс Дома-музея Тукая в Кырлае.

Работа над образом Г. Тукая открыла серию скульптурных портретов выдающихся деятелей татарской культуры: Ф. Амирхана, Г. Камала, Г. Ибрагимова, Н. Жиганова, М. Джалиля, Дэрдменда, К. Гали и других, за которую в 1967 г. Б. И. Урманче была присуждена Республиканская премия им. Г. Тукая.

В этот период им были созданы философски обобщенные аллегорические скульптуры «Сагыш», «Весенние мелодии», «Сююмбике»; живописные композиции «Приезд Ибн Фадлана в Булгары», «Сабантуй», триптих «Татарстан»; серия графических портретов лучших представителей интеллигенции и многое другое.

Одной из главных черт произведений Урманче исследователи считают их ярко выраженную национальную принадлежность. О своем труде художник говорил: «Мне не нравится выражение «служить народу», оно звучит несколько тривиально и не может выразить содержание и смысл моего труда. Ведь я живу одной жизнью с моим народом, с его страданиями и его счастьем. Его страдания и радости – это мои страдания и радости. Я хочу их выразить, я хочу рассказать о них в своих работах. О его героях и художниках, о борцах и поэтах, о молодости, любви и труде».

Глубоко проникая в думы татарского народа, в его психологию, умело используя элементы народного искусства и осваивая культурное наследие, Урманче создает подлинно национальное искусство.

Из 93 лет жизни 70 он посвятил искусству, продолжая упорно трудиться до последних дней жизни. Б. Урманче умер 6 августа 1990 году. В 1999 г. в Казани был открыт музей Б. Урманче. В городах Татарстана – Буинске, Зеленодольске, Нижнекамске, Набережных Челнах – названы улицы в честь художника. Дом музей Б.Урманче (Филиал МБУ «Буинского краеведческого музея) открылся в феврале 2012 года.

ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК В ОБЛАСТИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ОСОБЕННОСТИ МАШИННОГО ПЕРЕВОДА

Шарапов К., КФУ, магистрант I курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. М.Р. Саттарова

Татарско-русский и русско-татарский переводчик – это первая попытка создания машинного переводчика на материалах агглютинативного и флективного языков.

В данной статье произведена попытка понять логику построения татарско-русского и русско-татарского электронного переводчика, а также будут рассмотрены проблемы, которые появляются при составлении подобных переводчиков.

Для примеров были использованы алгоритмы и данные татарско-русского переводчика, т.к. именно здесь лингвистические проблемы проявляются наиболее заметно, и именно татарско-русский переводчик более востребован как в нашей республике, так и за ее пределами. Электронный переводчик – незаменимый помощник, который помогает переводить тексты как с русского на татарский язык, так и наоборот, с татарского на русский. Это могут

быть переводы статей, произведений, или создание чего-то. По этой причине данную проблему мы считаем актуальной.

Во-первых, все электронные переводчики делятся на два типа: онлайн переводчики и локальные переводчики. Они отличаются друг от друга, в первую очередь, методикой обработки базы данных.

Онлайн переводчики, имеющие неограниченный запас ресурсов, берут простым количеством материала. Если говорить другими словами, они вводят в свои базы данных большое количество правильно переведенных параллельных текстов. На основе обработки большого объема информации программа сама моделирует предложение. Логично, что сначала в словари вводятся, самые простые парадигмы, в том случае, если они возможны, все зависит от структуры языка.И еще самые простые морфологические схемы. А синтаксические схемы машина вырабатывает уже на базе правильных параллельных предложений.

Локальные же переводчики не могут справиться с обработкой огромного количества информации, и они идут по пути внедрения различных парадигм, синтаксических правил, правил синтаксической сочетаемости слов, порядка предложения, и, наконец, правил семантической сочетаемости слов. Иными словами, локальные переводчики призваны распознать слова, словосочетания, отнести их в нужные разряды, и на основе этого сделать перевод. После этого необходимо правильно расположить эти слова в самом переводе, для того, чтобы в результате получился осмысленный текст, а не набор слов. Таким образом, локальные переводчики призваны сделать осмысленный перевод, насколько это возможно машине. Локальные переводчики связаны с проблемой формализации значения. Конечно, электронные переводчики не могут перевести весь текст, чтобы потом после нее не проводить поправки ошибок синтаксического характера. Но, несмотря на это, это очень облегчает задачу переводчика.

Если же говорить именно о татарско-русском электронном переводчике, то тут необходимо затронуть уже особенности правил татарского языка. Морфологический анализ слов не дает полной определенности в соотнесении того или иного слова к определенной части речи. К примеру, если в русском языке имена прилагательные, наречия имеют формальные признаки, то подобных у татарских «свойств» нет. Чаще всего они определяются

только семантически. Но так как «железо» и семантика – вещи несовместимые, то многие лексемы определяются лишь по их функционированию (местоположению) в предложении. Не случайно Г. Алпаров, Дж. Валиди и многие другие лингвисты в своей грамматической среде не выделяли их как самостоятельные части речи, а рассматривал функциональными формами имени существительного. Вольное содержание высказывание приведем из «Татарской грамматики»: «Дж. Валиди говорит о том, что русские выделяют прилагательные в отдельную часть речи не столько по значению, сколько по окончаниям, а в татарском языке прилагательные таких особых показателей не имеют, они различаются лишь по значению».

Смысловой и функциональный характер татарской морфологии придает дополнительную сложность при определении части речи татарского языка. Данное явление придает татарскому языку своеобразный аналитический характер. Русский язык, являясь синтетическим языком, опирается на формальные, в то время, как татарский язык опирается на функциональные характеристики. Таким образом, «синтаксический характер» татарского языка порождает огромное количество омоформ.

Например, практически каждый односложный глагол в повелительном наклонении имеет одну или две омоформы: яз (пиши, пахтай) и яз (весна), кара (смотри) и кара (черный, чернила).

Большое количество татарских омоформ можно разграничить между собой только путем синтаксического или семантического анализа.

Появлению такого количества омонимичных форм способствует и то, что татарский язык придерживается фонетического принципа орфографии. К примеру, при разработке французского-русского и английско-русского переводчиков эта проблема разрешается само собой, так как в этих языках преобладает традиционный принцип написания.

Вообще, недостатки татарской орфографической системы придают работе электронного переводчика дополнительные трудности. Различные написания слов в различных изданиях, сознательное пренебрежение некоторыми авторами уже принятых норм – все это лишь препятствует вхождению татарского языка в общемировую информационную сеть.

Составление электронных переводчиков – необходимый элемент развития тех языковых культур, которые при условиях глобализации, испытывают серьезное давление со стороны «мировых» языков: английского, испанского, русского и т.п.

На современном этапе локальные переводчики имеют очень малое количество языков. «Малые» языки предпочитают онлайн переводчики, в которых не разрабатывается система формально-грамматических правил, правил семантической сочетаемости и проблем контекстуальности (последнее особенно важно для татарского языка). Именно наличие локального переводчика в системе мировых языков позволит внести татарский язык и в мобильные переводчики, и в сотовые телефоны, и в другие технологии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Татарская грамматика: Т.2. Морфология. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. 397 с.

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ГАРӘП ТАМЫРЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҮЗЛӘШТЕРЕЛЕШЕ

Шафикова Р., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Э.Н. Денмөхәммәтова

Татар тел гыйлемендә сүз ясалышы мөстәкыйль бүлек буларак аерылып чыгарыла, бу өлкәдә шактый фәнни эзләнүләр алып барыла. Гарәп тел белемендә сүзләрнең ясалышы, ясалу ысуллары гыйльмүл-иштикак (الا شـ تـ قاق ع لم) һәм аларның үзгәрүе шулай ук гыйльмүс-сарф (الـ صرف ع لم) яки әт-тәсриф (التَّصْرِيفُ) фәннәрендә өйрәнелә. Безнең тикшеренүебез гарәп тамырларының хәзерге татар әдәби теленең сүз ясалышында үзләштерелүен күзәтүне, татар һәм гарәп телләрендә тамырдаш сүзләрне анализлауны максат итеп куя. Татар теленең актив лексикасына кергән күпсанлы гарәп алынмалары лексик-семантик яктан төрле дәрәҗәдә үзләштерелгән. Гарәп теленең лексик-семантик яктан дөньядагы иң бай телләрнең берсе булып торуы билгеле. Телдә бүгенге көнгә кадәр борынгы гарәп теленең асыл тамырлары сакланып калган. Гасырлар дәвамында бу асыл фигыльләргә яңа мәгънә төсмерләре өстәлүе, телнең бай сүзьясалыш ысуллары да аның лексик-семантик үсешендә зур урын алып тора. Әлбәттә, һәр телдә дә алынма лексика семантик яктан үзгәреш кичерә, еш кына татар телендә гарәп алынмаларының мәгънәләренең тараюы күренә. Мондый нәтиҗә ясарга аңлатмалы, ике телле сүзлекләрне күзәтү, ике телдә сүзләрнең семантикасын чагыштыру мөмкинлек бирә.

Берничә мисал карап китик. Гарәп телендә خزن (“хазәнә”) тамыры нәрсәнедер җыю, саклау мәгънәсен белдерә. Гарәп телендә беренче һәм сигезенче бабларда кулланыла. Татар телендә хәзинә сүзе 1) милек, мал-мөлкәт, кыйммәтле әйберләр; 2) яшерелгән акча; 3) табигый байлык; 4) рухи һәм мәдәният байлыклары мәгънәләренә ия [2: 638]. Гарәп телендә бу исемнең мәгънәләре киңрәк, ул шулай ук казна, казначейлык, кассаны да белдерә. Аңлашыла ки, казна (гарәп “хәзинә”) сүзе рус теленә татар теле аша кергән. Гарәп алынмалары сүзлегеннән күренгәнчә, элек телебездә бу мәгънәдә хәзинә сүзе кулланылган [3: 673]. Бу очракта гарәп алынмасының мәгънәсенең тараюы һәм рус теле йогынтысы нәтиҗәсендә фонетик үзгәрешләр кичерүе күзәтелә. Шушы тамырдан ясалган مخزن “махзан” сүзенең татар һәм рус телләрендә кулланылышы кызыклы. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә магазин сүзе сөйләү теленә хас сүз буларак теркәлгән һәм 1) нәрсә белән булса да сәүдә итү өчен төзелгән бина, кибет; 2) апаратта, әсбапта нәрсә булса да салу өчен хезмәт итә торган җайланма дип аңлатылган [2: 351]. Бу сүзнең рус теленә кайчандыр төрки телләр аша кергәне аңлашыла. Чыганак телдә исә бу урын исеменең мәгънәләре киңрәк, һәр очракта да ул нәрсәнеңдер саклану урынын билгели: 1) гомумән саклау урыны, амбар; 2) парк (трамвай, троллейбус һ.б. парклы); 3) кибет; 4) патрон кысасы; 5) Мароккода хакимиятне белдерә.

Татар теленең дини лексикасына караган гарәп алынмаларының мәгънә ягыннан шактый тараюы күзәтелә. Моны әлеге лексик катламга караган сүзләрнең телгә асылда Ислам кануннары һәм мәдәнияте белән бәйле рәвештә үтеп керүе белән аңлатырга мөмкин, шул ук вакытта әлеге лексемалар татар теленең актив лексикасына карамаса да, кулланылыштан гомумән төшеп калмый, ә дингә нисбәтле сакланып кала. Мисал өчен, хәзерге татар телендә хәдис сүзе дини лексикада гына сакланып калган һәм Мөхәммәд пәйгамбәр сөйләгән сүзләр мәгънәсендә кулланыла [2: 637]. Гарәп телендә хәдис сүзе мондый мәгънәләрне белдерә: 1) әңгәмә; 2) интервью; 3) хикәя, риваять; 4) хәдис.

Асылда гарәп алынмалары мәгънә ягыннан татар телендә тарайса да, телебездә аларның яңа семантик төсмер алуы да шактый еш күзәтелә. Моны түбәндәге лексемалар мисалында расларга була. Гарәп телендә عَمِلَ (“гамилә”) фигыле беренче бабта тугыз мәгънәне белдерә: 1) (эш) эшләргә, хезмәт итәргә; 2) эшләргә; 3) эш итәргә;

4) идарә итәргә, җитәкче булырга; 5) эшләнергә, (кемдер) булып китәргә; 6) түләргә, акча түләргә; 7) (нәрсәдер өстендә) эшләргә; 8) грам. башкару; 9) интрига, хәйлә корырга. Бу фигыль 1-8 һәм 10 бапта кулланыла, аннан ясалган масдарлар да шактый. Тамырның татар телендә куллануын күзәтик. Гамәл – 1) эш, хәрәкәт; хәл. 2) мат. Математик хисаплауның төп ысулы, төре. 3) дини Намаз, шәригать буенча мәҗбүри үтәлергә тиеш булган эш; 4) Чара, мөмкинлек, ысул, әмәл [2: 122]. Татар телендә бу тамырдан фонетик ысул белән әмәл сүзе ясалган. Сүзлектә аның мондый мәгънәләре теркәлгән: әмәл – 1) нинди дә булса берәр эшне, бурычны үтәү, башкару өчен кирәкле эшчәнлек, хәрәкәт, чара. 2) Үзлегеңнән генә күрелгән дәвалау чарасы [2: 748]. Шул рәвешле, "гамәлә" тамырыннан тулаем яңа мәгънә төсмерләренә ия булган тамыр һәм аңа тамырдаш сүзләр барлыкка килгәнлеген күрәбез: әмәлле – елгыр, чос, һәрчак җаен-юлын таба торган. Әмәллек – (диал) дәвалау чарасы. Әмәлче – 1) хәйләкәр, төрле кыек эшләргә оста кеше; 2) бик гади имче, им-том итүче [2: 748]. Мәгънә киңәюе телебездә алынмадан фонетик ысул белән яңа сүз ясалган очракларда еш күзәтелә. Моңа хикәя(т) – әкият, хәзер – әзер, хаҗәт – әҗәт кебек мисалларда да ачык күрәбез.

Алынма сүзләрнең чыганак һәм алынмалар кергән телдә мәгънәләре тулаем үзгәрү очраклары еш күзәтелми. Татар телендә дә гарәп алынмаларының мәгънәсе нигездә саклана, әмма үзгәрү, тәңгәл килмәүгә мисаллар китерергә мөмкин. Гарәп телендә عار ("гарь") исеме, татар телендәге кебек үк, оят, хурлыкны белдерә [2: 123]. Татар телендә бу сүздән ясалган әр сүзенең мәгънә үзгәреше кызык. Әр сүзе тиргәү, тиргәш, орышу мәгънәләрен белдерә башлаган [2: 748]. Әлеге исемнән шушы ук мәгънә төсмерләрен белдергән *әрләү, әрләш, әрләшү* сүзләре ясалган.

Күп кенә гарәп тамырлары татар телендә бер яки чыганак тел белән чагыштырганда таррак мәгънәдә кулланыла. Гарәп алынмаларының телебездә яңа семантик төсмер алуы шулай ук шактый еш күзәтелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. М.: Издатель Валерий Костин, 2007 г. 944 с.

2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 848 б.

3. Хәмзин К.З. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге (Татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре) / К.З. Хәмзин, М.И. Мәхмүтов, Г.Ш. Сәйфуллин. Казан: Иман, 1993. 856 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ АЛМАШЛЫК СҮЗ ТӨРКЕМЕН УЕН ТЕХНОЛОГИЯСЕНӘ НИГЕЗЛӘП ӨЙРӘТҮ

Шәехова А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд, доц. М.М. Шәкүрова

Татар телен чит тел буларак өйрәтү процессында уеннардан файдалану укучыны белем алырга, укуга дәртләндерә, анда фән белән кызыксыну уята. Бала уйнамый тора алмый. Уен – белем алу да, тормышка өйрәнү чарасы да. Гомумән, уен барышында балаларда ирекле ярыш рухы, иҗади тапкырлык, үткенлек, өлгерлек, җитезлек кебек бик кирәкле сыйфатлар тәрбияләнә.

Әдәп-тәртип кагыйдәләрен үтәү гадәте дә уенда камилләшә. Оста итеп оештырылган уен балаларда телгә карата зур кызыксыну уята. Уеннар баланы уйларга, эзләнергә этәрә, телне белүнең тормышта кирәклегенә төшендерә. Уен барышында балалар бердәмлеккә омтыла, үзара ярдәмләшеп, биремнәр үтәгәндә, аларда үз көчләренә ышаныч тәрбияләнә.

Бүгенге көндә без “традицион белем бирү”, “педагогик технология”, “белем бирү технологиясе”, “инновация” төшенчәләре белән еш очрашабыз. Татар теле дәресләрендә кулланган төрле уеннар да бүгенге көндә бик отышлы файдаланылган педагогик технология буларак карала. Педагогик технологияләрнең төрле классификацияләре бар. Ләкин безне нәкъ уен технологиясе кызыксындыра. Мәкаләдә татар теле дәресләрендә алмашлык сүз төркемен өйрәткәндә, уен технологиясен куллану ысулларына игътибар иттек.

Татар теле дәресләрендә уеннар алмашлык сүз төркеменә бәйле төшенчәләрне үзләштергәндә, теманы өйрәнгәндә, яңа материалны аңлатканда һәм ныгытканда, сөйләм эшчәнлегенең телдән төрләренә өйрәткәндә кулланыла ала. Татар теле грамматикасына бәйле рәвештә, уеннарны без түбәндәге төркемнәргә бүлдек: фонетик уеннар; лексик уеннар; сүз ясалышы һәм морфемикага бәйле уеннар; морфологик уеннар; синтаксик уеннар һ.б.

Башлангыч сыйныфларда укучылар күбрәк зат алмашлыклары (мин, син, ул, без, сез, алар) белән эшлиләр. Ә урта сыйныфларда без инде алмашлыкның төркемчәләре белән якыннанрак таныша башлыйбыз. Татар теле дәресләрендә алмашлык сүз төркемен өйрәтүгә бәйле кайбер кызыклы һәм мавыктыргыч уеннарны карап үтик.

Дәресләрдә иң яратып кулланган һәм шулай ук укучыларның күңеленә яткан уеннарның берсе – татарча мультфильмнан ишеткән алмашлыкларны язып алу. Бу уен укучыларның игътибар булуын таләп итә. Мәсәлән, “Алтын бөртекләр” исемле мультфильмнан 6 нчы сыйныф укучылары түбәндәге алмашлыкларны ишетеп язып алдылар: аларның, үзе, үз, мин, сезне, үзегез, без, үзебез, син, безгә, ул, аны, әнә, алар, менә, шул, болай, миңа, шулар, аларны, үзләрен һ.б. Аннан соң без һәр алмашлыкның төркемчәсен әйтеп, аның җөмләдә кайсы кисәк булып килүен билгелибез.

Татар теленә өйрәткәндә, бигрәк тә рус телендә сөйләшүче балаларны, рольле уеннар аеруча актив кулланыла. Бу уеннарның өйрәтү мөмкинлекләре зур, һәм тәкъдим ителгән ситуацияләрдә укучылар алар белән иркен эш итәләр. Шуның белән беррәттән, укучыларның дәрес белән кызыксынулары арта, тел һәм сөйләм материалын өйрәнү дә нәтиҗәлерәк була. Рольле уенны парлап һәм төркемнәрдә дә оештырырга мөмкин. Дәрестә укытучы һәм укучы булып уйнарга мөмкин. Ләкин укытучы ролендә гади укучы була. Мәсәлән, алмашлык темасын кабатлаганда, укытучы сораулар бирә, ә укучы мисаллар белән җавап бирергә тиеш була. Шулай ук диалогларны сәхнәләштергәндә, исем урынына алмашлыкларны кулланырга мөмкин.

Дәрес-шоу уенын алмашлык сүз төркемен тулысынча үткәч, кабатлау рәвешендә үткәрергә мөмкин. Дәресне уздыру өчен, сыйныф берничә төркемгә бүленә, һәм һәр төркем үзенең җитәкчесен сайлый. Төркемнең җитәкчесе укытучы биргән тема буенча әңгәмә оештырырга һәм аны сыйныфка тәкъдим итәргә тиеш. Алмашлыкка бәйле түбәндәге темаларны аерып чыгарырга мөмкин: зат алмашлыклары, күрсәтү алмашлыклары, сорау алмашлыклары, билгеләү алмашлыклары, билгесезлек алмашлыклары һ.б. яки исем алмашлыклары, сыйфат алмашлыклары, рәвеш алмашлыклары, сан алмашлыклары һ.б. Әңгәмәгә башка төркем укучылары да кушыла. Шул тәртиптә барлык төркемнәр дә үзләренең темалары буенча чыгышлар ясый.

“Нәрсә? Кайда? Кайчан?” дәрес-уены телетапшыру үрнәгендә алып барыла. Аны алмашлык темасы буенча алган белем һәм күнекмәләрне тикшерү максатыннан оештырырга була. Мәсәлән, теманы өйрәнеп бетергәч, чирек, уку елы ахырында һ.б.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, уен – сөйләм телен, туган телне өйрәтү, камилләштерүнең иң үтемле һәм нәтиҗәле чарасы. Бигрәк тә сүзле уеннар туган телендә иркен сөйләшә алмаган татар балаларын ана теленә өйрәтүдә яхшы нәтиҗә бирә.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закирова К.В. Уйный-уйный үсәбез. Казан : Мәгариф, 2005. 68 б.
2. Низамов Р.А. Педагогик уйланулар. Казан : Мәгариф, 1994. 324 б.
3. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 302 б.
4. https://infourok.ru/obobschenie-pedagogicheskogo-opita-igrovie-tehnologii-na-urokah-tatarskogo-yazika-kak-odno-iz-sredstv-realizacii-sistemnodeyatel-714536.html

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР ҺӘМ АЛАРНЫҢ РУС ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘСЕ

Шакирҗанова А., Кукмара, 3 нче мәктәп, XI сыйныф

Җит. – Н.Н. Шакирҗанова

Рус теленнән татар теленә тәрҗемә итү безнең ерак бабаларыбыз тарихына ук барып тоташа. Кайбер галимнәр фразеологик берәмлекләрне тәрҗемә итеп булмый дигән фикерләр җиткергәннәр. Ләкин тәрҗемә әсәрләрен уку барышында фразеологизмнар белән еш очрашабыз һәм аларның тәрҗемәләре белән танышабыз. Татар әдәбияты әсәрләренең рус теленә тәрҗемә ителүе нәтиҗәсендә күп кенә берәмлекләр рус теленә дә калькалаштырылды. Татар теленә өйрәтү рус теле белән чагыштырып алып барыла. Дәресләрдә без шулай ук “Фразеологизмнар” темасы белән танышабыз.

Дәресләрдә без татар теленең фразеологик байлыгы белән танышабыз, сөйләм телендә, гамәлдә кулланырга, башка тел күренешләреннән аера белергә өйрәнәбез.

Рус теле белән чагыштырып өйрәнгәндә безгә фразеологизмнарның мәгънәсен аңларга күпкә җиңелрәк. Әдәби әсәрләр укыганда да, фразеологизмнарның мәгънәсен аңлау, безгә авторның телен аңларга, әсәрне анализлауга җиңеллек тудыра.

Телдәге сүзтезмәләр бер сүз белән генә түгел, ә үзгәртелми, таркалмый торган тотрыклы сүзтезмәләр белән дә белдереләр: авыз еру – көлү, авызына су кабу – дәшмәү. Телдәге мондый сүзтезмәләрне фразеологизмнар (грек.phrasis — тәгъбир, сөйләм әйләнмәсе, logos-өйрәнү) дип атыйлар.

Фразеологизмнарны ирекле сүзтезмәләр бедән бутарга ярамый. Фразеологик сүзтезмәләр кимендә ике сүздән торалар,

телдә үзгәрешсез яшиләр, сөйләмгә әзер килеш керәләр; алар составындагы сүзләр арасына башка сүзләрне өстәп куярга мөмкин түгел. Фразеологизмнар бер сүз белән алыштырып була: куян йөрәк – куркак, кот очу – курку.

Фразеологик ныгымаларда компонентларының аеруча нык бердәмлеге күзәтелә. Сүзләрнең мөстәкыйль мәгънәләре тулысынча югалган булса, бөтеннең мәгънәсе аерым кисәкләрнең мәгънәсеннән килеп чыкмый: чәчләр үрә тору – жгучий страх; ут белән су арасында – между двух огней.

Фразеологик бердәмлекләрдә компонентлар арасындагы бәйләнешләр йомшара төшә. Монда да сүзләрнең мәгънәләре мөстәкыйль түгел, бөтеннең мәгънәсен алар бергә бирәләр: ике куян койрыгын бергә тоту – гнаться за двумя зайцами; телеңне тыю – держать язык за зубами.

Фразеологик тезмәләрдә компонентлар арасында бәйләнеш тагын да йомшаграк, алар ирекле сүзтезмәләргә якын торалар. Бер сүз – туры, икенчесе күчерелмә мәгънәдә килә. Шуңа күрә бөтеннеә мәгънәсе өлешләрнең мәгънәләренә шактый бәйләнгән була. Мәсәлән: борын күтәрү – задирать нос, күз ташлау-бросить взгляд.

Фразеологизм составында икедән алып җиде сүзгә хәтле компонент булырга мөмкин. Мәсәлән: зыян салу – наносить вред; арадан кара мәче үтү – пробежала черная кошка; телең булмаса карга күтәреп китәр иде – что бы ты делал без своего языка һ.б.

Фазеологизмның бер телдән икенче телгә үтеп керүе берьяклы гына процесс түгел: ул рус теленнән татар теленә кергән кебек, татар теленнән рус теленә дә күчә, калькалаша. В. Виноградов тәрҗемә итүнең өч юлын күрсәтә.

1. Фразеологик эквивалент – икенче телдә шундый ук фразеологик әйтелмәне табу. Смотреть через пальцы- бармак аша карау, ставить вопрос ребром – сорауны кабыргасы белән кую, ставить точку – нокта кую.

2. Тулы булмаган фразеологик эквивалент – һәрбер мәгънәдә дә тулы булмаган фразеологизм белән тәрҗемә итү. Ягъни телдә икенче мәгънәсе булу шарт булып тора, ләкин бу телдә сирәк күренеш. Не входить в рамку – тәртәгә сыймау, как без рук- ике кулсыз калу.

3. Бер сүздән торган өлешчә эквивалент. (однословные частичные эквиваленты)

Тәрҗемә әсәрләрдә фразеологик эквивалентлар түбәндәгечә чагылыш таба: набрать в рот воды – авызга су кабу. Чего ж воды в рот набрали, досадуя спросил Иван Алексеевич. (М. Шолохов. “Тихий Дон”). – Ник авызыгызга су каптыгыз? – дип, ачуы килебрәк сорады Иван Алексеевич (М.Шолохов “Тын Дон”).

Бу күренеш, гадәттә, әсәрләрне бер телдән икенче телгә тәрҗемә иткәндә күзәтелә.

Фразеологик берәмлекләр язучыга геройның портретын тасвирлауда, эчке дөньясын ачуда, вакыйга – күренешләрне чагылдыруда ярдәм итә, әсәр теленең халыкчанлыгын, гадилеген, аһәңле яңгырашын тәэмин итә.

Мин Г.Бәшировның “Туган ягым – яшел бишек” әсәреннән өзекләргә тукталып үтәргә телим.

“Озак та үтми, мин башым-аягым белән татлы йокыга чумам.” Баш-аяк белән йокыга чуму фразеологизмы аша автор нык һәм тиз йоклап китү турында әйтә. Г. Бәширов шулай ук түбәндәге фразеологизмнарны куллана: күңелгә хуш килү, башын ташка орырдай, очын-очка ялгап, каш сикертү,китап җене кагылу.

Шулай ук, без укыган Ш. Рәкыйповның “Чәчәкләр сөйли белә” әсәреннән өзекләрдә фразеологизмнарны очратырга мөмкин: “Үземнең дә *колакка чалынганы* бар” һ.б.

Чыгышымны йомгаклап шуны әйтәсем килә: сөйләмебездәге һәр сүз, телнең һәр берәмлеге, шул исәптән фразеологизмнар да, энҗе бөртегенә бәрабәр. Туган телен кадерләп саклау һәр кешенең изге бурычы.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. Казан: Таткитнәшр.,1982. 174 б.

2. Байрамова Л.К. Учебный тематический русско-татарский фразеологический словарь. Казань. Тат. книж. изд-во, 1991. 158 с.

3. Бәширов Г. Сайланма әсәрләр. Казан: Хәтер, 2006. 511 б.

4. Хәбибуллина З.Н., Фәрдиева Х.Г., Хуҗиәхмәтов Ә.Н. Татар әдәбияты 8. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 208 б.

СӨЙЛӘМЕБЕЗ ТӨЗЕКМЕ?

Шакирова А., Казан, 180 нче гимназия, X сыйныф

Җит. – филол. фән. канд. Х.Х. Сөләйманова

Дөрес сөйләм күнекмәләренә ия булу, ягъни татар әдәби теленең нормаларын кулланып эш итә белү культуралылыкның аерылгысыз бер өлеше булып тора. Әйтергә теләгән фикерне

тыңлаучыга тулы, төгәл һәм ачык итеп җиткерү өчен тел чараларын дөрес һәм матур итеп куллана белү бик әһәмиятле.

Бүгенге көн таләпләре белән мөнәсәбәтле рәвештә без бу эшебездә әдәби сөйләмгә куела торган таләпләрне билгеләргә, һәм аларны бүгенге көн таләпләре белән чагыштырырга, тиешле нәтиҗәләрне чыгарырга тырыштык. Куелган максаттан чыгып, түбәндәге бурычларны билгеләдек: татар әдәби теле турында кыскача мәгълүмат бирү; әдәби тел практикасында бүгенге көндәге әһәмиятле мәсьәләләрен тикшерү; татар теленең бүгенге яшәешендәге әдәби тел нормаларының торышын күзәтү.

Тел культурасы дигән төшенчә әдәби тел нормаларын яхшырту, камилләштерү чараларын һәм шул юлдагы эшләрне үз эченә ала. Тел культурасына ия булу исә әдәби телнең нормаларын тулысынча өйрәнеп үзләштерүдән гыйбарәт.

Татар теле культурасының нигезләре уку-укыту эшләре ана телендә куелган мәктәпләрдә һәм балалар бакчаларында салына. Сүз осталары тарафыннан татар әдәби телендә иҗат ителгән матур әдәбият әсәрләрен, публицистик һәм фәнни әдәбиятны игътибар белән аңлап уку мөһим. Татар әдәби теле осталарының телдән чыгышларын, шулай ук, игътибар белән тыңлау зарур. Тел культурасы турында язылып, басылып чыккан матбугат әсәрләреннән, махсус кулланма һәм белешмәләрдән файдалану да бик отышлы. Тел культурасын күтәрү, үстерү буенча һәрбер кешенең үз иҗади активлыгы була. Кешенең тел культурасы өлкәсендәге үз иҗади активлыгы төрле юллар белән гамәлгә ашырылырга мөмкин. Әйтергә кирәк, һәрбер татар милләтеннән булган кешегә үзенең тел культурасын камилләштерү өстендә эшләргә чиксез мөмкинлекләр бар. Бары үз теленә җитди карарга, телеңне яратырга, үз сөйләмеңә игътибарлы булырга гына кирәк.

Әдәби тел нормаларының тел кулланылышында саклануы мәҗбүри. Аларның саклануы өчен әдәби телебезнең язма һәм сөйләү төрләрендә, шул ике төрнең барлык стильләрендә түбәндәге таләпләр үтәлергә тиеш: төгәллек, ачыклык, сафлык, җыйнаклык һәм аһәңлелек.

1. Төгәллек. Бу таләп татар әдәби телендәге сөйләмнең билгеле тарихи чорда урнашкан әдәби нормаларга туры килүен, сөйләмдә ялгышлык булмавын күздә тота. Билгеле төшенчәне, эчтәлекне тәгъбир иткәндә анда лексик, фонетик-орфоэпик, грамматик, стилистик һәм орфографик яклардан хата булмаска

тиеш. Беренче чиратта ияручe сүз белән ияртүче сүзнең бер-берсенә бәйләнешен һәрвакыт истә тоту таләп ителә. Әлеге кагыйдә бүгенге көн татар әдәби теле сөйләмендә ничек чагылыш таба икән, мисалларга игътибар итик: 1) Мәгариф үзәгендә 2013 елдан бирле эшләп килгән Ч.Айтматов тормышы һәм иҗатына багышланган “И дольше века длится день...” (“Гасырдан да озын көн...”) дип исемләнгән музейда язучының костюмнары, көндәлек кирәк-ярак әйберләре, китаплары саклана. Мәгариф үзәгендә 2013 елдан бирле эшләп килгән дигән сүзләрдән соң ук Ч.Айтматов сүзләре тора һәм ул *Мәгариф үзәгендә 2013 елдан бирле Ч.Айтматов эшләп килгән* дип аңлашыла. Ә чынлыкта Мәгариф үзәгендә 2013 елдан бирле эшләп килгән музей турында сүз бара. Шуңа күрә җөмләне, төгәл итеп, башкача төзергә кирәк. 2) Әйе, укытучы үз фәне өлкәсендәге барлык яңалыклардан хәбәрдар булганда һәм шул яңалыкларны дәресендә урынлы файдаланганда гына уңышка ирешеп була. Бу җөмләдәге *шул яңалыкларны* сүзләре урынына *аларны* алмашлыгын кулланырга кирәк. Мисаллардан күренгәнчә, бүгенге көндә дә әдәби сөйләмдә төгәллек таләбе тулысынча үтәлми.

2. Ачыклык яки җиңел аңлаешлылык. Үзе төбәлгән кешеләргә карата сөйләмнең җиңел, анык аңлаешлы булуы “ачыклык” дип атала. Сөйләмдә ачыклыкның булмавы яки җитешмәве, күбесенчә, анда аңлаешсыз яки авыр аңлаешлы сүзләр, чит сүзләр, ят формалар, тәгъбир һәм синтаксик төзелмәләр катнашудан килә. Мәсәлән, түбәндәге җөмләләрдә ачыклык җитешмәү күренеп тора: Укучылар гаилә кыйммәтләре турында өлгергән фикерләр (үз фикерләрен дөресрәк булыр иде) әйтәләр. ТР мәдәнияте көннәре кысаларында (барышында булырга тиеш югыйсә!) халык кәсепчелеге күргәзмәсе, “Бүгенге Татарстан” дигән фотокүргәзмә ачылды. Шунысы кызык: бүгенге көн әдәбиятыбызда, радио һәм телевидениедә кыса сүзе бик популярлашты. Кыса билгеле бер чик дигән төшенчәне күзаллый. Безнеңчә кыса сүзен синонимик рәт белән алмаштырсак, сөйләмебездә җиңел аңлаешлылык тулысынча хөкем сөрер иде.

3. Сафлык. Бу таләп әдәби сөйләмдә лексик, фонетик, грамматик, стилистик яктан кытыршылыклар, чуарлыклар урын алмаска тиешлекне, сөйләмнең андый күренешләрдән чиста, саф булуын күздә тота. Чөнки алар сөйләмнең тыңлаучыга һәм укучыга җиңел аңлаешлылыгын киметә. Кирәксезгә бүтән тел сүзләрен, борынгы диалекталь яки гади сөйләм сүзләрен, фонетик

күренешләрне һәм синтаксик әйләнмәләрне куллану әдәби сөйләмнең сафлыгын боза, шуның белән бергә аның әйтелү, укылу җиңеллеге дә кимергә мөмкин. Моңа мисаллар: Шәхси фикере, идеяләре булган, фантазияле, иҗади сәләтле, эшлекле укучылар әзерләү өчен укытучы үзе дә һәр өлкәдә компетентлы, интеллектуаль үсешкә, педагогик этикага, культурага ия булырга, корпоратив фикер йөртә белергә тиеш. Ә яңа ФГОС (ФДББС кирәк) ул – яңача фикерләү. Вузның (дөресе: югары уку йортларының) уку-укыту эшчәнлегендә нәрсә үзгәрде соң?

Күренә ки, кагыйдә белән исәпләшмәү таләптән читкә тайпылуга китерә. Әлеге хаталар кат-кат җентекләп укыганда күзгә ташланалар бит. Газета-журналларыбыз теле укучылар теленә дә "йогачак", хаталар әдәби телдән җирле сөйләм теленә күчерелә дигән сүз бит инде бу.

4. Җыйнаклык. Бу таләп әдәби сөйләмдә билгеле төшенчәне, уйны аңлату өчен кирәк булмаган, артык тел чаралары (сүз, термин, сүз формасы, синтаксик чаралар, урынсыз кабатлаулар һ.б.) булмаска тиешлекне күздә тота.

Түбәндәге җөмләләрдә җыйнаклыкка каршы килә торган күренешләр бар: *Гаиләдә өч буын яшәгәндә генә тулы бәхетле гаилә булырга мөмкин!* Дөресе: *Өч буын вәкиле яшәгәндә генә гаиләдә тулы бәхет булырга мөмкин!* Кабатлау җөмләне ямьсезләтә. Мөмкин кадәр әлеге кабатлаулардан чыгу юлын эзләргә кирәк. Белмим, әллә игътибар җитенкерәми, әллә безгә билгесез башка сәбәпләр бар, әмма матур әдәбият һәм публицистика стиле һич кенә бу хаталардан "котыла" алмый. Кабатлау җирле сөйләштә бик күп, моны без курыкмыйча әйтәбез, барны юк дип булмый. Шулай да хаталардан котылырга бик кирәк һәм тиешбез.

5. Аһәңлелек. Сөйләмнең һәм аның кисәкләренең әйтелеш, укылыш, ишетелү һәм аңлау ягыннан уңайлылыгы аһәңлелек дип атала. Бу таләп җиңел һәм аңлаешлы укуны тәэмин итәргә, шуның белән ул укылганны тыңлаучыга җиңел аңлау мөмкинлеген тудырырга тиеш. Телдән сөйләгәндә бу таләпнең әһәмияте тагы да зуррак. Чөнки аһәңсез сөйләм тыңлаучыны тиешенчә кызыксындырмый; сөйләмнең эчтәлеге әһәмиятле булса да, тыңлаучыны үзенә тиешенчә тарта алмый. Хаталы мисалны күздән кичерик: *Укытучылар җәмгыятьтә барган үзгәрешләрне авырыксынуларсыз кабул итеп, заман белән бергә атлыйлар*. Җөмлә структур яктан төзек. Әмма аһәңлелек җитенкерәми. Безнең

таләпнең төп шарты: җөмлә тыңлаучы тарафыннан тулы һәм аңлаешлы кабул ителсен өчен, ул аһәңле һәм төзек булырга тиеш. Әлеге җөмләдә күп иҗекле сүз урынсыз кулланылган. Шулай булгач, җөмләне түбәндәгечә үзгәртсәк, ул укучылар тарафыннан тулы һәм дөрес мәгънәдә кабул ителер иде. Ягъни: *Укытучылар җәмгыятьтә барган үзгәрешләрне кабул итеп, заман белән бергә атлыйлар.* Гади һәм аңлаешлы яңгырый.

Югарыда, тикшерелеп үтелгән мисаллардан күренгәнчә, телнең әдәби нормага карата таләпләре гаять катлаулы һәм җаваплы. Әдәби телне үстерү, камилләштерү эше, беренче чиратта, һәрбер телнең үзендә булган, шунда яшәп килә торган чараларны шул телнең эчке закончалыклары нигезендә иҗади файдалану юлы белән барырга тиеш. Һәрбер әдәби тел үзенең яшәештәге халәтенә туры килә торган үзгәрешләр, яңалыклар кертү һәм чит тел элементлары алу юлы белән дә үзен тулыландыра, үстерә.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллина Р.С. Риторика һәм интонация. Яр Чаллы, 1999. 396 б.

2. Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләләре. Яр Чаллы, 1997. 128 б.

3. Хаков В.Х. Татар әдәби теле (Стилистика). Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 304 б.

4. Хаков В.Х. В. Хангилдин турында хатирәләр // Фән һәм тел. № 1. 2006.

5. Хангилдин В.Н. Татар теле культурасының кайбер мәсьәләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 96 б.

6. Җамалетдинова Ф. “Мин әйттем”нән узасы иде // Ватаным Татарстан. 2006. 6 ноябрь. № 230. Б. 3.

“ЛӘҺҖӘИ ТАТАРИ” ҺӘМ “ЛӘҺҖӘИ ОСМАНИ” ХЕЗМӘТЛӘРЕ

Шенер С., КФУ, магистрант I курс

Фән. җит. – филол. фән. докт, проф. Ә.Ш. Юсупова

К. Насыйри Һәм Әхмет Вәфик Паша – татар һәм төрек теле фәнне өчен мөһим кешеләр. Аларның икесе дә аңлатмалы сүзлек язганнар. Бу фәнни эшебез “Ләһҗәи татари” һәм “Ләһҗәи османи” турында кыскача мәгълүмат туплауга багышланган.

“Ләһҗәи татари”нең авторы мәгърифәтче, тарихчы, этнограф, тел белгече һәм әдип Каюм (Габделкаюм) Габденнасыйр улы Насыйри 1825 елның 14 февралендә туган. «Касыймия» мәдрәсәсендә белем алган. К. Насыйри татар халкы өчен күп әсәрләр язып калдырган. Шуларның берсе – “Ләһҗәи татари”. К. Насыйри “Ләһҗәи татари” исемендәге сүзлекне 1895 елда язган. Бу сүзлек татар теленең беренче аңлатмалы сүзлеге булып тора. Бу

сүзлеккә кадәр бер төрки телдә дә аңлатмалы сүзлек басылганы булмаган. Бу сүзлек ун меңгә якын сүзне, сүз тезмәләрен һәм тотрыклы гыйбарәләрне үз эченә ала. Каюм Насыйри тел турында фикерләрен дә сүзлектә аңлаткан. Сүзлектә һәр сүз өчен мисаллар бирелгән. Кайберләре өчен табышмаклар, мәкальләр дә тәкъдим ителгән. Кайбер сүзләрнең фарсы һәм гарәп телендәге тәрҗемәсе дә бирелгән. Моннан тыш, сүзләрнең диалектлар арасындагы бәйләнеше ачыкланган. Моннан аңлашыла: К. Насыйри төрек диалектларының тел системасы турында фикер йөртә алган.

“Ләһҗәи османи”нең авторы Әхмет Вәфик Паша Госманлы империясендә беренче тюрколог булган. Ул дәүләт эшлеклесе, дипломат, тәрҗемәче һәм драматург хезмәтләрен дә башкарган. Әхмет Вәфик Паша да Каюм Насыйри кебек үк күп әсәрләр язып калдырган. Төрек теленең беренче аңлатмалы сүзлеге (Lehçe-i Osmani) булган “Ләһҗәи османи”не язган. Сүзлекнең беренче басмасы – 1876 елда, икенче басмасы 1890 елда дөнья күргән. Беренче басмада төрекчә, гарәпчә, фарсыча сүзләр тупланган. Икенче басмада төрекчә сүзләр һәм гарәп, фарсы алынмалары да бар. Бу яңалыклар Осман төрекчәсе сүзләрен көнчыгышта кулланылышта булган һәм иске формасында күрсәткән. Автор төрекчә сүзләрнең тамырлары һәм алардан ясалган сүзләрне күрсәтеп, халык әйтемнәрен дә алар белән бергә биргән. Бу әсәр төрек тарихи, диалектлары, географиясе турында мәгълүмат алуда мөһим урын алып тора.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, Каюм Насыйри Һәм Әхмет Вәфик Паша үз теллерендә беренче аңлатмалы сүзлекләре язганнар. Ягъни, “Ләһҗәи татари” Һәм “Ләһҗәи османи” тюркологиядә мөһим әсәрләрдер.

Ике галим дә сүзлекләрендә мисаллар, табышмаклар, мәкальләр биреп барган. Кайбер сүзләр өчен әлеге сүзләрнең фарсы һәм гарәп теллерендәге тәрҗемәсе бирелгән. Сүзләр һәм диалектлар арасындагы бәйләнеше дә ачыкланган. Ике хезмәт тә Каюм Насыйри Һәм Әхмет Вәфик Пашаның төрки телләр системасын яхшы белүләрен күрсәтә.

ӘДӘБИЯТ

1. Çağatay S. Abd-ül-Kayyum Nasırî. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1952. 147 c.

2. Abdü’n-nasır oğlu, Abdü’l Kayyum.Lehçe-i Tatarî, cild-i evvel. Kazan, 1895, 226 c.; cild-isâni. Kazan, 1896, 106 c.

3. Әхмет Вәфик Паша http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c02/c020138.pdf

ОСОБЕННОСТИ КРЕОЛИЗОВАННЫХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ
(на примере татарских интернет СМИ)

Шигапова Г., КФУ, студент II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Г.Р. Мугтасимова

Креолизованный текст – это текст, который содержит в себе вербальные знаки и невербальные (чаще всего изображения). Креолизованные тексты могут быть текстами с частичной креолизацией и текстами с полной креолизацией.

Интернет-реклама обладает рядом преимуществ: более низкая стоимость, широчайший охват целевой аудитории. Важным свойством интернет-рекламы является связь с аудиторией, более выраженная, чем у традиционных средств коммуникации. Традиционно потребитель о товаре, фирме, услуге или идее оповещается осуществляется через такие средства информации, как телевидение, радио, печатные издания, телефон. Ее отличительной чертой является интерактивность, то есть возможность немедленной реакции на обращение.

В данный работе мы обратили внимание татарские рекламные материалы в Интернете. В таких СМИ заголовки рекламы чаще всего даны на английском языке, например, «Yummy music», «JADIDfest» проекты, «Vegan Day» студиясе, «Divan» кофе-коворкингы, «Good goods» – агачтан, полимер кызылбалчыктан, зәркан сумаладан дизайн аксессуарлар булдыручы казан маркасы, “ABAU» бренды и др. Как видно из примеров, они переведены методом транслитерации. Кроме того есть и такие примеры: «Казань глазами инженера» проекты, «Солнце внутри» – мөмкинлекләре чикләнгән кешеләрне берләштерүче мәйдан, такси «Татары рулят» – беренче татарча такси, «Саида» балачактан килми китәсе. Из этих примеров видно, что и на татарских рекламных текстах используются оригинальные названия татарских брендов. А вот еще один пример, где название конкурса приводится на двух языках: «Созвездие-Йолдызлык». Это можно обьяснить тем, что конкурс проводится на двух государственных языках.

Мы выявили, что большинство татарских реклам имеют только частичную креолизацию. В них изображения играют только роль фона. Например, в рекламе клуба «Тарихи бранч» фоном дается старая фотография, изображающая революционные действия. Это, в какой-то степени, привлекает внимание и создает особенную атмосферу. Такие же примеры можно привести из рекламы «Акыл

фабрикасы», «Татарча диктант», «ABAU» и медиа-лаборатории «ТАВЫШ». Интересным примером данного типа рекламных тектов является реклама-приглашение на кастинг клуба «Сәләт». Но в рекламных текстах именно изображение играет важную роль. И в этих примерах изображение должно присутствовать для большей красочности.

В последнее время в интернет пространстве все чаще встречаются объявления с использованием хештегов других графических средств прямо в названии. Например, реклама радиопрограммы "#казанкайный", "@MinemYaratkanTatarTelem".

Есть интересные примеры частичных креолизованных текстов, где один предмет выступает вместо буквы в слове. Например, в названии татарской сети быстрого питания «Түбәтәй», вместо *й* стоит буква *и* с татарским орнаментом вместо черточки. В «Күңел радиосы» вместо буквы *ү* – растение с бабочкой. А слова «Болгар радиосы музыкаль премиясе» окрашены в золотистый оттенок как сам приз – золотая звезда. В рекламе детского садика «Ябалак» буква *б* изображается как ветка для совы. Такие же примеры можно привести и в рекламных текстах компании «Байлар», «Хәлбуки», интеллектуальная игра «Ябалак», детский сад «Ябалак», центр «Әкият» и др. Нужно подчеркнуть, что в этих названиях изображения используется и как обьяснение названия.

Интересны примеры с текстами с полной креолизацией. В рекламе хореографического спектакля «Әлиф» первая буква арабского алфавита әлиф «I» представлена фигурой исполнителя. Надпись «Татарча casual» заманча милли кием» изображена прямо на платье. Реклама творческой студии Алии Фаздаловой «Ostabikә» выполнена тоже оригинально. Вместо буквы *i* использовано изображение ниток, а вместо *O* изображена пуговица. Также в надписи ярко выделяется графический знак *ә*. Логотип группы «Зәринә һәм Cheek La Week» вбирает в себя несколько особенностей. Это креолизованный шрифт, транслитерация и использование фоном рисунка грецких орехов.

К таким примерам относится и реклама разных групп в социальной сети Вконтакте: «Татарчәйт», «Печән базары» на фоне новостной передачи на Первом канале.

Интертекстуальность в креолизованных татарских рекламных текстах тоже имеет место быть. Интернет-реклама «Татарча мафия» изображена на фоне главного мафиози Святой

отец. Реклама интернет группы «Җиһан» выполнен в стиле супергероев. Только вместо супермена представлен поэт Г. Тукай.

Таким образом, креолизаванные рекламные тексты на татарском языке в Интернете представлены, прежде всего, с помощью транслитерации. Мы выявили, что в таких текстах, в основном, используется частичная креолизация. Особый интерес вызывают тексты с полной креолизацией. Как мы выявили, татарские интернет тексты не сторонятся интертекстуальности и использования разнообразных графических средств.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): М.: Академия, 2003. 128 с.

2. Ворошилова М.В. Креолизованный текст: аспекты изучения. Вып. 20. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2006. С. 180-189.

3. Гарифуллин В.З. Развитие Интернета на татарском языке // СМИ в публичной сфере. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2011. С. 251-252.

4. Низамов И. Татар рекламы: кичә һәм бүген // Казан утлары. 1995. № 6. Б. 170-175.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING FEELINGS AND EMOTIONS

Sabirova R., Yarullina A., KFU, 4th year student

Supervisor – an assistant prof. Yashina M.E.

At all times the language is the most distinctive feature of the ethnos. It is interesting to see whether there is a national expression, unlike the mentality and what it is expressed with the language designation of feelings and emotions that are a real part of our lives and has a significant impact on human behavior. This research focuses on the comparative study of phraseological units expressing feelings and emotions on a material of English, Russian and Tatar languages. The present work is an analysis of semantic features, internal form and meaning of phraseological units. A comparison of the different languages of phraseology helps to clarify the emotional evaluation of events, taking into account the specifics of mentality of native speakers. Without knowledge of the idiom is impossible to understand the true meaning of any idiomatic expression.

In our research we adhere to a broad understanding of phraseology, the object of which are all stable combinations of words with a complicated value with the signs of stability and reproducibility.

There are groups of the phraseological units denoting human condition:

1) indicating the physical condition of the person: illness, fatigue, hunger, cold, and other.

For example, there is an idiom that expresses extreme irritation: *Russian «get out of themselves», English «to fly off the handle» (сорваться с ручки), Tatar «чыгырдан чыгу» (выйти из кожи).*

2) denoting psycho and physical condition of human: joy, sadness, love etc. For example, there is an idiom denoting extreme joy and happiness: *Russian phrase «быть на седьмом небе от счастья»,it is translated into English like «to tread on air» (ходить по воздуху), and Tatar «күңел мәтәлчек атты» (душа кувыркнулась).*

Analysis of phraseological units from semantic and structural points.

Six idioms were taken for the analysis from semantic and structural points. Their idiomatic equivalents were found in each of the three languages.

It should be noted that semantics of the phraseological units in all of the given languages is similar.

The first unit of idioms includes partial phraseologisms. They all have figures of «heart» and «weight», but they are different in structure.

Камень на сердце. *Noun + prep. + noun*	***A heavy heart.*** *Adj. + noun*	***Йөрәкне таш басып тора.*** *Noun + noun + adverb + verb*

As we see, the Tatar equivalent has the most compound structure among others. The second unit shows idioms with similar images, that are conveyed through different lexical units (to be between flames/ the devil and the deep blue sea/ vise). The phraseologisms are very close in structure.

Быть меж двух огней. *Linking verb + prep. + numeral + noun*	***To be between the devil and the deep blue sea.*** *Linking verb + prep + noun with article + conj. + adj.+ adj. noun*	***Ике ут арасында булу.*** *Numeral + noun + adverb + linking verb*

The idioms of the third unit have almost the same structure, but include different vocabulary. They are partial equivalents.

Как гвоздь проглотил. *Noun + verb*	***As stiff as poker.*** *Noun+ noun*	***Кымыч йоткан кебек.*** *Auxiliary verb + pronoun + verb + post-position*

The phraseological units of the forth unit of the table are absolute equivalents. Needles are included in all of them. As for the structural point, the idioms do not differ much (there are verbs added to English and Tatar variants).

Как на иголках. *Prep.+ noun*	***To be on pins and needles.*** *Verb + prep. + conj. + noun*	***Энәгә баскан кебек.*** *Noun + verb*

According to the structure, phraseological units of the fifth unit are slightly different. It is interesting to compare them from the lexical point, as they convey the same meaning through different images: (a mountain/ a load / a stone) , (shoulders/ mind/ heart).It can be explained by the fact that Russian, English and Tatar people have different association with a feeling of relief.

Как гора с плеч свалилась. *Noun+ prep. + verb*	***A load off one's mind.*** *Noun+ prep.+ noun*	***Иңсәдән тау төште.*** *Noun + noun+ verb*

Idioms of the sixth unit are complete equivalents. It is traced near. Translation of idiom word to word will lead to its real equivalent. They are similar not only lexically but also structurally.

Витать в облаках. *Verb + prep. + noun*	***To be up in the clouds.*** *Verb + prep. + noun*	***Хыял диңгезендә йөзү.*** *Noun + noun + verb*

Thus, the comparative analysis reveals the specifics of reflection in phraseological part of the English, Russian and Tatar languages. As it was said above, there are only few of absolute phraseological units. It happens because languages have different roots, moreover, nations have diverse understanding of some emotions and feelings. That is why syntactic and lexic contrasts occur, though common lexic meaning is remained.

ЭЧТӘЛЕК

Аргунова К. Фоносемантика глаголов образа движения в якутском языке в сравнении с киргизским языком.......................... 3
Аманатова А. Тюркские мотивы в современной поэзии: якутская и тувинская литературы (сравнительно-сопоставительный анализ)... 5
Андылырова В. Образные глаголы в описании якутской женщины.. 10
Айзатуллова Г. Шәхес тәрбияләүдә Р. Фәхреддин мирасын файдалану... 13
Әхмәдиева З., Гыйниятуллина А. М. Җәлил шигырьләрендә «кызыл» сүзенең кулланылышы.. 15
Әхмәтҗанов Р. Н. Гыйматдинова иҗатында хатын-кыз образы 18
Бабюк В. Теоретические аспекты интерактивного isiZulu Oxford Living Dictionary.. 20
Байжарық Р. Телебағдарлама атаулары – ұлт дүниетанымының көрсеткіші... 23
Башарова И. Укучыларның сөйләм эшчәнлеген активлаштыру чарасы буларак фразеологизмнар... 27
Божедонова А. «Рыжая» масть лошади в якутском языке в сопоставительном аспекте с тюркскими языками.......................... 29
Бурцева А. Способы перевода описаний персонажей героического эпоса-олонхо «Ньургун боотур стремительный» с якутского на русский язык 31
Валиева Ч. Первый опыт Н.И. Ильминского в использовании кириллической графики для системы татарского языка................... 32
Вилданова И. Урта мәктәптә татар халык авыз иҗатын өйрәнү үзенчәлекләре: әкиятләр... 33
Владимирова Л. Опыт ассоциативных экспериментов в чувашском языкознании... 38
Габизов И. Татар телендә кош атамалары кергән фразеологизмнар... 40
Гайнутдинова А. Литературная гостиная как одно из средств патриотического воспитания студентов... 43
Галиева Г. Этнические автостереотипы в татарских паремиях... 46
Гаптелбаров И., Саляхова С. Табу слов, или «словом можно убить, словом можно спасти»... 48
Гәрәева Ә. Татар фольклорында музыкаль жанр (бишек җырлары)... 50
Гомәрова Д. Төс компонентлы чагыштыруларның татар әдәбиятында чагылышы... 53
Гурьев А. Концепт слова «таҥара» (бог)... 56
Гүләр О. Караманлы төрекләр турында кыскача мәгълүмат........... 57

Гыйззәтуллина А. Мәгърифәтче, галим, дин әһеле Ш. Мәрҗани ... 58
Гыйльмиева Д. Татар халык авыз иҗатында шүрәле образы......... 63
Гыймадиева Г. Татар һәм төрек телләрендә килеш категориясе..... 65
Давтян К. Основные сходства и различия местоимений в русском, татарском и английском языках.. 68
Дагарова А. Қазақ тіліндегі окказионализмдердің лингвомәдени сипаты.. 71
Данилова С. Способы перевода тропов поэтических произведений (на примере переводов А. Лаврика в литературно-художественном журнале «Полярная звезда»)................................ 74
Даулаити Д. Күңел концептының лексик-семантик кыры............. 76
Дәүләтшина Э. М. Әгъләмов иҗаты: үсеш-үзгәреш тенденцияләре һәм үзенчәлекләре... 78
Дәүликамова И. Хатлар – телнең тере шаһите............................... 79
Диас Е. Фразеологические единицы, обозначающие юношеский возраст, молодость в английском и русском языках.......................... 81
Долгова Л. Халык һәм автор җырларында гөл образы.................... 85
Егорова Я. Семантизованные модификации гласных в якутском языке.. 88
Ербулатова И. К вопросу о содержании понятия «реалия» как переводческого термина... 90
Ермағамбетова А. М. Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегіндегі мақал-мәтелдер... 93
Жұмабекова Ж. «Айман-шолпан» жырындағы этнографиялық деректердің ұлттық тәрбиедегі маңызы... 96
Заһидуллин Р. Милли асылыбыз – туган телдә 99
Закирова Г. В. Нуриев хикәяләренең тәрбияви әһәмияте............. 101
Закирова М. Робагыйлар – күңел ташкыны.................................. 103
Закирова Т. Ш. Мәрҗани эшчәнлегенә үткән заманнарда һәм бүгенге көндә караш.. 106
Захарова А. Образные прилагательные в якутском героическом эпосе П.А. Ойунского «Дьулуруйар ньургун боотур»..................... 108
Ибатуллина Р. Татар сөйләшләрен өйрәнә башлау тарихы........... 111
Исмәгыйлева Л. Г. Тукай иҗаты үрнәгендә укучыларда милли мәдәни-тарихи күзаллау формалаштыру.. 113
Камалетдинова А. Татар матбугатында «маңкорт» сүзе................ 116
Карипжан Самал. М. Әуезов еңбектеріндегі фольклор мәселелері.......... 119
Кольчанова Ю. Тема родного языка в творчестве Р. Хариса......... 121
Куличкина П. Приемы перевода синонимов на русский язык (по произведению Г. Тукая «Шурале»)... 124
Куравина М. Тема родного края в творчестве А. Рашита.............. 126
Кэюму К. Лингвокультурологическая специфика фразеологических единиц татарского языка.. 129
Латыйпова Ч. Ф. Әмирхан иҗаты үрнәгендә укучыларда мәдәни-тарихи күзаллау тәрбияләү... 132

Лукина Ю. Лексические параллели названий украшений татарского и якутского народов.. 134
Маннанова А. Мишәр диалектында гарәп алынмаларының мәгънә тараю очрагы.. 136
Мирҗанов Р. Татар телендә «вакыт» концепты.............................. 138
Мөхәммәтҗанова А. Татар теле дәресләрендә сүзлекләр белән эшләүнең мөһимлеге.. 141
Муллахмәтова Л. Г. Исхакый мәкаләләрендә милләт язмышы проблемасы.. 143
Мырзағалиева А. «Кедейлік» концептісіне жататын ақпараттық лексемалардың концептілік қызметі.. 145
Намакаева З. Особенности индивидуально-авторского стиля Джером К. Джерома в повести «Трое в лодке, не считая собаки»... 148
Нәбиева Р. Рус теленнән кергән алынма сүзләргә кушымчалар ялгау мәсьәләсе.. 150
Нигъмәтҗанова А. М. Мәһдиевнең «Без – кырык беренче ел балалары»н урта мәктәптә өйрәнү үзенчәлекләре.......................... 155
Нуретдинова И. «Күз» сүзенең лексик-семантик мәгънәләре........ 158
Нуруллаев А. Концепт цвета в священном Коране: лингвокультурологический аспект... 160
Олесова М. С. Данилов саха сиригэр тылбаас сайдыытыгар кылаата («Чолбон» сурунаал матырыйаалынан).............................. 162
Портнягина Л. Словесное ударение в якутском и хакасском языках... 164
Птимбаева А. Қазақ ертегілерінің тәрбиелік мәні мен тағылымдық маңызы.. 166
Рақымғалиева А. Лексикалық синтагматика мен норма мәселесі.. 169
Ризванова Э. Сөйләм эшчәнлеген белдергән фигыльләрнең татар халык авыз иҗатында кулланылыш үзенчәлекләре......................... 171
Сабирова Э. Татар телендәге прагматонимнарның этномәдәни потенциалы.. 173
Сабирҗанова Д. Балаларда тәнкыйди фикерләүне үстерүче технология буларак әдәби тәнкыйть.. 176
Сагирова А. Г. Тукай әсәрләренең тәрбияви әһәмияте................... 179
Садриева Р. Х. Туфан иҗатында мотивлар.................................... 181
Сәйфетдинова Д.Г. Бәшировның «Туган ягым – яшел бишек» әсәрендә туй йоласы чагылышы.. 184
Санатуллина Х. Ә. Рәшит иҗатында тарихи тема.......................... 186
Сатанар М. Конвергентный подход в изучении архаической эпики олонхо: перспективы развития... 189
Сафина А. Г. Афзал иҗатында юмор һәм сатира............................. 191
Сафиуллина Г. Макроструктура и микроструктура англо-татарского словаря для учащихся.. 194
Софронеев П. Культ медведя у сибирских тюрков (алтайцы, тувинцы, якуты).. 197
Стручкова Я. Особенности восприятия красного цвета в якутских и татарских пословицах... 200

Тимерханова И. Татар халык иҗатының кыска җырларында «Хәсрәт» концептының кулланылыш үзенчәлекләре....................... 202
Тянь Фань. Особенности отражения безэквивалентной лексики в лингвострановедческом словаре «Россия»...................................... 205
Фарсыева Г. Семиотика красного цвета в переводах сказок братьев Гримм на татарский язык.. 207
Фәсхиева З. XX-XXI гасыр сүзлекләрендә ризык атамалары 209
Фахразиева А. Татарская община Санкт-Петербурга: вопросы сохранения языка и культуры.. 211
Хайбуллина А. Особенности перевода терминов на башкирский язык на сайте «Башинформ».. 214
Хайруллина А. Лексико-семантические средства выражения психологизма в английском, татарском и русском языках............. 216
Хәйретдинова А. Татар һәм рус фразеологизмнарындагы «кеше» сүзенең синонимнары 218
Нуэрсяти Х. Уйгур телендә баш киеме атамалары........................... 221
Хасанов А. Сравнение формул приветствия в татарском, турецком и языке урду... 223
Хисамова А. М. Мәһдиевнең «Торналар төшкән җирдә» әсәрендә саннар символикасы.. 226
Хисияма Ю. Татар теленең кушма җөмләләрендәге -лык кушымчасы... 228
Хөснуллина Г. XX гасыр ахырында басылган татарча-русча сүзлекләр.. 231
Хөснетдинова Ә. Чувашия җирләрендә яшәгән татарларың актуаль проблемалары.. 234
Шадрина С. Национальные обряды в творчестве Б. Урманче........ 236
Шарапов К. Татарский язык в области компьютерных технологий: особенности машинного перевода................................ 239
Шафикова Р. Хәзерге татар телендә гарәп тамырларының лексик-семантик үзләштерелеше... 242
Шәехова А. Татар телендә алмашлык сүз төркемен уен технологиясенә нигезләп өйрәтү... 245
Шакирҗанова А. Татар телендә фразеологизмнар һәм аларның рус теленә тәрҗемәсе... 247
Шакирова А. Сөйләмебез төзекме?... 249
Шенер С. «Ләһҗәи татари» һәм «Ләһҗәи османи» хезмәтләре..... 253
Шигапова Г. Особенности креолизованных рекламных текстов... 255
Sabirova R., Yarullina A. Comparative analysis of phraseological units expressing feelings and emotions.. 257

Научное издание

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

материалы IX Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов

Казань, 20–21 февраля 2018 г.

Подписано в печать 15.02.2018.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 15,35.
Уч.-изд. л. 13,97. Тираж 100 экз. Заказ 132/2.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37.
Тел.: (843)233-73-59, 233-73-28